ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXI

БЕОГРАД
1982

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

XXI

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX

DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES

XXI

BEOGRAD
1982

YU IFFN 0584-9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXI

БЕОГРАД
1982

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Републичке заједнице науке Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СРС, број 413—138/73-02 од 15. II 1973. године, ова књига ослобођена је плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: ШИРО Србија, Мије Ковачевића 5, Београд

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXI, 1982

CHRISTOPHER WALTER

PORTRAITS OF LOCAL BISHOPS: A NOTE ON THEIR SIGNIFICANCE

Early Christian and Byzantine art was, for the most part, inspired by the needs of religious cult. This could be the cult of the triumphant Christ, of the saints or of the dead. No attempt was made to devise in the early centuries a sign language which could set forth in pictorial form the rights and status of the universal or local Church. This is surprizing considering the frequency and acerbity of disputes whether about doctrine or about jurisdiction. So far as Christendom had its 'official imagery' in these early centuries, it was that of the *oikoumene*, in which the principal rôle in the divine providential plan was attributed to the emperor.[1]

Nevertheless circumstances did arise in which a local Church chose to call attention to its special claims. Whether such claims were limited to prestige or extended to jurisdiction over other episcopal sees, they had to be expressed within the limits of available imagery, that of Christian cult or of the imperial court. An appreciation of these special uses of imagery is best focussed upon the representation of local bishops, the more so that their portraits have been assiduously studied in recent years.[2] The present article does not present any new material. It is intended rather to be interpretative. After a consideration of pictures from the early centuries, which are found in shrines when they proclaim the status of the local Church, it passes to changes in the 9th century, when new iconographical themes are found in cathedrals. Since these themes were concerned with the universal status of the Church, it now became necessary to devise new ways of expressing local claims in imagery.

The most usual way in Early Christian art of introducing a local bishop into an iconographical programme was to represent him as a donor. Examples of such pictures have survived at Rome, Poreč and Ravenna.[3] In this last centre may be cited, besides the surviving portrait of bishop Ecclesius (522—

---

[1] Ch. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church* (London, 1982), 179 ff.

[2] Svetlana Tomeković, 'Les évêques locaux dans la composition absidale des saints officiant', *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 23 (1981), 65—88.

[3] Walter, *Art and Ritual*, 179—180; W. Oakeshott, *The Mosaics of Rome* (London, 1967), *passim*; Jovanka Maksimović, 'Ikonografija i program mozaika u Poreču', *ZRVI* 8_2 (1964), 247—262; F. W. Deichmann, *Ravenna Hauptstadt des spätantiken Abendlandes* (Wiesbaden, 1969—1974), *passim*.

—532) in San Vitale, a lost portrait of him presenting the church in Saint Mary Major, and of Maximian (546—556) in Saint Stephen.[4] In other cases the bishop's munificence was commemorated by a simple portrait: John Angeloptes (477—494) in the cathedral Ursiana and in Saint Agatha;[5] Peter II (494—519) in the archiepiscopal chapel;[6] Agnellus (557—570) in Sant' Apollinare Nuovo.[7] Sometimes, it seems, the commemorative portrait was ut up by the bishop's successor. In one case, that of the 'Domus quae vocatur Tricoli', the bishop who terminated the work had portraits set up of five earlier bishops who had contributed to it.[8]

Some scholars have attempted to read into such series of portraits an affirmation of the apostolicity of the see and hence of its privileged status. This hypothesis is implausible. Such series witness only to a well-established cult of the local bishops. An analogy is supplied by the effigies made when the remains of dead bishops were deposed in the Stephania in Naples.[9] Similarly effigies of past popes were executed in Rome in the restored tomb of pope Cornelius and in the church of Saint Chrysogonus.[10]

Rather than to his successors, it was to the founder-bishop or protector himself that the status and claims of a local Church were related. This practice may well have been widespread. It is known that both Epiphanius and Spyridon were represented in their respective shrines in Cyprus, and that Cyprus claimed to be an autocephalous Church.[11] However no connection can be established between the descriptions of these lost pictures and the local Church's claims. The case is otherwise for three Western sees: Milan, Ravenna and Rome.

From the 5th century Saint Ambrose was regarded as the protector of the see of Milan. It is therefore not surprizing that in the chapel of Saint Victor at his shrine, he is represented between the martyrs Nabor and Felix.[12] Another bishop, Maternus (*ca.* 316—*ca.* 328), figures between the martyrs Gervase and Proteus. It was during the episcopate of Maternus that Milan, as an imperial residence and administrative centre, became the capital of the diocese of Italia Annonaria.[13] The bishop acquired jurisdiction over

---

[4] Deichmann, *op. cit.*, I, 234—248; II ii, 343; II ii, 372—374.

[5] *Ibid.*, II i, 9—11; II ii, 292—294.

[6] *Ibid.*, II i, 198.

[7] *Ibid.*, II i, 127.

[8] *Ibid.*, II i, 197—198: Aurelianus (519—521); Ecclesius (522/3—532/3); Ursicinus (534/5—536/7); Victor (536/7—544/5); Maximian (546—556). These are Deichmann's dates. The latest list is that of G. Orioli, 'I vescovi di Ravenna. Note di cronologia e di storia', Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata 32 (1978), 45—75, but this may not be definitive. See Ch. Walter, 'Was Ravenna an Imperial or a Papal Fief? The Evidence of the Mosaics', *Bulletin de l'Association Internationale pour l'Etude de la Mosaïque Antique* 8 (1980), 93 note 2.

[9] John the Deacon, *Chronicon episcoporum sanctae neapolitanae ecclesiae*, *Rerum italicarum scriptores*, ed. L. A. Muratori (Milan, 1725), II ii, 315.

[10] G. Ladner, *I ritratti dei papi nell'antichità e nel medioevo* I (Vatican, 1941), 38—59; Walter, *Art and Ritual* (note I), 168—169.

[11] Nancy Patterson-Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art* (Bari, printing); Tomeković, 'Evêques locaux' (note 2), 84; P. Van Den Ven, *La légende de saint Spyridon, évêque de Trimithonte* (Louvain, 1953), 88—91.

[12] Marguerite Van Berchem & E. Clouzot, *Mosaïques chrétiennes du 4e au 10e siècle* (Geneva, 1924), 111—112, figs. 125—126.

[13] F. Dvorník, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew* (Cambridge, Massachusetts, 1958), 24—25.

ecclesiastical dioceses which had previously been subject to Rome. The new status of the Church of Milan was confirmed by the emperor Constantine in 323. It was therefore appropriate that the bishop then reigning should be represented along with the more renowned Ambrose.

Yet more significant is the lost programme of the central apse of Saint Ambrose.[14] According to 17th-century engravings, there were originally two scenes in the conch associating the cult of Ambrose with that of Martin of Tours.[15] Below the two scenes was a series of pictures of enthroned bishops representing the sees which fell under the jurisdiction of Milan. One of the sees represented was that of Genoa which later became independent. However, unfortunately the separation cannot be used to establish a *terminus ante quem* for the execution of the mosaics. The Italian scholar F. Reggiori was able to examine the remaining mosaics minutely during their restoration after damage incurred in the Second World War. He proposed a 9th-century date with 11th-century restorations, although he did not preclude the possibility that some fragments had been transposed from the apse of the earlier basilica to the present one.[16] The lost series of portraits of suffragan bishops, possibly copying an earlier one, would have been more appropriate to our minds, as A. Grabar remarked, in the decorative programme of a cathedral rather than of a shrine.[17] Nevertheless, as the next examples show, pictures setting forth the claims of a local Church were regularly placed in a shrine.

A consciousness of its local status seems to have developed only slowly in the Church of Ravenna. Its bishops did not seek to become independent of Roman jurisdiction. In fact Ravenna was cited by pope Gelasius in his letter to the bishops of Dardania (495) as one of the cities whose priests did not usurp, on its becoming an imperial residence, anything besides the honours received in ancient times.[18] Although Peter Chrysologus (432—450) has been likened to Ambrose of Milan, there is no evidence that he was particularly venerated.[19] Apparently he discovered the founder-bishop's tomb at Classe and initiated his cult.[20] Yet the portrait of Peter Chrysologus does not figure among the bishops of Ravenna in the later mosaic in Sant' Apollinare in Classe.[21]

In fact it was at about the time that pope Gelasius was congratulating the clergy of Ravenna on the modesty of their ambitions that local tradition began to acquire more importance. The cult of the Ravenna martyrs Vitalis and Ursicinus began at the end of the 5th century.[22] During the episcopate

---

[14] P. Toesca, *Pittura e miniatura nella Lombardia* (Milan, 1912), 128—129; new edition (Turin, 1966), 68—71, figs. 91—93.

[15] G. P. Puricelli, *Sancti Satyri Confessoris et Sanctorum Ambrosii et Marcellinae fratris Tumulus*... (Milan, 1664); engraving reproduced, *ZRVI* 8_2 (1964), after 168.

[16] F. Reggiori, 'Il mosaico della grande abside di Sant' Ambrogio alla luce di recentissime osservazioni', *Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni*, III (Milan, 1956), 815—817.

[17] A. Grabar, 'Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une Eglise: Prespa et Ochrid', *ZRVI* 8_2 (1964), 166.

[18] PL 59, 71—72; Dvorník, *Idea of Apostolicity* (note 13), 112.

[19] Eva Teà, 'I committenti d'arte a Ravenna nel V e VI secolo', *Studi Calderini* (note 16), 747.

[20] Deichmann, *Ravenna Hauptstadt* (note 3), I, 21.

[21] *Ibid.*

[22] *Ibid.*, I, 25.

of Ursicinus (533—536) the construction began of a shrine for Apollinarius.[23] After the conquest of Ravenna by Belisarius in 540, the cult of saints popular in Constantinople was introduced, notably of John the Baptist, Stephen and Euphemia.[24] Nevertheless the two churches whose programmes are ecclesiologically significant were dedicated to local saints: Vitalis and Apollinarius.

A comparison might be attempted between the lost church of Saint John the Evangelist, commissioned by the empress Galla Placidia, and that of San Vitale. In the former, the patron saint was represented receiving a book from Christ, a variant of the *Traditio legis*.[25] Below were portraits of members of the imperial family, presumably as donors, while a votive picture of Peter Chrysologus recalled his vision of an angel. In San Vitale, the programme is built up around the central theme of offering.[26] Typological scenes of the Eucharist, taken from the Old Testament, provide the link between Justinian and Theodora presenting their gifts, accompanied by bishop Maximian, and the celestial scene above. Here the local bishop, Ecclesius, presents the church to Christ, who himself crowns the local martyr Vitalis. The theme of offering thus provides the imagery with which to present the integration of the local Church both into the celestial Church through the mediation of Ecclesius and Vitalis and into the *oikoumene* through the mediation of Maximian. This well-structured programme contrasts with the piecemeal disposition of subjects in Galla Placidia's church.

If the programme of San Vitale proclaims the integration of the local Church of Ravenna into the *oikoumene* after Justinian's reconquest, that of Sant' Apollinare in Classe suggests that the local Church nevertheless maintained a certain independence. If so, it was probably due to Maximian (546—556), who consecrated the church in 549.[27] The importance of having a shrine of the founder-bishop was evident. The choice of the four local bishops who also figure in the apse must be significant. Severus (*fl.* 342) was the first 'historical' bishop of Ravenna, whose name figures among those present at the council of Sardica;[28] Ursus (399—426) moved the episcopal see from Classe to Ravenna;[29] Ecclesius (521/2—532/4) initiated the cult of the local martyr Vitalis;[30] Ursicinus (533—536) began the construction of the church.[31] If Peter Chrysologus was not included, it may be because he failed to manifest a spirit of independence.

Yet this programme does no more than reflect the prestige of the local Church. Maximian had received the pallium on his consecration by pope

[23] *Ibid.*, I, 21.
[24] *Ibid.*, I, 25.
[25] *Ibid.*, II i, 110, 120—121.
[26] Walter, *Art and Ritual* (note 1), 179—181.
[27] Deichmann, *Ravenna Hauptstadt* (note 3), I, 21.
[28] H. L. Gonin, *Excerpta Agnelliana, The Ravennate* Liber Pontificalis *as a Source for the History of Art* (Utrecht, 1933), 40.
[29] Deichmann, *Ravenna Hauptstadt* (note 3), II ii, 262.
[30] *Ibid.*, I, 25.
[31] *Ibid.*, I, 25. It is noteworthy that no bishop of Ravenna who was venerated as a saint (for example Probus, Eleucadius and Calogerus) figures in the church apart from the founder.

Vigilius in 546.[32] He was later to receive from Justinian the title of archbishop, such that Ravenna passed 'from anomalous not quite metropolitan to anomalous super-metropolitan status.[33]' The title is first recorded in a papyrus of 553, but in the consecration inscription Maximian is called *beatissimus*, an adjective normally applied only to patriarchs, archbishops and metropolitans.[34] Maximian was in Constantinople in 548, the previous year, the most likely date for the conferment of the title.[35] Although the title was not recognized nor used in correspondence with the bishops of Ravenna by Rome, nevertheless Pelagius I (556—561) called Ravenna an 'apostolic' see.[36] Yet this, again, would seem to be an honorific title, admitting by implication that Apollinarius had genuinely been a Syrian disciple of Saint Peter who consecrated him first bishop of Ravenna.[37] It is, indeed, unlikely that either the emperor Justinian or pope Vigilius would have favoured any claim at that time for Ravenna to be freed from Roman jurisdiction. Its bishops were their instruments in their common policy of fighting schism in the dioceses of Milan and Aquileia.[38]

Over a century later a mosaic was added to the shrine of Sant' Apollinare in Classe, which clearly records the see of Ravenna's claim to a privileged status, even if the precise nature of the privilege is not specified.[39] Relations between Rome and Ravenna had become strained in the time of pope Gregory I. Two bishops appointed by him to Ravenna, John and Marinianus, Roman by origin and the pope's own protégés, continued to use the title of archbishop and wore the pallium abusively.[40] However, rupture only occurred in 666, when Reparatus sought and received the privilege of autocephaly from Constans II for bishop Maurus (648—671).[41] Maurus was buried in Sant'Apollinare in Classe, where his epitaph, due to his successor Reparatus (671—677), recorded that *Maurus archiepiscopus... liberavit ecclesiam suam de iugo Romanorum servitutis*.[42]

Obviously the mosaic gains in interest if it does indeed record the conferment of autocephaly, such that the imperial figures would be Constans II, Constantine IV, Heraclius and Tiberius, while the bishop in the background, extending his arms in a gesture of protection, would be Apollinarius

---

[32] R. A. Markus, 'Carthage — Prima Justiniana — Ravenna: an Aspect of Justinian's Kirchenpolitik', *Byzantion* 49 (1979), 294.

[33] *Ibid.*, 293.

[34] *Ibid.*, 298.

[35] *Ibid.*, 298.

[36] R. A. Markus, 'Ravenna and Rome 554—604', *Byzantion* 51 (1981), 567.

[37] The earliest documentary evidence for the existence of Apollinarius seems to date from the 5th century, G. Lucchesi, 'Apollinare', *Bibliotheca sanctorum* 2, 239—246. This was probably known to and developed by Agnellus in the 9th century, PL 106, 475——477; Gonin, *Excerpta Agnelliana* (note 28), 59. Agnellus also maintained that, up till the 5th century, bishops of Ravenna had been Syrian in origin.

[38] Markus, 'Carthage — Prima Justiniana — Ravenna' (note 32), 298.

[39] Deichmann, *Ravenna Hauptstadt* (note 3), II ii, 273—279, argues the case closely in favour of the mosaic commemorating the conferment of autocephaly in 666.

[40] Markus, 'Ravenna and Rome' (note 36), 575—578. Just as Maximian, a native of Istria and a protégé of Justinian, these two bishops acquired a sense of local patriotism.

[41] F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, I (Munich/ /Berlin, 1924), no. 232. The 'scandal' of autocephaly ended in the pontificate of Leo II (682—683), when the newly elected bishop of Ravenna went to Rome to be consecrated, *Le Liber pontificalis*, I (2nd edition, Paris, 1955), 360.

[42] Deichmann, *Ravenna Hauptstadt* (note 3), II ii, 278.

himself. This interpretation has, however, been disputed.[43] Less open to dispute is the view that the mosaic of Old Testament sacrifices was added at the same time as that commemorating the conferment of a privilege.[44] The model was most likely to have been the lower part of the programme of San Vitale. Thus the privilege mosaic is associated with another whose theme is oblation, ineptly in Sant' Apollinare in Classe, for Apollinarius himself is not represented as a donor nor as the recipient of a martyr's crown but as a 'visionary', contemplating Christ and associated with the Transfiguration.

The third example of imagery being related to the founder-bishop in order to set forth the claims and status of a local Church is provided by the lost programmes of the Roman shrines of Saint Peter and Saint Paul.[45] In both the original basilicas dedicated to these saints, there was a series of clipeate portraits of popes. However, whereas other series of local bishops' portraits were not complete, those in Rome go back to the origins of the see. The model for such series was provided by antique series of clipeate portraits set up in a temple.[46] Pliny the Elder describes the series of his ancestors' portraits set up by Appius Claudius in the temple of Bellona.[47] Some idea of their presentation may be formed from the picture of the Basilica Emiliana on coins.[48] The distribution of shields along the architrave above the column was the same as that of the clipeate portraits of popes in the basilicas of Saint Peter and Saint Paul. Thus preceding popes were presented as ancestors, stretching back in an unbroken line to Saint Peter, founder of the see.

Once initiated, the practice continued of adding successive clipeate portraits of popes to those of their predecessors. The question arises when the practice began. Wilpert attributed it to pope Liberius, no doubt because the 'Liberian catalogue', dated 354, is one of the earliest lists to place Saint Peter at the head of the bishops of Rome.[49] However, Ladner rather favoured Leo I (440—461).[50] Not only did the original series of portraits on the south wall of Saint Paul outside the Walls end with Leo I, but also there are references to work undertaken by him in the two basilicas in the *Liber pontificalis*.[51] The ecclesiological climate of Leo I's pontificate seems parti-

---

[43] See especially S. Mazzarino, 'Da Lollianus ed Arbetio al mosaico storico di S. Apollinare in Classe', *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 2—3 (1965—1966), 111—114.

[44] Deichmann, *loc. cit.*, 273.

[45] Ladner, *Ritratti* (note 10), 38ff., 52ff. L. De Bruyne, *L'antica serie di ritratti papali della Basilica di S. Paolo fuori le Mura* (Rome, 1934). For the series at Saint Peter, see the facsimile edition of Giacomo Grimaldi's sketchbook, *Descrizione della basilica antica di S. Pietro in Vaticano, codice barberini latino 2733*, ed. R. Niggl (Vatican 1972), especially figs. 51, 52, 57, 58. Tomeković, 'Evêques locaux' (note 2), refers to a gallery of portraits of popes at San Crisogono, 67 note 2. But this is an exaggeration. See M. Mesnard, *La basilique de Saint-Chrysogone à Rome* (Vatican, 1935) 110.

[46] Ladner, *loc. cit.* (note 45).

[47] Pliny, *Histoire naturelle*, translated M. E. Littré, II (Paris, 1883), 463—464.

[48] G. Fuchs, 'Zur Baugeschichte de Basilica Aemilia in republikanischer Zeit', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut, römische Abteilung* 63 (1956), 19—20, pl. 8.

[49] Dvorník, *Idea of Apostolicity* (note 13), 42; J. Wilpert, *Die römischen Mosaiken und Malereien* (Freiburg im Breisgau, 1917), III, 560 ff.

[50] Ladner, *Ritratti* (note 10), 54—55.

[51] *Liber pontificalis* (note 39), I, 239, 240.

cularly suited to the decoration of these basilicas with pictures setting forth the claim of Rome to be *the* apostolic see. At the council of Chalcedon, with its 28th canon, the rivalry between Constantinople and Rome was expressed in the two opposing theories of the way in which the prestige of a local Church was determined. Constantinople based its claims on the fact that it was the imperial capital and the New Rome. Old Rome, in the person of Leo I, for the first time invoked the Petrine claims to justify its superiority as a see to Constantinople.[52]

The evidence, sparse though it is, favours the view that the pretensions of a local Church were, when expressed in imagery, directly attached in the early Christian period to the cult of the founder-bishop or protector of the see. There may have been a break with this tradition in the 9th century, both in the West and in the East. Pope Leo III (795—816) marked his rupture with the Byzantine imperial court and his quest for a new relationship with Charlemagne and his successors by building two *triclinia* at Saint John Lateran.[53] Both were decorated with mosaics. In one there were scenes of the apostles preaching to the Gentiles. In the other, known in part from later copies, there was an apse scene of the Mission of the Apostles, while, to one side on the triumphal arch, Saint Peter was represented investing Charlemagne with the vexillum and Leo III with the pallium.[54] What should be particularly noted is that Saint Peter himself is also wearing the pallium. Thus Leo III is confirmed as the successor of Saint Peter, while Charlemagne receives the office of protector of 'the Universal Church, particularly the Roman Church.'[55] Essentially the imagery is traditional. What is new is that it has been transferred from a shrine to a seat of government, that is to say to the papal palace and cathedral. The decoration of these two *triclinia* was the starting point for a whole series of Roman programmes, in which the central theme is no longer the cult of Saint Peter but rather the authority of the current occupant of the see of Rome.[56]

The echelon of bishops in Saint Sophia, Constantinople, dates from later in the 9th century, probably from the years after the earthquake of

---

[52] Dvorník, *op. cit.*, 98.

[53] Ch. Walter, 'Papal Political Imagery in the Medieval Lateran Palace', *Cahiers archéologiques* 20 (1970), 157—160, 170—176.

[54] *Ibid.*, 158, fig. 1. No certainty is possible as to the subject of mosaic on the other side of the triumphal arch, although Grimaldi reported a tradition that it had been Saint Paul. This is plausible, the more so that in the nearby church of San Clemente, consecrated in 1128, when, presumably, the *triclinium* mosaic was still extant, Saint Peter and Paul figure to either side of the triumphal arch, G. Matthiae, *Mosaici medioevali delle chiese di Roma* (Rome, 1967), I, 279—304, II, pl. 228. The authenticity of the drawing upon which the later restoration was based, was already doubted by contemporaries, E. Müntz, 'Notes sur les mosaïques chrétiennes de l'Italie, 8, Le triclinium du Latran et Léon III', *Revue archéologique* (1884), 9—12. H. Belting makes no reference to this article, nor to mine, in his paper, 'I mosaici dell'aula leonina come testimonianza della prima „renovatio" nell'arte medioevale di Roma', *Roma e l'Età Carolingia* (Rome, 1976), 169—182. Moreover he accepts apparently without question the authenticity of the later restoration.

[55] G. B. Ladner, 'Aspects of Medieval Thought on Church and State', *Review of Politics* 9 (1947), 406.

[56] Walter, 'Papal Political Imagery' (note 53), continued in *Cahiers archéologiques* 21 (1971), 109—136. It may be noted that a series of portraits of popes was later represented in Saint John Lateran under pope Nicolas III (1277—1280), Ladner, *Ritratti* (note 10), 57. Meanwhile a series of portraits of bishops of Ravenna had been represented in the Cathedral Ursiana, dated 1112, Deichmann, *Ravenna Hauptstadt* (note 3) II i, 9.

869.[57] Without being the formal answer of the Constantinopolitan Church to the Roman claim to primacy as expressed in Leo III's mosaics, it nevertheless well exemplifies the very different way in which Eastern ecclesiology was developing. Whereas the programme of Leo III's mosaics gives universal force to the claims of a local Church, the programme in Saint Sophia gives universal force to the claims of the whole communion of bishops. In the *triclinium* the pope alone figures as the successor to Saint Peter. In Saint Sophia, the whole college of bishops figures as succeeding to the college of apostles.

The constitution of an echelon of bishops can be traced in the preceding dialectics in the form of imagery.[58] It was, it seems, during the reign of Justinian (527—565) that the practice began of displaying publicly pictures of orthodox bishops and destroying pictures of those who were considered to be heterodox. The latest testimony to this practice dates from the reign of Theodosius III (715—717), who replaced a picture at the Milion of the third council of Constantinople destroyed by Philippicus (711—713).[59] The absence of further testimonies may suggest that, with the Triumph of Orthodoxy, a synthesis had been achieved. The echelon of saintly bishops began to figure regularly in Eastern church decorative programmes below the angels, prophets and apostles. It may be suggested tentatively that, although this practice became general, it was likely to have been originally conceived for the decoration of cathedrals.

Once the echelon of saintly bishops had become a regular theme of Byzantine apse decoration, new ways had to be invented of setting forth the status and claims of a local Church. The most common practice was to introduce saintly bishops who received a local cult among those who were universally venerated in the Byzantine Church.[60] Usually they were ancient

---

[57] C. Mango & E. J. W. Hawkins, 'The Mosaics of Saint Sophia at Istanbul. The Church Fathers in the North Tympanum', *Dumbarton Oaks Papers* 28 (1972), 1—41. Ch. Delvoye, 'La signification des mosaïques posticonoclastes de Sainte-Sophie de Constantinople', *Problèmes d'histoire du christianisme* 9 (1980), *Hommages à Jean Hadot*, 45—55 (presented briefly at the Byzantine Congress in Vienna, 1981), gives a further explanation of the reasons for choosing individual bishops, but has little new to add with regard to the over-riding criteria.

[58] Walter, *Art and Ritual* (note 1), 169—170, where all the literary references known to me are given. The reference in the *Parastaseis* to the Arians destroying images of Metrophanes, Alexander and Paul in the Forum of Constantinople, together with an icon of the Virgin and Child, dates from after 741, and is probably anachronistic, C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire, 312—1452* (Englewood Cliffs, N. J., 1972), 16.

[59] Ch. Walter, *L'iconographie des conciles dans la tradition byzantine* (Paris, 1970), 20—21. R. Cormack has suggested that there may, in fact, have heen inscriptions at the Milion, like those in the church of the Nativity, Bethlehem, rather than pictures, 'The Arts during the Age of Iconoclasm', *Iconoclasm*, edited A. Bryer & Judith Herrin (Birmingham, 1977), 42. Further evidence of the 'dialectical' use of imagery may be available at Faras, Nubia, where the local Church was Monophysite until *ca.* 1000. Bishop John then introduced the Melkite rite. In their portraits, bishops Cyrus (866—902) and Peter (973——999) are wearing the *šamla*. Marian (1005—1037) is represented without the *šamla*. See T. Golgowski, 'Z problematyki ikonografii biskupów Pachoras', *Rocznik Muzeum Narodowego w Warzawie* 11 (1967), 175—191; K. Michałowski, 'Open problems of Nubian Art and Culture in the Light of the Discoveries at Faras', *Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit*, edited E. Dinkler (Recklinghausen, 1970), 14.

[60] Tomeković, 'Evêques locaux', (note 2), 73—88.

bishops, although occasionally more recent local bishops were chosen.[61] The general sense of the inclusion of local saintly bishops among the others must be that the local Church was in communion with the other orthodox Churches.

The most original adaptation of the echelon of bishops to the situation of a local Church was that of the church of Saint Sophia, Ohrid.[62] Here, as Grabar justly remarked, the choice and number of bishops represented was inspired not by the claims of Ohrid to autocephaly as Prima Justiniana but by its recent reintegration into the Constantinopolitan sphere of influence.[63] In this respect its situation resembled that of Ravenna in the 6th century. However, whereas the Church was conceived in Justinian's time as the *oikoumene*, in which the emperor had a leading rôle, in the 11th century its structure was entirely clerical. In Saint Sophia, Ohrid, the principal bishops represented are John Chrysostom as exemplar of wisdom and Basil of Caesarea as author of the principal Constantinopolitan liturgy.[64] Unlike other echelons of saintly bishops in apse programmes, that in Saint Sophia, Ohrid, is not inspired uniquely by their cult. An explicitly ecclesiological significance may be attributed to their choice and disposition. The patriarchates of the Pentarchy are all represented, with pride of place given to the saintly bishops of Constantinople.[65] Two local bishops, Cyril the Philosopher and Clement of Ohrid, are relegated to an unimportant place on the

---

[61] Desanka Milošević, 'Ikonografija svetoga Save u srednjem veku', *Sava Nemanjić — Sveti Sava, istorija i predanje*, edited V. Đurić (Belgrade, 1979), 279—315. There have so far been published only two examples of recently dead Greek bishops figuring among those who officiate at the altar. One, Michael Choniates, in Saint Peter, Kalivia-Kouvara, has long been known, Nafsika Coumbaraki-Pansélinou, *Saint Pierre de Kalivia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta* (Thessaloniki, 1976), 67—70, pls. 11—12. The other, of John Kaloktenes of Thebes (12th century) in the crypt of Saint Nicolas, Kambia (Boeotia), was published recently by Maria Panagiotide, Οἱ τοιχογραφίες τῆς κρυπτῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου στὰ Κάμπια τῆς Βοιωτίας, *Actes du 15e congrès international d'études byzantines, Athènes 1976*, II, *Art et Archéologie, Communications* (Athens, 1981), 601, 614, fig. 5. John Kaloktenes of Thebes figures frequently in the correspondence of the patriarchs of Constantinople. He was also considered to be a saint by so elevated a personality as Gregory Palamas, *Regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, Index *sub nomine*. For Slav bishops recently dead, see below note 67.

[62] V. Đurić, *Vizantijske freske u Jugoslaviji* (Belgrade, 1974), 9—10, with earlier bibliography, especially S. Radojčić, 'Prilozi za istoriju najstarijeg ohridskog slikarstva', *ZRVI* 8_2 (1964), 355—381; Ann Wharton Epstein, 'The Political Content of the Paintings of Saint Sophia at Ohrid', *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 29 (1980), 315—329; Walter, *Art and Ritual* (note 1), 175—176, 193—198.

[63] Grabar, 'Deux témoignages' (note 17), 166—168. Ann Epstein, *art. cit.* (note 62), develops Grabar's thesis, but carries it too far. Strictly the pictures have no 'political' content, for their themes are entirely religious, although no doubt Leo's appointment to Ohrid was intended to facilitate the political reintegration of the city into the Byzantine Empire. Epstein fails to notice the local bishops (see note 67 below). Her interpretation of the Christ child as a deacon in the apse, as well as of the Communion of the Apostles, is open to doubt. Finally the scene on the north wall of the sanctuary next to that of Basil celebrating the liturgy can now only be understood as John Chrysostom receiving the gift of wisdom, C. Grozdanov, 'Slika javljanja premudrosti sv. Jovanu Zlatoustom u sv. Sofiji Ohridskoj', *ZRVI* 19 (1980), 147—155.

[64] Walter, *Art and Ritual* (note 1), 193—196.

[65] Radojčić, 'Prilozi' (note 62), 365—369.

south wall of the diaconicon.[66] Thus the latent autocephaly of Ohrid was strictly contained!

A new situation arose in the late Byzantine epoch, for which no exact analogy exists in Eastern Christendom in the pre-Iconoclast period, when a claim to autocephaly was associated with national autonomy. So far as the national Church was concerned, such a claim did not imply the rupture of ecclesiastical communion with Constantinople. On the contrary, local saintly bishops — Cyril the Philosopher, Clement of Ohrid, Sava I and Arsenije of Serbia — were represented concelebrating with the saintly bishops of the Constantinopolitan Church.[67] Thus the theme of apse programmes remained the cult of the communion of orthodox bishops.

When an explicitly ecclesiological notion concerning the status of a national Church had to be expressed in pictorial form, this was done in the narthex or at least not in the apse. A local bishop might be represented wearing the *sakkos*, a vestment originally reserved to patriarchs of Constantinople but later extended to major archbishops.[68] Nicolas Cabasilas of Ohrid was represented in the church of Saint Clement wearing the *sakkos* in 1295. Sava I, founder of the Serbian autocephalous Church, was represented wearing the *sakkos* in the Bogorodica Ljeviška, Prizren (1308/9).[69] Other vestments could also serve as a sign of the prestige of a local bishop. Thus, in the church of the Dormition, Volotovo (ca. 1380), Moses and Alexius of Novgorod were represented wearing a phelonion decorated with crosses, although the patriarch Philotheus of Constantinople had expressly forbidden Alexius to wear this vestment.[70]

Another way of expressing the claims of the local Church was to represent a series of bishops in the narthex. For the late Byzantine period, all the surviving examples are in Serbian churches.[71] The absence of analogies elsewhere makes it difficult to determine the exact significance in every case. The earliest series of portraits of Serbian archbishops was executed in the South Chapel of the shrine of Symeon Nemanja at Studenica (1233—1235).[72] The anachronism of placing it in a shrine may be explained by the exceptional veneration offered by the Serbian nation to the Nemanjić dynasty.

---

[66] *Ibid.*, 368; C. Grozdanov, 'Pojava i prodor portreta Klimenta Ohridskog u srednjovekovnoj umetnosti', *Zbornik za likovne umetnosti* 3 (1967), 53—55.

[67] Mirjana Ćorović-Ljubinković, 'Odraz kulta Ćirila i Metodija u balkanskoj srednjevekovnoj umetnosti', *Simpozium 1100-godišnina od smrtta na Kiril Solunski* I (Skopje, 1970); 123—130; Milošević, 'Ikonografija sv. Save' (note 61), 290, 299—300; Walter, *Art and Ceremonial* (note 1), 107—108, 223—224. One of the officiating bishops in the apse of Sopoćani is generally identified by Serbian scholars as Sava II (1263—1271). They date the decoration of the church to his lifetime, Đurić, *Vizantijske freske* (note 62), 196 note 41. However, the argument is tenuous, for no other example is known of a living bishop being represented among those who officiate in the apse.

[68] Walter, *Art and Ritual*, (note 1), 16—19.

[69] C. Grozdanov, 'Prilozi poznavanju srednjevekovne umetnosti Ohrida', *Zbornik za likovne umetnosti* 2 (1966); 199—207; Draga Panić & Gordana Babić, *Bogorodica Ljeviška* (Belgrade, 1975), 129, pl. 4.

[70] V. Lazarev, *Old Russian Murals and Mosaics* (London, 1966), 165—166, figs. 140—142; *Regestes* (note 61) nos. 2364, 2583; Walter, *Art and Ceremony* (note 1), 14—15.

[71] Gordana Babić, 'Nizovi portreta srpskih episkopa, arhiepiskopa i patrijaraha u zidnom slikarstvu (13—16 v.)', *Sava Nemanjić* (note 61), 319—340.

[72] *Ibid.*, 320—321.

The series of portraits of Serbian archbishops in the cathedral churches of Arilje (1296) and Prizren (1307—1313) affirm that the local Church is in communion with the other Serbian eparchies.[78] When a series of local bishops figured there as well, as at Arilje and Prizren, then the independent traditions of the local eparchy were affirmed along with its juridical subordination to the Serbian major archbishops.

In conclusion it may be suggested that the use of imagery to affirm the status and claims of a local Church was always the exception rather than the rule. In the earlier period these claims were invariably related to the cult of the saintly patron or patrons of the local see and the pictures expressing these claims were placed in their shrine. Evidence is available from the 9th century of divergences in the use of imagery in the East and West to set forth the rôle of the Church in the divine providential plan. In the Constantinopolitan sphere of influence, emphasis was placed upon the communion of all orthodox bishops, whereas in Rome it was placed on the privileged status of the local 'apostolic' see. In Byzantine iconography, the cult of the whole communion of orthodox bishops becomes the central theme of apse decoration. When a local Church gave a special interpretation to this universal theme, it did so in order to emphasize the fact that it was in communion with other orthodox bishops. Pictures expressing the juridical status of the local Church were placed elsewhere than in the apse of the church, normally in the narthex. Thus the distinction regularly made in ecclesiastical matters between the orthodoxy and communion of local Churches on the one hand and their respective canonical status on the other was also made in the decoration of churches, both in the choice of iconographical themes and in their emplacement.

[78] *Ibid.*, 335—340.

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XXI, 1982

ИВАНКА НИКОЛАЈЕВИЋ

BYZANTINA METABYZANTINA У XX ВЕКУ — ЈЕДАН ПРИМЕР

Пре двадесетак година откривени су на локалитету Сарачхане у Цариграду фрагменти веома вешто клесаних архитектонских скулптура од проконеског мермера. На неким од тих предмета били су сачувани и делови натписа чије је читање омогућило претпоставку да се управо на томе месту налазе остаци цркве св. Полиеукта, задужбине принцезе Јулијане Аниције. Делови натписа припадали су, наиме, дугачком епиграму-хвалоспеву у част грађевинске активности ктиторке.[1] Откриће скулптура из цркве св. Полиеукта, чије су темеље потоња археолошка ископавања изнела на видело и, такође, умножила број делова архитектонског украса, био је веома значајан моменат за историју рановизантијске уметности, а посебно за историју архитектонске пластике VI века, односно предјустинијанске епохе. Црква св. Полиеукта, како је могло бити утврђено, подигнута је између 524. и 527. године.[2] У очекивању најављене публикације која треба да садржи коначне резултате вишегодишњих ископавања, украсне скулптуре из задужбине Јулијане Аниције сасвим оправдано нису престале да интересују научнике[3], а пре свих M. R. Harrison-а који је био један од руководилаца ископавања на локалитету Сарачхане. Он је у више наврата писао о скулптурама из Св. Полиеукта[4], од којих су неки комади имали својеврсну судбину. Један број тих споменика је после пада Цариграда 1204. године, као плен завојевача, био пренет у разне крајеве западне Европе — у Венецију[5], Аквилеју[6], Барцелону.[7] Оригинални стил тих скулптура није оставио

[1] *C. Mango — I. Ševčenko*, Remains of the Church of St. Polyeuktos at Constantinople, Dumbarton Oaks Papers 15 (1961) 243—247.

[2] *C. Mango — I. Ševčenko*, op. cit. 245.

[3] *A. Grabar*, Sculptures byzantines de Constantinople (IVᵉ — Xᵉ siècle), Paris 1963, 59 sqq. — *C. Mango*, Architettura bizantina, ed. Electa Editrice, 1974, 78.

[4] Уп. нпр. *R. M. Harrison*, La scultura marmorea della chiesa di S. Pelieucto a Istanbul, XXVI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1979, 163—170.

[5] *R. Martin Harrison — N. Firatli*, Excavations at Saraçhane in Istanbul, First Preliminary Report, DOP 19 (1965) 234, n. 5.

[6] *S. Tavano*, Rilievi massenziani inediti, Aquileia Nostra 42 (1971) 101—142. —Уп. и Byz. Zeitschrift 66 (1973) 236; *S. Tavano*, Scultura paleocristiana e altomedioevale in Aquileia, Arheol. vestnik 23 (1972) 251—252, fig. 13.

[7] *R. M. Harrison*, A Constantinopolitan Capital in Barcelona, DOP 27 (1973) 297—300.

равнодушним ни мајсторе потоњих епоха. Тако је украс једне плоче из св. Полиеукта, која је прво доспела у Венецију а потом у Историјско-уметнички музеј у Бечу, инспирисао неког клесара из доба венецијанске готике да мотив назван „банана", типичан за декорацију споменуте цркве, прилагоди укусу свога доба и обогати посебним иконографским садржајем.[8]

По мишљењу М. Р. Харисона једна група мајстора-клесара раскошне декорације Св. Полиеукта се, по завршеном послу у Цариграду, преселила у Равену, а њихове рукотворине су, сматра исти аутор, и капители Еуфразијеве базилике у Поречу, као и они из предворја крстионице уз градску цркву у Салони.[9]

Скулптуре тих мајстора VI века нису само у доба готике, као што је био случај са овде споменутим рељефом из Историјско-уметничког музеја у Бечу, надахњивали потоње клесаре, оне су својим бизарним облицима, како ћу показати, утицале и на ствараоце XX века. Међутим, док се у случају рељефа који се сада чува у Бечу ради о преправци, односно прилагођавању скулптуре настале у VI веку укусу венецијанске готике, дотле су примери о којима ћу говорити настали много касније, почетком нашег столећа, и то на измаку уметничке епохе назване „Сецесија" коју карактерише тражење узора у стиловима старијих периода.

Радећи на попису уметничких предмета који се чувају у фрањевачком манастиру св. Катарине у Крешеву, Смаил Тихић је, у збирци, запазио и четири капитела. У извештају о свом послу он је, опрезно и под наводницама, означио романику као уметничку епоху у којој су могле настати те скулптуре.[10] Сада је капителе из Крешева једноставно као романичке објавио Ђуро Баслер.[11] Он их је подробно описао, означио арапским бројевима од 1 до 4, и илустровао, а за поједине мотиве који украшавају скулптуре покушао да нађе и аналогије у централној Европи, при чему се позивао, углавном, на публикације о романици од општег значаја. Због недовољне компаративне литературе, он није успео да нађе ближе паралеле за капителе које је објавио и датовао у време између средине XI и почетка XIII века. Боље обавештеном познаваоцу касноантичке, односно рановизантијске и средњовековне скулптуре не може, већ на први поглед, измаћи из вида чињеница да два од објављених капитела (бр. 2 и 3) имају у погледу избора мотива и њиховог распореда идентичне паралеле док се за украс друга два (бр. 1 и 4) такође могу утврдити аналогије, односно највероватнији узор.

Капител бр. 2 из Крешева (сл. 1), који је Баслер окарактерисао као далеку реминисценцију коринтског стила[12], у ствари је копија двозоног капитела, украшеног орловима раширених крила, са циборијума Еуфра-

---

[8] *M. Vickers*, A Sixth-Century Byzantine Source for a Venetian Gothic Relief in Vienna, DOP 33 (1979) 335—336.

[9] *R. M. Harrison*, Anicia Juliana's Church of St. Polyeuctos, Résumés des communications XVIe Congrès intern. d'études byz., Wien 1981, 9,1, и усмено саопштење R. M. Harrison-a.

[10] *S. Tihić*, Starije slike i predmeti umjetnog zanata u kreševskom samostanu, Naše starine 6 (Sarajevo 1959) 257.

[11] *Đ. Basler*, Romanički kapiteli iz Kreševa, Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji 21 (Split 1980), Fiskovićev zbornik, 200—207.

[12] *D. Basler*, op. cit. 202.

зијеве базилике у Поречу. Идентичност мотива је сувишно појединачно утврђивати — упоредне фотографије тих скулптура (сл. 1 и 2) то врло убедљиво показују. Из катедрале у Поречу потиче такође и модел за капител бр. 3 из Крешева, скулптуру која је остала недовршена.[13] То је у ствари копија једног од капитела колонаде базилике (сл. 4).

Монументални циборij цркве у Поречу подигнут је у XIII веку, али су капители, изгледа, преузети са старог циборијума из VI столећа,[14] док је сама црква, као што је добро познато, изграђена средином тог истог столећа као задужбина епископа Еуфразија.[15]

Упоређивање капитела из Пореча и Крешева показује да се, упркос идентичности распореда мотива, те скулптуре у извесној мери разликују. Неједнакост потиче делимично због различитог материјала од кога су клесане. Поречке скулптуре су од мермера, док су крешевске од меког, песковитог камена. Битна разлика је, међутим, у стилизацији и у пропорцијама мотива који су на крешевским скулптурама изгубили типичне рановизантијске карактеристике, па због тога ти предмети изгледају као слободне копије споменутих поречких капитела.

Преостала два капитела из цркве у Крешеву, од којих је један (бр. 1, сл. 5) сада испод часне трпезе у потпуно новој, модерној цркви, у принципу је, такође, сличан неким касноантичким примерцима украшеним маскеронима. Међутим, главе чудовишта са овог капитела и стилизација биљног украса указују да је као узор за његову декорацију послужио највероватније неки другојачији модел. Мислим пре свега на представу Океана на касноантичким мозаицима или на сребрном посуђу, на брадати лик из чијих уста излазе рибе, а чију главу красе пипци рака или главе делфина.[16] У нешто измењеној стилизацији на капителу из Крешева из уста таквих чудовишта излазе змије које се преплићу, а њихове главе се заустављају на суседном лику, подсећајући на атрибуте персонификације Океана — пипке рака у коси. Други, односно капител бр. 4 (сл. 6) украшен је птицама које су леђима окренуте једна другој. Оне кљуцају неки округли зрнасти плод. Тај капител у слободној стилизацији имитира такође неке цариградске капителе.[17]

Узори за капителе из Крешева које сам навела показују да је њихов клесар, односно наручилац, врло добро познавао касноантички декоративни репертоар и да је изглед капитела који се сада налазе у Крешеву сам одредио. Идентитет тога наручиоца није тешко открити. Баслер, који се чак трудио да локализује рушевине цркве одакле капители

---

[13] *D. Basler*, op. cit., слика на стр. 205.

[14] *M. Prelog*, Poreč, Grad i spomenici. Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1957, 107, sl. 192 i 184, n. 9.

[15] *A. Šonje*, Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri, Biblioteka Dometi, n.s. 6, Rijeka 1981, 36.

[16] Уп. *D. J. Smith*, Three Fourth-Century Schools of Mosaic in Roman Britain, Mosaique gréco-romaine, Paris 1965, 95—115, figs. 8, 11. — Wealth of the Roman World, Gold and Silver AD 300—700, Ed. British Museum, 1977, 54. — *И. Ђорђевић*, Загонетни лик на капителима у Новој Павлици, Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 117—124.

[17] *J. Максимовић*, Јустинијански модели у скулптури од IX до XI века, Зборник Светозара Радојчића, изд. Филозофски факултет, Београд 1969, сл. 17. — *E. Kitzinger*, The Horse and Lion Tapestry at Dumbarton *Oaks*, DOP 3 (1946) sl. 22, 23.

могу потицати, споменуо је да је манастирску цркву у Крешеву са почетка друге половине прошлог века, 1924. године преградио архитекта Карло Паржик у „стилу романичке базилике“.[18]

Ова околност никако није смела бити испуштена из вида приликом анализе „романичких“ капитела из Крешева. Паржик, како његове сачуване грађевине показују, био је свестрано образован архитекта коме су стилови из прошлости, у складу са помодним правцима у архитектури његовог доба, били одлично познати. То најбоље сведочи комплекс зграда Земаљског музеја у Сарајеву, изграђен, како је сам Паржик нагласио, у стилу „италијанске ренесансе“.[19]

Инспирације за своје пројекте, односно за скулптовани украс архитектуре коју је градио Паржик је највероватније тражио у литератури објављеној почетком нашег века, па му је тако сигурно била приступачна и монографија W. A. Neumann-a о Поречу, објављена 1902.[20] Он је вероватно из те књиге копирао капител циборијума са орловима и капител са „папагајима“,[21] па су тако скулптуре клесане средином VI века постале модел за „романичке“ капителе из Крешева из двадесетих година XX столећа.

Објављивање псеудороманичких капитела из Крешева скреће пажњу на један капител из Сарајева, о коме се доста давно у нашој литератури расправљало, и изискује даља размишљања о тој скулптури. Светозар Радојчић је још 1955. године уочио да тај капител скоро потпуно одговара једном капителу из цркве св. Каталда у Палерму.[22] Упркос томе што је капител из Сарајева остао са једне стране незавршен, сличност са таквом скулптуром из св. Каталда је непобитна. Међутим, капител са Сицилије представља за сада једини познати, коначно обрађени примерак такве врсте капитела, па се због тога мени чинило да је путем уметничких веза које су у средњем веку спајале балканске земље са Јужном Италијом тај модел могао бити пренет у Босну и ту послужити за клесање капитела пронађеног у Сарајеву.[23]

Сада, после објављивања капитела из Крешева сматрам да отпада повод за претпоставку о преносу сицилијанског модела крајем XII века на тле Босне. Две околности упућују на такав закључак: идентичан мотив витице на капителу бр. 4 из Крешева и на ономе из Сарајева (сл. 7) и чињеница да је капител бр. 3 из Крешева остао, такође, коначно необрађен са једне стране. Археолошке околности под којима је капител

---

[18] *Đ. Basler*, op. cit. 200.

[19] *K. Paržik*, Zemaljski muzeji u Sarajevu, Priopćio arhitekt građevinski nadsavjetnik Zemaljske vlade Karl Paržik, Glasnik Zem. muzeja 26 (1914) 35—42.

[20] *W. A. Neumann*, Der Dom von Parenzo, Wien 1902.

[21] *W. A. Neumann*, op. cit. 11. — *M. Prelog*, op. cit. 103, сл. 180. Није, доиста, лако утврдити идентитет тих птица, али биће ипак да се ради о грабљивицама, како показује један двозони капител из Callatis-Mangalia. — Уп. La culture byzantine en Roumanie, Bucarest 1971, кат. бр. 31.

[22] *S. Radojčić*, Elemente der westlichen Kunst des frühen Mittelalters in den ältesten serbischen Miniaturen, Actes du XVIIIe Congrès intern. d'histoire de l'art, La Haye 1955, 205—206.

[23] *I. Nikolajević*, La sculpture ornementale au XIIe siècle en Bosnie et en Herzégovine, ЗРВИ 8^2 (1964) 308. — Опрезније гледиште заступала је *J. Максимовић*, Српска средњовековна скулптура, Нови Сад 1971, 48.

из Сарајева откривен нису јасне. Он је нађен у „старим темељима или подзиду без малтера“.[24] Није ли и та скулптура, која је, такође, могла настати према некој фотографији, била намењена истоме ансамблу за који су били клесани капители из Крешева?

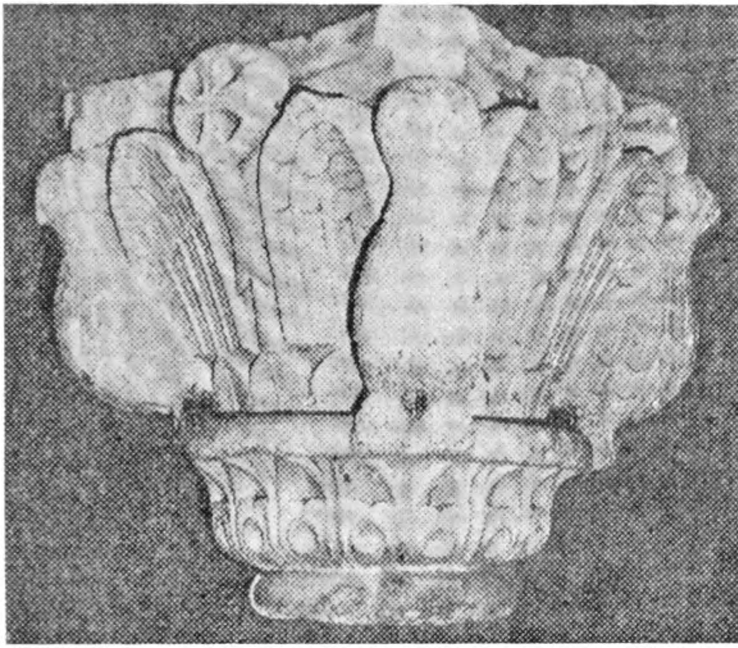
Скулптуре из Крешева, а изгледа и капител из Сарајева, не доприносе познавању клесарске вештине на тлу Босне у епоси од XI до XIII века, већ лепо осветљавају једно друго, нама много ближе време и стваралаштво једног градитеља, Карла Паржика, који је копирањем старих и централном балканском тлу непознатих узора желео да створи нове декоративне синтезе, како би задовољио укус свога доба.

IVANKA NIKOLAJEVIĆ

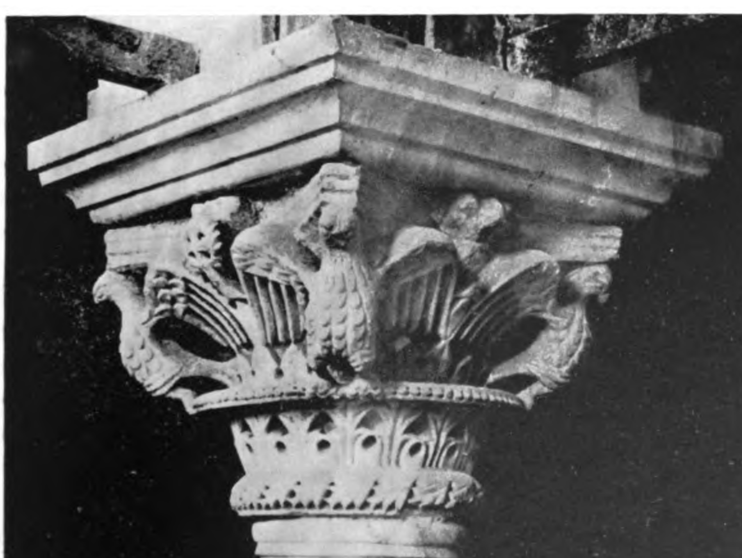
BYZANTINA METABYZANTINA AU XXe SIÈCLE — UN EXEMPLE

L'église du monastère des frères mineurs de Kreševo, au environs de Sarajevo, bâtie en 1924 et aujourd'hui détruite, selon les courrants artistiques de son temps devait être décorée de sculptures qui imitaient les styles des époques antérieures. Pour ce bâtiment on a fait des copies de chapiteaux de la cathédrale de Poreč ou des chapiteaux ornés de différents motifs qui proviennent de l'antiquité tardive.

[24] *D. Sergejevski*, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, Glasnik Zem. muzeja 2 (1947) 43, sl. 22, 23.

Сл. 1 — Капител из Крешева
Fig. 1 — Chapiteau de Kreševo

Сл. 2 — Капител циборијума катедрале у Поречу
Fig. 2 — Chapiteau du ciborium de la cathédrale de Poreč

Сл. 3 — Капител из Крешева

Fig. 3 — Chapiteau de Kreševo

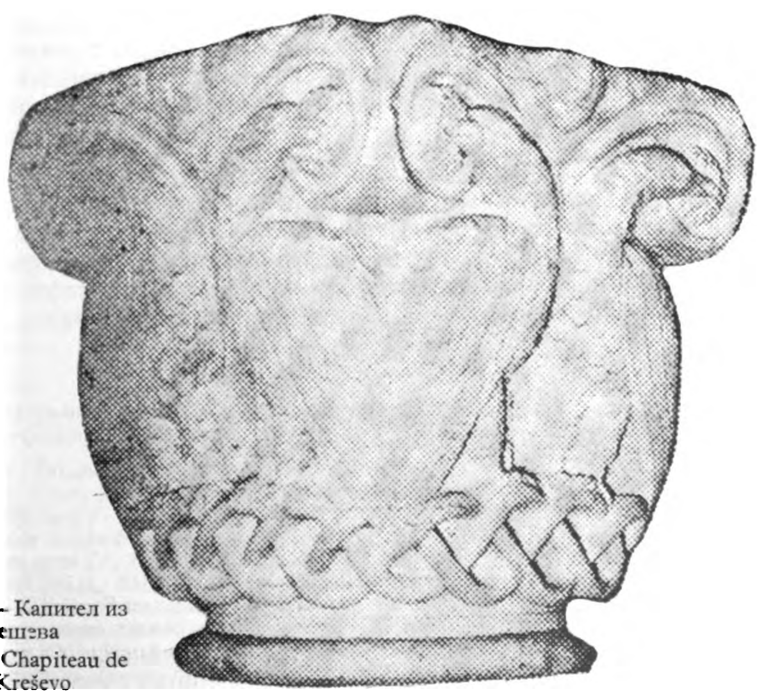

Сл. 4 — Капител из колонаде катедрале у Поречу

Fig. 4 — Chapiteau de la colonnade de la cathédrale de Poreč

Сл. 5 — Капител из Крешева
Fig. 5 — Chapiteau de Kreševo

Сл. 6 — Капител из Крешева
Fig. 6 — Chapiteau de Kreševo

Сл. 7 — Капител из Сарајева — изглед са разних страна

Fig. 7 — Chapiteau de Sarajevo — divers aspects

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XXI, 1982

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

СТРУКТУРА 32. ГЛАВЕ СПИСА *DE ADMINISTRANDO IMPERIO*

Значај 32. главе („О Србима и земљи коју сада насељавају") списа De administrando imperio одавно је уочен и признат, чак и у оним научним круговима који су више-мање минимизирали њену изворну вредност.[1] То је у наведеном спису, међу вестима о Словенима на Балкану (поглавља 29—36), једини целовит текст о најстаријој историји оне средњовековне српске државе која је касније обично означавана именом Рашка. Ова околност посебно добија на важности у новије време, с обзиром на то да све више преовлађује оцена о поузданости већине података из 32. поглавља De administrando imperio.[2] Зато и преиспитивање структуре овог поглавља представља за византинологију увек актуелну тему.

Нема никакве сумње да је 32. поглавље прошло кроз исти степен редакције, уосталом не нарочито темељне, као и већина осталих глава читавог списа, разуме се и оних које говоре о словенском присуству на Балкану. У овом смислу, најупадљивије заједничко обележје представљају изрази ἰστέον, ὅτι или само ὅτι, који се, као што је врло добро познато, појављују на почетку готово сваког одељка, односно готово

[1] За оваква схватања и контрааргументе в. Византијски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959 (даље: ВИНЈ II), 46 n. 144, 50 n. 155.

[2] *N. Županić*, Les Serbes à Srbčište (Macédoine) au VIIe siècle, Byz. 4 (1927/28) 278 sq.; *П. Скок*, Константинова Србица на Бистрици у Грчкој, Глас СКА 176 (1938) 250 сл., 276 сл.; *Г. Острогорски*, Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци (даље: *Острогорски*, Порфирогенит), ИЧ 1—2 (1948) 24 сл. (=Сабрана дела IV, 79 сл.); *G. Labuda*, Pierwsze państwo słowiańskie, Państwo Samona, Poznań 1949 240 sl.: ВИНЈ II, 48 сл.: Const. Porphyrogenitus De Administrando Imperio, vol. II — Commentary (даље: DAI II), London 1962, 130 sq.; *L. Waldmüller*, Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jh., Amsterdam 1976, 304, 306; *L. Margetić*, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, Zb. Hist. zavoda JAZU 8 (1977) 31—44, 79 sl. С друге стране. *Lj. Hauptmann*, Seobe Hrvata i Srba, JIČ 3 (1937) 34 sl. је чак одрицао постојање повезаног излагања у 32. глави, инсистирајући искључиво на аутентичности података о историји Хрвата.

сваког новог и посебног податка у нашем спису.[3] Другу лако препознатљиву особину редакторовог поступка чине тзв. етимолошка објашњења именâ појединих, углавном географских појмова; наивни покушаји засновани на релативној фонетској сличности израза који се упоређују. Пада у очи, међутим, да се оба наведена елемента ређе појављују у 32. поглављу, него у осталим деловима списа. Израз ἰστέον, ὅτι сусрећемо само једанпут, израз ὅτι — два пута.[4] Уобичајена етимологија — у овом случају извођење имена Срба од назива врсте обуће (σέρβυλα) — јавља се само на једном месту.[5] То је, све заједно, довољно за препознавање редакционог поступка, али се поставља питање због чега су његови типични елементи тако ретки у 32. поглављу.

Одговор је једноставан и објашњава специфичност овог поглавља — оно се највећим делом састоји од једног преузетог текста у коме редактор De administrando imperio није вршио уобичајене интервенције, какве чини у случајевима када прибира и повезује разнородне, релативно кратке изворне податке. Тај текст у науци је већ одавно означен као тзв. Порфирогенитова хроника српских владара (даље: „Хроника").[6] Дакле, целину 32. поглавља чине „Хроника", извесни подаци који јој претходе, а на неки начин истовремено и припадају, и које бисмо могли назвати уводним деловима поглавља и два кратка завршна податка.[7]

Основни узрок досадашњих контроверзи око 32. поглавља лежи управо у оцени веродостојности уводних редова и њиховог односа према целини поглавља. Реч је о фамозним подацима о пореклу Срба и њиховом доласку на Балкан, као и о већ споменутом етимолошком објашњењу српског имена (lin. 2—16, 16—29). Али, ако прихватимо мишљење које данас преовладава, да подаци о најстаријој прошлости Срба у основи потичу из локалне народне традиције, унеколико модификоване

---

[3] Уп. ВИНЈ II, 3, где су наведена (н. 6) и нека неприхватљива тумачења ове формуле. Њена функција инципита појединих исписа показује да се она не може сматрати пуком манирističком фразом, како је мислио *D. Popović*, Prilozi čitanju i razumevanju raznih starina, Beograd 1957 (даље: *Popović*, Prilozi), 621, 638 sl. С друге стране, одсуство ове формуле није искључиво доказ о извршеној коначној редакцији одговарајућих делова списа, како су веровали *N. Tomašić*, Život i djela cara Konstantina VII Porfirogenita, Vjesnik zemaljskog arkiva 20 (1918) 14—18 и *B. Grafenauer*, Prilog kritici izveštaja Konstantina Porfirogenita o doseljenju Hrvata (даље: *Grafenauer*, Prilog kritici), 18. У таквим случајевима ради се пре свега о преузетим деловима других списа у којима споменута формула не постоји. О томе в. DAI II, 2, чему бисмо као пример могли додати управо највећи део 32. поглавља.

[4] Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, edd. *Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins*, Washington 1967^2 (даље: DAI I), c. 32/2, 146, 149.

[5] DAI I, c. 32/12—16. Довођење српског имена у везу са именом града Сервије (lin. 11—12) не представља типично етимолошко објашњење за DAI. О контроверзама око Сервије в. ВИНЈ II, 47 n. 148.

[6] Уп. *Острогорски*, Порфирогенит, passim.

[7] *Margetić*, n. d. 9 sl. предлаже нешто другачију поделу: основни текст поглавља (lin. 1—145), два завршна податка (lin. 146—148, 149—151), при чему би основни текст садржао одељке о прадомовини Срба (lin. 1—7), о њиховој сеоби (7—12), њиховом имену (12—16) и доласку на Балкан (16—29), о првим српским владарима (30—35) и о владарима у IX и X веку (35—145). Аутори DAI II, 4 такође сматрају да се један основни текст може пратити од самог почетка поглавља.

и допуњене али и побркане византијском политичком идеологијом,[8] онда степен њихове веродостојности није битан за испитивање структуре читавог поглавља. Много је важније одредити границу између ових података и текста „Хронике српских владара“, будући да су у питању текстови различите врсте и порекла, који се не могу испитивати истим методским поступком.

На први поглед, уводни део 32. поглавља представља најранију, полулегендарну историју Срба, практично идентичну са причом о Хрватима у 31. поглављу (с. 31/3—25), па и у 30. поглављу (с. 30/61—73), коју аутор (или аутори) De administrando imperio хронолошки везују за Ираклијеву владу (lin. 2—29).[9] Пажљивије читање, међутим, открива места која наговештавају да су поједини делови овог текста до укључивања у 32. поглавље прошли бар кроз две различите редакције. Једну бисмо могли назвати широм, јер се не сусреће искључиво у поглављу којим се бавимо: lin. 2—16. Ти редови могу се не само садржински повезати са споменутим деловима 29. и 31. главе, него и уклопити у списатељски манир, карактеристичан за већи део списа De administrando imperio. Наиме, ту сусрећемо формулу ἰστέον, ὅτι (lin. 2), затим једну недоречену (11—12) и једну типичну етимолошку конструкцију (12—16).

Други део уводне приче — lin. 16—29 — такође је везан за Ираклијево време, што показује његово заједничко порекло са одговарајућим деловима 29. и 31. поглавља, али по начину излагања он припада основном тексту 32. поглавља — „Хроници српских владара“. То се види по почетној формули μετὰ δὲ (χρόνον τινά, χρόνους τινάς, μικρὸν etc.), која је до те мере типична за овај текст да представља његов знак распознавања.[10] Још једна стилска разлика између два дела уводне приче може се запазити у начину навођења, с једне стране, писцу савремених догађаја и, с друге стране, догађаја који изричито припадају неком ранијем времену. У другом делу увода хронолошко раздвајање јасно се исказује употребом прилога за време (νῦν, τότε),[11] а савремена геополитичка ситуација недвосмислено дефинише као таква (*данашње* српске земље, *данашња* Далмација и Драч).[12] Оба ова елемента непозната су у првом делу увода, где се давнашњи и савремени догађаји подједнако лако и без додатних објашњења стављају у савремене географске и

[8] За новија мишљења уп. *Lj. Hauptmann*, Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa, Rešetarev zbornik 1931, 17 sl., 20 sl.; *isti*, Seobe Hrvata i Srba, ЈИЧ 3 (1937) 48—50 (који је утврдио зависност излагања од хрватске традиције у с. 31); *Ф. Баришић*, Византиски Сингидунум, ЗРВИ 3 (1955) 12 сл.; *Popović*, Prilozi 1154 sl.; ВИНЈ II, 48 сл.; DAI II, 133; *Grafenauer*, Prilog kritici 23 sl., 90; *isti*, prikaz VINJ I i II u JIČ 2/3 (1963) 110—112 (где одриче сваку изворну вредност уводним деловима 32. поглавља); *Margetić*, n. d. 76—80; *Р. Новаковић*, Одакле су Срби дошли на Балканско полуострво, Београд 1977 (даље: *Новаковић*, Одакле), 27—34. Само *Waldmüller*, o. c. 308 n. 314 говори о државним архивима Цариграда као о искључивим изворима 32. поглавља.

[9] Тако нарочито *Grafenauer*, JIČ 2/3 (1963) 110.

[10] С. 32/16, 33, 42, 57, 68, 72, 74, 81, 105, 128.

[11] С. 32/19, 21, 24.

[12] С. 32/21—22, 24. Употреба назива Београд уместо Сингидунум (с. 32/20) је природна, јер писац се није могао враћати једном архаичном, давно ишчезлом имену града.

политичке оквире (подаци о прапостојбини Срба и о Белим Србима, долазак Срба за Ираклија у „солунску тему").[13]

Ако су изложена запажања тачна, то би значило да је аутор тзв. Порфирогенитове хронике своје излагање о српској историји почео доласком Срба на Балканско полуострво. Више или мање опширно, он је српску историју, као што је познато, пратио до свог времена. Међу различитим изворима које је морао користити за своје дело, за почетну фазу излагања употребио је непознати текст који се појављаје као предложак и у другим поглављима где је реч о досељавању Срба и Хрвата. Али, као што то и иначе ради развијајући логичну концепцију своје „Хронике", он је унеколико прерадио и у „Хронику" укључио само онај део споменутог текста, који се односи на Србе у непосредном додиру са Византинцима. Тек редактор читавог 32. поглавља, на себи својствен начин, користи и онај део текста, који се односи на прапостојбину Срба, укључујући и етимологију српског имена, и ставља га на почетак поглавља. Затим, без икаквих видљивих измена, прикључује текст „Хронике" и тако образује највећи и најважнији део овог поглавља (lin. 16—145).

Изнета реконструкција подразумева да је аутор „Хронике" имао релативно јасно замишљену и спроведену концепцију излагања. Таква оцена је, уосталом, изречена доста давно.[14] С разлогом, јер циљ и организованост излагања у „Хроници" морају пасти у очи сваком пажљивом читаоцу. У стилском погледу, текст „Хронике" је уједначен, са честом употребом формуле μετὰ δέ, али без иједног примера употребе израза ἰστέον, ὅτι или ὅτι , што сведочи, како је овде већ споменуто, да редактор 32. поглавља користи овај текст у интегралном облику. У погледу композиције и садржине, текст „Хронике" представља логичну и јединствену целину, без сувишних понављања или међусобно контрадикторних места.[15] То је хронолошки преглед српских владара од најстаријих времена до ауторовог доба, са све више садржинских и хронолошких појединости, уколико се излагање приближава времену настанка текста. У почетку без конкретних података (VII/VIII век), затим са врло оскудним подацима (крај VIII — прва половина IX века), излагање на крају готово да залази у појединости византијско-српских односа, при чему се читава друга половина „Хронике" односи на свега неколико деценија с краја IX и почетка X века. Природно је и типично за већину византијских историчара да су највише заинтересовани за сопствено доба или време које му је непосредно претходило. Како су показала досадашња истраживања, текст „Хронике" посвећен том периоду одликује се пре-

[13] С. 32/2—7, 9—11. На нешто другачији начин, овај „немаран" однос види се и у 29. и 31. поглављу (неадекватна употреба имена Далмације).

[14] В. *Острогорски*, Порфирогенит 24 сл. (=Сабрана дела IV, 79 сл.).

[15] Аутори коментара у DAI II, 4 sq., 100 залажу се без правог оправдања за постојање једне значајне цезуре (с. 32/81) у тексту поглавља, која би требало да указује на различито порекло претходног и потоњег текста. За тобожња понављања у излагању „Хронике" в. *Острогорски*, Порфирогенит 26—29 (=СД IV, 82—85); *Љ. Максимовић*, О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију, ЗФФБ 14/1 (1979) 70 сл.

цизношћу, нарочито у хронолошком погледу, мада одговарајуће податке није увек лако дешифровати.[16]

Целовитост концепције „Хронике“ огледа се и у чињеници да она византијско-српске односе прати водећи непрекидно рачуна о присуству Бугарске у њиховом развитку. Овакав приступ је одраз стварних прилика, али се ауторова свест о потреби за сталним вођењем рачуна о бугарском чиниоцу огледа и у спомену Бугарске на самом почетку „Хронике“, без стварног разлога (ἐπεὶ δὲ ἡ Βουλγαρία ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν ἦν τῶν ‘Ρωμαίων),[17] што звучи као антиципација каснијег излагања. Јачину тог осећања код савременика, које би се готово могло назвати бугарским синдромом, лепо показује једна од завршних бележака 32. поглавља, већ из пера другог аутора и по престанку опасности која је претила од Бугара, у којој се тврди да је Србија увек била потчињена Византији а никад Бугарској.[18] Тај вечити „бугарски“ угао посматрања код аутора „Хронике“, као што ће се видети, није без значаја за одређивање времена њеног настанка. Додајмо да у таквој ситуацији нимало није чудновато то, што „Хроником“ непрекидно провејава став наклоности за византијску политику, као једно од карактеристичних својстава овог списа.

Кад се саберу сва искуства у раду са „Хроником“, може се закључити да је то поуздан извор, не увек довољно подробног излагања, који је у целовитом облику преузет у 32. поглавље списа De administrando imperio. О пореклу „Хронике“ немогуће је извести било какав сигуран закључак осим да због става, обавештености и прецизности највероватније потиче из службених кругова царске палате. Али кад се ради о времену њеног настанка могуће је истаћи неколико чињеница које се добро уклапају у остале спознаје о природи овог списа.

До сада је обично читава 32. глава, заједно са већином осталих глава списа De administrando imperio, датирана у позне године владе Константина VII Порфирогенита — између 948. и 952. године —, поред осталог и због тога што је непосредно везивана за цареву списатељску делатност.[19] Утврђивање посебности „Хронике“, која је као готов спис унета у 32. поглавље, указује на нешто раније време њеног настанка. Даљом анализом текста могуће је постићи и прецизније датовање.

---

[16] Cf. *F. Dvornik*, Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Praha 1933, 3—9; *Осшрогорски*, Порфирогенит 24—29 (=СД IV, 79—86); *исши*, Лав Равдух и Лав Хиросфакт, ЗРВИ 3 (1955) 29—36 (=СД IV, 87—95); *G. Sp. Radojičić*, La date de la conversion des Serbes, Byz. 22 (1952) 253—255; *Максимовић*, н. д. 69—75. До које мере је аутор „Хронике” прецизан у свом излагању види се врло лепо у случају захумског кнеза Михаила Вишевића. Иако је овај кнез у његово време носио високе византијске титуле (cf. c. 33/16—17), наш писац их не спомиње (c. 32/87), јер говори о Михаиловој делатности у време када он те титуле још није добио. О захумском кнезу уп. DAI II, 137 sq.

[17] C. 32/29—30.

[18] C. 32/146—148.

[19] Уп. ВИНЈ II, 3 (за с. 30 в. и 26 н. 71; *Б. Ферјанчић*, Структура 30. главе списа De administrando imperio, ЗРВИ 18, 1978, 75); DAI II, 99 sq.; *A. Toynbee*, Constantine Porphyrogenitus and his World, London 1973, 576. О непосредном царевом ауторству најјасније се изразио *Новаковић*, Одакле 27, 29. Потпуно су промашени закључци *Popovića*, Prilozi 1015—1019 о уношењу у DAI поглавља 31—36 тек крајем XI века.

Последњи догађај споменут у „Хроници", који је могуће сигурно датирати, јесте долазак кнеза Часлава на власт у Србији — 927/8. године.[20] Од тог момента па до завршетка „Хронике" (lin. 130—145), излагање је тако стилизовано да је очевидно да је Часлав ауторов савременик и да „Хроника" не допире до краја његове владе.[21] Ова околност је у науци већ уочена, али и погрешно протумачена као доказ да Константин Порфирогенит (+959) није доживео смрт Часлава, јер би је иначе споменуо.[22] Међутим, ако је Константин Порфирогенит заиста био редактор 32. поглавља и већег дела списа De administrando imperio, као што се то обично сматра, онда он није могао бити и аутор „Хронике"; околност која је у овом раду, чини се, већ довољно истакнута. Такође је извесно да редактор, сам Константин или нека особа из његове околине, није вршио интервенције у тексту „Хронике", па тако није, рецимо, убацио ни обавештење о смрти бугарског цара Симеона (927), иако је овај догађај, који је представљао преокрет у византијско-бугарским односима, имплицитно већ обухваћен излагањем о доласку Часлава на власт (927/8).[23] Све у свему, полазећи од односа писца „Хронике" према Чаславу, извесно је само то да он пише после 927/8. године.

Погледамо ли сад како се писац односи према византијским царевима, видећемо да он, осим давно почившег Ираклија, од тренутка када почиње са опширнијим излагањем, поименично спомиње само Лава VI (886—912) и Романа I Лакапина (920—944). Лав је „свети цар блажене успомене",[24] а Роман — ὁ δὲ βασιλεύς, ὁ κύρις Ῥωμανός[25] или једноставно — βασιλεὺς Ῥωμαίων.[25a] Дакле, за писца „Хронике" Роман I је несумњиво владајући цар. У другим поглављима списа De administrando imperio, која су настала после смрти Романа Лакапина, он је увек означен као покојни (обично μακάριος).[26] Упадљиво је такође да од догађаја из византијске историје у периоду између Лавовог и Романовог царевања, писац „Хронике" спомиње само пораз код Анхи-

[20] C. 32/128—130. Контроверзно питање овог датума коначно је решио *Острогорски*, Порфирогенит 27 сл. (=СД IV, 83 сл.), али се још увек јављају другачија мишљења. Уп. *Р. Новаковић*, Где се налазила Србија од VII до XII века, Београд 1981 (даље: *Новаковић*, Где), 58.

[21] Да Часлав, као савременик, има за писца посебан значај види се и пре излагања о његовој влади, када је кнез Клонимир, ради ближе идентификације, означен као отац Часлава (c. 32/75, cf. et lin. 63—65), док се за друге владаре употребљава уобичајени израз „син тога и тога". То је лепо уочио *Новаковић*, Где 58.

[22] *Новаковић*, Где 112.

[23] О бекству Часлава из Бугарске и његовом доласку у Србију, као о једној од последица Симеонове смрти в. *Острогорски*, Порфирогенит 29 (=СД IV, 86); DAI II, 136.

[24] Lin. 78—79, док lin. 81—82 спомиње у прошлом времену Лавову владу.

[25] Lin. 100, 106—107.

[25a] Lin. 108—109, 110, 113.

[26] C. 13/147—175, 191—194; c. 43/89, 118, 131; c. 45/55, 67, 75, 102; c. 46/49; c. 50/25—26, 36—37 (ὁ βασιλεὺς ὁ κῦρ Ῥωμανός, али се надовезује на l. 25—26, где је речено ἐπὶ δὲ τῆς βασιλείας τοῦ κυροῦ Ῥωμανοῦ), 61 (исти случај као претходни), 131, 167—168, 232; c. 51/162, 175, 199; c. 52/2. Међутим, начин навођења давнашњих царева не познаје увек ову разлику, јер она, зато што се подразумева, губи своју актуелност.

јала (20. августа 917), ту срамоту владавине малолетног Константина Порфирогенита и његове мајке Зоје.[27]

Имајући све ово у виду, можемо схватити због чега је писац „Хронике", савременик и присталица цара Романа Лакапина, свој преглед српских владара, непрекидно посматран у функцији византијско-бугарских односа, морао да заврши са владом свог господара, фактичког победника у дуготрајном одмеравању снага с Бугарима. Јер, после Симеоновог пораза у борби за цариградску круну и његове смрти, а оба догађаја су се одиграла у доба Романа Лакапина, Бугарска је задуго престала да игра значајну политичку улогу на Балкану. У таквој ситуацији, не видим ко би други него Роман Лакапин могао бити онај βασιλεὺς τῶν 'Ρωμάιων,[28] са чијим доброчинствима према Чаславу (после његовог доласка у Србију 927/8) писац „Хронике" завршава своје излагање.[29] Сви су изгледи, дакле, да је његово дело настало између 927/8. и 944. године.

Текст „Хронике", какав је преузет у 32. главу De administrando imperio, завршава се некако нагло, учвршћењем Часлава на власти уз помоћ цариградске владе. Можда је то био један од разлога који су навели редактора поглавља да, као претпоследњу белешку, дода провидно тенденциозну тврдњу да је „архонт" Србије увек био потчињен византијском, а никад бугарском владару (lin. 146—148). Последња белешка има, међутим, сасвим друкчији карактер. Као што је то случај са већином поглаваља о нашим земљама, редактор и овде доноси омањи списак насељених градова у „покрштеној Србији" (lin. 149—151), на жалост тешко препознатљивих. Занимљиво је да се два града налазе εἰς τὸ χωρίον Βόσονα,, што је у науци изазвало многе коментаре о времену и начину уласка Босне у састав српске државе средином X века.[30]

Посматрана у целини, 32. глава списа De administrando imperio јесте компилаторска творевина, сачињена у истом маниру као и највећи део овог списа. Али захваљујући околности што је настала углавном преузимањем једног јединог изворног текста, тзв. „Хронике српских владара", 32. глава је у много мањој мери од већине осталих глава De administrando imperio проста компилација разнородних података. Стога и њена изворна вредност искључиво зависи од процене вредности „Хронике", а исто мерило вреди и приликом одређивања времена њеног настанка. Последице ове спознаје превазилазе оквире 32. поглавља. Показује се, додуше на једном упадљивом примеру, да приликом ко-

---

[27] Lin. 90—91.

[28] Lin. 133, 136, 140—141, 143.

[29] Овакво решење већ је предложио *Новаковић*, Где 111 сл., али га је засновао на једној заблуди. Служећи се српскохрватским преводом списа De administrando imperio, где се на једном месту омашком наводи цар Роман ум. цар Ромеја (ВИНЈ II, 57, 6 ред основног текста одоздо), Новаковић није уочио да у оригиналном тексту стоји βασιλεὺς τῶν 'Ρωμαίων (DAI I, c. 32/140). Разуме се, да је Роман заиста експлицитно наведен, велики део нашег доказивања о хронологији разматраног списа био би непотребан. Осим тога, приписујући ауторство Константину Порфирогениту, Новаковић није схватио да је писац довео излагање готово до момента настанка текста.

[30] Уп. ВИНЈ II, 59 н. 202; DAI II, 99 sq., 137; *С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 39 сл.; Историја српског народа I, Београд 1981, 162.

ришћења списа De administrando imperio испитивање његових извора мора представљати примаран задатак историчара, јер омогућава поглед иза кулиса које су његови аутори подигли и прилично лоше распоредили. Природно, овај проблем није у науци остао непримећен, али је често запостављен када се из De administrando imperio ишчитавају појединачни подаци.

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

THE STRUCTURE OF CHAPTER 32 OF *DE ADMINISTRANDO IMPERIO*

Very significant for the earliest history of Serbia, a fact which is often denied in the scholarship, is Chapter 32 of *DAI*, which underwent the same editorial treatment in the 10th century as the greater part of the whole text. This is shown by the formula ἰστέον, ὅτι or ὅτι, and by the presence of the typical etymological remarks. However, both of these characteristics are very rare in Chapter 32, because it consists almost entirely of the so--called „Chronicle of Porphyrogennitos about the Serbian Rulers" (henceforth: „Chronicle"), a text inserted without change at the time of the origin of the chapter's present text. Further, one part of its introductory section (11. 2—29) about the arrival of the Serbs on the Balkans was edited by the author of the entire chapter, while the other part was edited by the author of the „Chronicle", who because of noticeable stylistic differences, I cannot identify as the same person. The text of the „Chronicle" represents a complete, logically-conceived survey of the Serbian rulers up to the first decades of the tenth century, with all the more detail the closer it approaches the author's own age. Originating in the official circles of the imperial palace, it is a reliable source with a precise, but unclearly presented chronology. According to the manner in which it treats the Serbian Prince Časlav, the Byzantine Emperor Romanos I Lekapenos, and Byzantine and Bulgarian politics towards Serbia, the text most probably originated between 927/8 and 944 from the pen of one of Lekapenos' followers. At the end the editor of Chapter 32 added two short notes (11. 146—48, 149—151) of which only the latter is of interest, offering the names of settled cities in Serbia. Thus it is shown that Chapter 32 was much less the product of compilation than the majority of the other chapters of *DAI*, and its value depends exclusively on an estimation of the value of the „Chronicle", its by far the most important constituent part.

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XXI, 1982

ЈОВАНКА КАЛИЋ

ВИЗАНТИЈСКИ ПЕЧАТ ИЗ БЕОГРАДА

Током протеклих деценија мали је број византијских печата, откривених на тлу средњовековне Србије, постао доступан широј научној јавности.[1] По правилу, они се чувају у музејским збиркама или приватним колекцијама у земљи и иностранству. Нема сумње, тек предстоји систематски рад на њиховом прикупљању и проучавању.

Пре неколико година, приликом систематских археолошких истраживања у Београду, откривен је и један византијски оловни печат.[2] Пронађен је in situ у Доњем граду, у подножју дунавске падине, на простору који иначе обилује траговима античке културе (остаци архитектуре, керамике, новца и др.). Налазио се у најстаријем средњовековном слоју на томе месту, у хоризонту са претежно средњовековном керамиком. Запажени су и фрагменти античке керамике.[3] У истом слоју откривени су и примерци византијског бакарног новца. То су тзв. анонимни фолиси, које је у Византији почео да кује Јован Цимискије, како то сведочи Јован Скилица.[4] Затим су ту праксу наставили и његови наследници. Приликом истраживања у Београду 1978. го-

[1] *Ђ. Мано-Зиси*, Ископавања на Царичином граду 1953. и 1954. године, Старинар 5—6 (1954—1955), 166 sq.; *V. Laurent*, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin, t. V, 3, Paris 1972, 290; *Ф. Баришић*, Византијски оловни печат из Сирмијума, ЗФФ VIII-1 (1964), 183—190; *С. Душанић*, Византијски печат из Костолца, Numizmatičke vijesti 34, god. XXIII (1980), 17—18; *исти*, Прилог сфрагистици Охридске архиепископије, Зборник Народног музеја у Београду 8 (1975), 315—325, односно Музејски гласник у Скопљу 3 (1974), 43—52.

[2] Печат је 1978. године открио др М. Поповић и уступио ми на научну обраду, на чему му и овом приликом најсрдачније захваљујем. Тематски преглед археолошких истраживања дао је М. Поповић, Београдска тврђава — Настанак и развој утврђења, рукопис докторске дисертације одбрањене на Филозофском факултету у Београду децембра 1980. године (у штампи).

[3] Услови налаза печата: квадрат D-XXV, IV откопни слој, кота 76,87. Уп. *M. Popović*, Beogradska tvrđava — Donji grad, Arheološki pregled 20 (1978), 115. Печат се налази у збирци Музеја града Београда.

[4] Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, rec. *I. Thurn*, Berolini 1973, 311. Уп. *W. Wroth*, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum II, London 1908, 481.

дине откривена су четири примерка анонимних фолиса.[5] И у току истраживања ранијих година наилазило се на анонимне фолисе. До сада их је нађено укупно осам, и то претежно у Доњем граду.[6]

Као што је познато, анонимни фолиси су разврстани у више група. Према новијим поделама, београдски примерци припадају млађој групи тога новца. То је класа А2 према Грирсоновом каталогу византијског новца. Она се везује за време од 976 (?) до 1030—35. године.[7] На нашем терену заступљени су у Мачванској Митровици, као и на неким другим локалитетима.[8]

Широки хронолошки оквири који прате групу А2 византијског бакарног новца временска су одредница и за оловни печат са којим су се нашли у истом археолошком слоју у Београду. Тај печат управо омогућава да се на основу анализе историјских и археолошких података ограничи време у којем су анонимни фолиси могли доспети у Београд. Сва је прилика да је византијски оловни печат, заједно са текстом непознатог пошиљаоца, стигао у Београд у време византијске власти у граду, а то је — како историјски извори сведоче — доба цара Василија II (976—1025) односно његове офанзиве против остатака Самуиловог царства на Балканском полуострву. Из историје Београда се зна да је византијска власт на том подручју обновљена највероватније 1018. године. Преокрет се догодио, како се то обично узима, у време делатности чувеног византијског војсковође Константина Диогена, који је с успехом сузбијао власт противника на северној граници Царства. Према вестима Јована Скилице, Константин Диоген је већ био „архонт тамошњих крајева" (τῶν ἐκεῖσε μερῶν ἄρχων) када је кренуо у покоравање Сирмијума. Ма како територијално неодређен тај податак се односи и на Београд. Само поседовањем стратешки значајног београдског подручја могла се успостављати византијска власт у Сирмијуму. И када је Константин Диоген, најзад, савладао Сермона, господара Сирмијума, био је, како наводи исти писац, постављен да управља новоосвојеном облашћу.[9] Према томе, Београд је заједно са Сирмијумом, улазио у састав територија којима је Константин Диоген једно време управљао.[10]

Обнављањем своје власти у Београду и освајањем Сирмијума, вероватно 1018. године, Византија је битно учврстила свој положај

---

[5] Подаци о налазу новца 1978. године: Доњи град, квадрат D-XXV, откопни слој V, кота 76,66, R-30 mm, тежина 9,1 g; квадрат E-XXV, откопни слој VII, кота 76,17, R-31 mm, тежина 16,8 g и откопни слој VIII, кота 75, 94, R-27 mm, тежина 8,5 g односно R-27 mm, тежина 8,6 g.

[6] Већина анонимних фолиса откривена је у Доњем граду. Један примерак је нађен у ескарпи североисточног бедема Горњег града. Подаци се налазе у Центру за документацију при Научноистраживачком пројекту за Београдску тврђаву (Археолошки институт — Београд).

[7] *Ph. Grierson*, Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection III, 2, Washington 1973, 648—675.

[8] *V. Popović*, Catalogue des monnaies byzantines du Musée de Srem, Sirmium VIII, Rome — Belgrade 1978, 186—195.

[9] Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, rec. *I. Thurn*, 365—366.

[10] *J. Калић — Мијушковић*, Београд у средњем веку, Београд 1967, 35—36, 345—346; *Б. Ферјанчић*, Сирмијум у доба Византије, обј. у књ. Сирмиум — Сремска Митровица, Сремска Митровица 1969, 50—52.

према Угарској. Уводила је, нема сумње, војне посаде у стара утврђења и оживљавала рад локалне управе. Појаву анонимних фолиса треба очигледно довести у везу с потребама плаћања тих служби у граду, као и са општим напретком који се тада запажа у Београду. Археолошка истраживања су показала не само да је насеље постојало на простору који су ограничавали антички бедеми, него се и ширило. Управо у Доњем граду се запажају знатне промене. Старо словенско насеље које је откривено у тзв. Западном подграђу старијег је датума. Истражени су остаци кућа, као и некропола која се ту образовала.[11] Међутим, почетком XI века насеље се шири на нове просторе. И управо ту су откривени византијски печат и наведени примерци византијског бакарног новца.[12]

Оловни печат из Београда је добро очуван. Трагова оксидације има на мањим површинама. Округлог је облика пречника 24 mm (печатно поље) односно 27 mm (у целини). Тежина је 13,4 g. Углавном је правилно центриран. Мање оштећење се налази на доњем отвору канала кроз који је пролазила врпца, као и на десном рубу, ван печатног поља. На аверсу је представа св. Стефана са натписом распоређеним у два вертикална низа слова с леве и десне стране светитељевог лика: ὁ (ἅγιος) Στέφανος.

Св. Стефан је приказан до појаса с ореолом око главе, голобрад и младолик. Видљив је орар ђакона с крстом, као и детаљи уобичајене одежде.[13] У левој руци држи дарохранилницу, атрибут ђакона.[14]

Св. Стефан спада међу ређе приказиване светитеље на византијским печатима.[15] Судећи по до сада објављеним збиркама печата, по учесталости приказивања, далеко заостаје за другим светитељима (св. Никола, св. Ђорђе, св. Димитрије). Обично је представљен до појаса, малобројни су примерци на којима је читава фигура.

---

[11] *Г. Марјановић — Вујовић*, Словенски Београд, об. у књ. Историја Београда I, Београд 1974, 292—295; *исша*, Slavic Beograd, Balcanoslavica 2 (1974), 12—15, *исша*, The latest researches of the Slavic Beograd, Balcanoslavica 5 (1976), 147—152; *исша*, Најстарије словенско насеље у Београду, Годишњак града Београда 25 (1978), 7—14; *исша*, Раносредњевековна некропола у Доњем граду, Годишњак града Београда 28 (1982); уп. и Накит на тлу Србије (Каталог изложбе), Народни музеј, Београд 1982, 38.

[12] У Београду су на више места откривени трагови насеља из XI века: *M. Popović*, Beogradska tvrđava — severozapadni bedem Gornjeg grada, Arheološki pregled 13 (1971), 96; *исши*, Utvrđenja Beogradskog grada — jugoistočni bedem Gornjeg grada, Arheološki pregled 14 (1972), 136; *исши*, Beogradska tvrđava — utvrđenja Beogradskog grada, Arheološki pregled 15 (1973), 90—91; преглед налаза: *М. Пойовић*, Београдска тврђава — Настанак и развој утврђења, рукопис, 63—64; правац ширења насеља: *M. Popović*, Beogradska tvrđava — Donji grad, Arheološki pregled 20 (1978), 115—117. Дугогодишња истраживања обављала је *М. Бајаловић—Хаџи-Пешић*. За ову тему посебно су од значаја радови у којима се обрађује византијска керамика. Уп. *М. Бајаловић — Хаџи-Пешић*, Керамика у средњовековној Србији, Београд 1981, где је прикупљена одговарајућа литература.

[13] Δ. 'Ι. Πάλλας, Μελετήματα λειτουργικὰ — ἀρχαιολογικά, ΕΕΒΣ 24 (1954), 158 sq.

[14] *G. de Jerphanion*, L'attribut des diacres dans l'art chrétien du Moyen âge en Orient, Εἰς μνήμην Σπυρ. Λάμπρου, Athènes 1935, 403—416.

[15] *V. Laurent*, La collection C. Orghidan, Paris 1952, 110.

На реверсу печата се налази натпис распоређен у четири хоризонтална реда. Испред легенде је, како је то уобичајено, мали крст:

+ СТЕ
ФANOC
ΔȣΛOC
$\overline{XV}$

+ Στέφανος δοῦλος Χ(ριστο)ῦ

Печат спада у групу тзв. приватних печата које су користили многи византијски достојанственици за незваничну преписку.[16] Обично на аверсу имају представу светитеља — заштитника, а на реверсу исписано име власника, како је то случај и с нашим печатом. Власник печата по имену Стефан, остаје непозната личност. У светским збиркама византијских печата има доста истородних примерака (приватних) печата, који су, по правилу мање привлачили пажњу научника у поређењу са оним другим, који су садржавали бројне и драгоцене историјске податке.

Међу разноврсним формулама побожности које су заступљене у византијској сфрагистици, како то показују објављене збирке, δοῦλος Χριστοῦ, раб Христов, спада међу ређе. Јавља се на разним типовима печата.[17] Предност је београдског печата у томе што је поуздано датован археолошким контекстом, па омогућава да се слични налази на нашем терену ближе одреде и вреднују.

JOVANKA KALIĆ

A BYZANTINE SEAL FROM BELGRADE

In Belgrade during the course of systematic archeological investigations, among other things, a Byzantine lead seal was found. It was uncovered in the Lower City, at the foot of the Danube slope, a place at which various remnants of ancient culture were also found (architectural fragments, pottery, coins, etc.). The seal was discovered at the oldest medieval level there (quadrat D-XXV, elevation 76.87 of the 1978 investigation directed by Dr M. Popović. The seal is now in the Museum of the City of Belgrade). Together with the seal 4 anonymous folles were discovered of an earlier group, that is, Class A2 according to P. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins of the Dumbarton Oaks Collection III, 2, 648—675. Through analysis of the historical and archeological information relating to the history of Belgrade, the author concludes that the seal must have arrived in the city after 1018, the year

[16] *V. Laurent*, o.c. 7, 241 sq.; *исти*, Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican, Città del Vaticano 1962, 208—227. Поред Лоранове класификације печата постоје, наравно, и друге.

[17] *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 232; *V. Laurent*, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin, t. V, 1, Paris 1963, 348, 731; *G. Zacos — A. Veglery*, Byzantine lead seals, I, 1, Basel 1972, 621, 646; I, 2, 879, 893, 934, 1027, 1301, 1356.

Византијски печат из Београда
A byzantine seal from Belgrade

of the restoration of Byzantine authority over this area. The latest archeological findings show that the settlement experienced substantial changes at that time and began to expand.

The seal is well-preserved. Total diameter 27 mm, field 24 mm. Weight 13.4 gr. There is some damage at the lower opening of the channel through which the cord passed, as well as on the right edge outside the seal's field. On the obverse St. Stephan is portrayed with the inscription: ὁ (ἅγιος) Στέφανος. The saint is depicted facing, beardless and youthful. The orarium of a deacon with a cross is visible as well as details of vestments. In his left hand he holds a pyx, ἀρτοφόριον, the attribute of a deacon.

On the reverse is an inscription in four horizontal lines: + Στέφανος δοῦλος Χ(ριστο)ῦ. The seal belongs to the class of private seals which were utilized by many Byzantine dignitaries. The identity of its owner, Stephan, cannot be further ascertained.

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XXI, 1982

LUJO MARGETIĆ

KEKAUMENOS' DOBRONJA — EIN KROATISCHER HERRSCHER DES XI. JAHRHUNDERTS

Bei Kekaumenos[1] erfahren wir einige interessante Berichte aus Dalmatien im XI. Jahrhundert über Δοβρωνᾶς[2], zweifellos kroatisch Dobronja, der ἐν αὐτῇ (sc. in Dalmatien) ἄρχων καὶ τοπάρχης war. Dalmatien karakterisiert Kekaumenos als ein Land, in dem sich'Ιαδῶρα und Σάλων befinden. Während der Regierung des Kaisers Romanos Argyros (1028—1034) begab sich Dobronja nach Konstantinopel, um dem Kaiser seine Huldigung zu erweisen. Dort wurde er wohlwollend empfangen und kehrte mit grosser Ehre und zahlreichen Geschenken in die Heimat zurück. Als er aber zum zweiten Mal zum Kaiser kam, empfing ihn dieser schon wesentlich kühler. Endlich besuchte Dobronja Konstantinopel auch ein drittes Mal, und zwar während der Regierung des Kaisers Michael der Paphlagonier (1034—1041); die Aufnahme war aber so geringschätzig, dass er tiefst unzufrieden zu „murren" (γογγύζειν) angefangen hat. Deshalb fasste man am Kaiserhof den Entschluss, ihn zu verfahten und sein Land zu erobern (Αὐτὸν μὲν ἤδη ἐν χερσὶν ἔχοντες τὴν χώραν αὐτοῦ δεσπόσωμεν). Die Byzantiner bemächtigten sich ohne Mühe nicht nur seines Landes (τὴν χώραν αὐτοῦ ἀπόνως κατέσχον) sondern auch seiner Frau und seines Sohnes. Dobronja und seine Frau, sind unter Kaiser Constantinos Monomachos im Gefängnis gestorben, nur seinem Sohn ist die Flucht gelungen.

Es ist lehrreich einen anderen Berichte von Kekaumenos aus etwa der gleichen Zeit über die Ereignisse im Süddalmatien mit dem traurigen Schicksal Dobronjas zu vergleichen. Kekaumenos berichtet[3] über einen anderen τοπάρχης, namens Βοϊσθλάβος ὁ Διοκλητιανός, der über τὰ κάστρα Δαλματίας εἰς τὴν Ζένταν καὶ εἰς τὴν Στάμνον herrschte. Dieser ist offensichtlich der uns aus anderen Quellen ziemlich gut bekannte Stefan Vojislav

---

[1] Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus, edd. *V. Vasilevskij—V. Jernstedt*, Zapiski Istoriko-filologičeskago fakul'teta Imperatorskago S. Peterburskago Universiteta XXXVIII Petropoli, 1896, 1—80 (=*Vasilevski*); Sovety i rasskazzy Kekavmena, ed. *G. G. Litavrin*, Pamjatniki srednevekovoj istorii narodov central'noj i vostočnoj Evropy, Moskva 1972, 118—307 (=*Litavrin*); cf. *J. Ferluga*, Kekavmen, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III, Beograd 1966, 194—217.

[2] *Vasilevski*, 77—78; *Litavrin*, 300—302.

[3] *Vasilevski*, 27—28; *Litavrin*, 170—172.

(um 1040—1050).[4] Um sich des Vojislav bemächtigen, stellte ihm der Stratege von Dubrovnik (Ῥαούσιον) eine listige Falle. Aber unglücklicherweise für den Strategen, überlistete der Barbar den byzantinischen Verwalter, nahm ihn fest und brachte ihn nach Stamnon (den heutigen Ston).

Die Belehrung der beiden Geschichten ist unangenehm realistich: Pass auf, sagt Kekaumenos, dass dein List nicht deinem Gegner zugute kommt. Den anderen zu überlisten ist ratsam und klug, doch muss man dabei sehr vorsichtig sein, nicht von dem anderen überlistet zu werden. Unserem Kaiser muss man gestehen dass er klug gehandelt hat indem er seinen Gast verhaftete und dessen Land eroberte; unseren ragusaner Strategen muss man dagegen tadeln, weil sein Gegner sich als listiger erwiesen hat.

Die Analogie der beiden Fälle kommt indessen nicht nur im lehrreichen Handeln der Byzantiner und ihrer Partner zum Ausdruck sondern auch in dem Titel de beiden Toparchen. Τοπάρχης ist zweifellos ein relativ autonomischer Herrscher einer dem byzantinischen Reich benachbarten Gegend. Zwar ist er unabhängig, doch hängt er zufolge seiner relativen ökonomischen und sonstigen Schwächen von Byzanz tatsächlich ab.[5] Beide Toparchen befinden sich in Dalmatien, was bei Kekaumenos keineswegs das byzantische Thema Dalmatien, vielmehr die alte römische Provinz andeutet.

Doch ist ein Unterschied in der Erwähnung der Städte in beiden Berichten zu bemerken. Im Bericht über Vojislav ist es eindeutig, dass τὰ κάστρα Ζέντα und Στάμνον sich im Lande Vojislavs befinden.[6] Im Gegenteil, aus dem Bericht über Dobronja folgert nicht zwangsweise, dass Jadora und Salon in Dobronjas Land sind. Ausserdem geht aus der Erzählung des Kekaumenos hervor, dass Dobronjas Land nicht als ein Teil Byzanz betrachtet wurde, sondern als eine Gegend, die die Byzantiner erst erobern mussten.[7] Die Mühelosigkeit, mit welcher dies geschah, lässt sich nur daraus erklären, dass Jadora und Salon Bestandteile byzantinischen Dalmatiens und Stützpunkte des byzantinischen Angriffs gegen Dobronjas Land waren. Kekaumenos sagt nicht das Dobronja „Toparch und Arhon von Jadora und Salon" sei, wie dies manchmal betont wurde[8], sondern nur dass Jadora und Salon sich im (römischen) Dalmatien befinden — offensichtlich weil er keine einzige kroatische Stadt kannte — und erst nachdem er die Gegend, wo Kroatien liegt, in dieser Weise annäherend loka-

[4] Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, rec. *Ioannes Thurn*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. V, Berolini et Novi Eboraci 1973, 408 ff.

[5] *Ferluga*, Kekavmen, 204 mit Belegen; *Litavrin*, 405 und die dort angeführte Literatur. *H. – G. Beck*, Vademecum des byzantinischen Aristokraten, Graz—Wien—Köln, 1964, 129 nennt den Toparchen Dobronja richtigerweise Stammesfürst.

[6] τὸ κάστρον Ζέντα gab es nie. Es handelt sich um die Gegend Diokleia, später slawisch Zenta, Zeta (heute Montenegro). Offensichtlich war Kekaumenos mit dem römischen Dalmatien überhaupt nicht vertraut.

[7] Ferluga deutet Kekaumenos' Worte über die Eroberung des Landes Dobronjas (τὴν χώραν αὐτοῦ δεσπόσωμεν) als die Absicht der Byzantiner nur eine vollständigere Kontrolle über byzantinisches Dalmatien zu erlangen (*J. Ferluga*, Vizantiska uprava u Dalmaciji krajem X i u XI veku, Beograd 1957, 98).

[8] *D. Gruber*, Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti, Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. Zem. arkiva XX, 1918, 203; *N. Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 338.

lisiert hat, fährt er fort und erklärt, dass Dobronja in Dalmatien (ἐν αὐτῇ)[9] Toparch sei. Der Unterschied zwischen den beiden Berichten ist nicht zufällig und ist am einfachsten darin zu deuten, dass Dobronja zwar in Kroatien herrschte, aber dass Jadora und Salon weder zu Kroatien noch zu Dobronja gehörten.

Bis jetzt sind Gelehrten zwar ausnahmslos anderer Meinung gewesen, doch ist die Redeweise Kekaumenos fast unzweideutig, besonders wenn man die Berichte über Vojislav und Dobronja vergleicht: beide betreffen das römische Dalmatien; Vojislav herrscht über Zeta und Ston, die das byzantinische Thema Ῥαούσιον umkreisen, während Dobronja über die weite bergige Umgebung von Jadora und „Salon"[10], die dem byzantinischen Thema Dalmatien gehören, herrscht.

Wäre es möglich, Dobronja etwas näher zu identifizieren? Schon Vasilevski versuchte zu beweisen, dass sich unter dem Namen Dobronja ein hoher Beamte der byzantinischen Stadt Jadera, Kekaumenos' Jadora, verbirgt, und zwar Gregorius, protospatarius et stratico universae Dalmatiae, der als Madius' Sohn aus einer sehr angesehenen jadertinischen Familie stammte. Nach einer Urkunde aus 1066 erklärt der kroatische König Krešimir, dass sein Grossvater Krešimir dedit cognato suo Madio et filio eius Dabrone ein Grundstück. Daraus folgte Vasilevski, dass Gregorius und Dobronja – beide Söhne von Madius – eine und dieselbe Person seien.[11] Diese Theorie Vasilevskis wirkt überzeugend und ist deshalb von vielen Gelehrten angenommen worden.[12] Die Reisen des Dobronja – Gregorius sind danach als Versuche einer autonomiestrebenden Partei in Dalmatien aufzufassen, die keine höhere Macht, weder byzantinische noch kroatische, über die dalmatinischen Städte anerkennen wollte und die in der dalmatinischen Hauptstadt Jadera und in der Persönlichkeit Dobronja—Gregorius die Brennpunkte des Widerstandes fand. Doch ist es sehr fragwürdig ob gerade stratico universae Dalmatiae der Hauptgegner Byzanz war und dass gerade der wichtigste byzantinische Beamte nach Byzanz reiste, um die Autonomie Dalmatiens zu verwirklichen. Es ist unglaublich, dass die Byzantiner ihren höchsten Beamten in Dalmatien mit solchen Ehren empfangen hätten — insbesondere bei seinem ersten Besuch — gerade zu einer Zeit, wann er für eine grössere Autonomie der dalmatinischen Städte gegenüber Byzanz eintrat.

Andere haben die schwachen Seiten der Gleichstellung Dobronja = Gregorius eingesehen[13], doch konnten sie sich nicht von der Vorstellung des „Herrschers über Jadora und Salon" losreissen. So hat schon V. Klaić vorgeschlagen, in Dobronja einen Bruder des Gregorius zu sehen.[14] Da

---

[9] *Vasilevski*, 77 versuchte den Text zu emendieren und statt ἐν αὐτῇ (sc. in Dalmatien) ἐν αὐταῖς (sc. in Jadora und Salon) zu lesen. In neuerer Zeit hat man eingesehen, dass solche Verbesserungen bei einem sonst klaren Text unerlaubt seien. Cf. *Ferluga*, 203; *Litavrin*, 638.

[10] Kekaumenos meint offensichtlich die Stadt Spalatum, Split.

[11] *Vasilevski*, Sovety i rasskazy vizantijskago boljarina XI v., Žurnal Ministerstva Narodnoga Prosveščenija, 216, 1881, 163 ff.

[12] Cf. z. B. *Ferluga*, Kekavmen, 204; *Litavrin*, 638.

[13] So schon *D. Preradović*, O Dobronji, hrvatsko-bizantskom velikašu, Starohrvatska prosvjeta IV, 1898, 20: Dobronja bleibt rätselhaft.

[14] *V. Klaić*, Povjest Hrvata I, Zagreb 1899, 99.

die venezianischen Chronikern von dem damaligen ungarischen oder kroatisch-ungarischen Angriffen auf byzantinisches Dalmatien und von der Eroberung der Jadera durch den kroatischen König berichten, wirkte die Verknüpfung der kroatischen Eroberung von Jadera mit der Reise Dobronjas überzeugend, Dobronja sollte im Byzanz die Interessen des kroatischen Königtums schützen und versuchen, Byzanz zu überreden, die kroatische Eroberung zu anerkennen.[15] Doch wird diese Theorie in vielen Hinsichten mit Recht bestritten.[16] Entscheidend ist, dass die angebliche Eroberung Jaderas durch den kroatischen König nichts anderes ist als ein Missverständnis der venezianischen Chroniker, die die Erfindungen Dandolos falsch gedeutet haben[17] und demzufolge vollkommen unzuverlässlig sind.[18]

Alle diese Schwierigkeiten verschwinden, wenn man annimmt dass Dobronja ein kroatischer Herrscher war, der allerdings weder Jadera noch „Salon“ in seiner Macht hielt, ferner dass er nach Konstantinopel reiste, um den byzantinischen Kaiser zu huldigen, und zwar mit der Hoffnung, dass ihm einer hoher byzantinischer Hoftitel zugeteilt wäre, der bekanntlich mit einer schönen ῥόγα ausgestattet war, welche für den König eines armen bergigen Landes und für dessen Erhaltung von lebenswichtiger Bedeutung war.

Zunächst stellt sich die Frage, ob der kroatische König Dobronja mit der allgemein angenommenen Reihenfolge der kroatischen Könige in Einklang gebracht werden kann. Der herrschenden Meinung nach regierte nur Stefan zwischen den Königen Krešimir III. und Krešimir IV. und zwar von 1035 bzw. 1030 an. Um die Zuverlässigkeit dieser Behauptung zu untersuchen, wenden wir uns den Quellen zu.

Johannes Diakonus berichtet, dass Sclavorum (...) regis frater, Surigna nomine, welcher fraterno dolo deceptus regni amiserat diadema sich dem Dogen Petrus während dessen Angriff auf Dalmatien um 1000 unterwarf, und dass er Stefanum puerulum (...) sibi (sc. dem Doge) pro obside commendavit.[19] Dieser Königsbruder wurde einige Zeit später selbst König, weil

---

[15] Cf. *Gruber*, Nekoja pitanja, 205; D. Gruber, Bizantinski pisac XI. vijeka o Hrvatima i drugim balkanskim narodima, Prosvjeta XI, 1903, 438; *I. Petricioli*, Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra, Diadora 2, 1960—1961, 254—255; *N. Klaić*, Povijest, 338. Einer der grössten kroatischen Historiker, F. Šišić war offensichtlich in Verlegenheit: nach seinen Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, N.S. XIII 1913/14, 84, sind Dobronja und Gregorius Brüder, nach seiner Geschichte der Kroaten I, Zagreb 1917, 208, sind sie eine und dieselbe Person und nach seiner Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 485, wiederum Brüder.

[16] Cf. *Ferluga*, Kekavmen, 204.

[17] *L. A. Muratori*, Rerum Italicarum Scriptores (=RR SS), T. XII, Mediolan 1728, 244=Nuova Edizione, Bologna 1938—1942, ristampa 1973, 207: Andreas igitur Ungarie rex Dalmatinos continuo inquietans aliquos tandem ad dedictionem coegit; *L. A. Muratori*, Marin Sanudo, Le vite dei dogi, vol. XXII, ed. G. Monticolo, Città del Castello, 1900, 150 (unter dem Jahre 1032): In questo tempo la città di Zara rebellò la prima volta a Venitiani e si sottomesse al re di Corvazia e inteso questo il doxe fe far una grande armata di nave e galie e il doxe andò im persona a la recuperation di dittà cità e zonto li fo dato tante bataglie che rehaveno quella; et perchè i se réseno, li perdonòno li errori comessi.

[18] *W. Lenel*, Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria, Strassburg 1897, 96 ff.; *L. Margetić*, Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XI stoljeću, Zbornik radova Vizantološkog Instituta, XIX, 1980, 123 ff.

[19] Monumenta Germaniae Historica (=MGH), Scriptorum (=SS), T. VII, 31=*G. Monticolo*, Chronache veneziane antichissime I, Fonti per la storia d'Italia, Roma 1890, 158.

wie derselbe venezianische Chroniker um die Zeit vor 1008 meldete, der Doge seine Tochter, Hicelam nomine, Stefano Sclavorum regis filio, de quo antea predixi, in coniugio honorifice sociavit.[20] In Anbetracht dessen dass die Brüder Krešimir III. und Gojslav im Jahre 1018 in Kroatien herrschten, kann man daraus folgern dass der Königsbruder und späterer König, der Vater des kleinen Stefan, sicherlich Krešimir III. ist, obwohl Barada dies bezweifelt hat.[21] Dafür sprechen einige (zwar nicht einwandfreie) Urkunden in denen Krešimir IV. seinen Vater und seinen Grossvater erwähnt: temporibus Suatoslao et fratrum eius Cresimir et Goyslao et filii eius Stephani, patris mei[22] bzw. aui mei beate memorie Cresimiri regis patrisque mei regis Stephani.[23] Damit ist allerdings offensichtlich noch nicht gesagt wurden, dass der Sohn des Königs Krešimir III. den kroatischen Thron unmittelbar nach seinen Vater erstieg.

Der Anfang der Regierungszeit Stefans der meistens um 1035 gesetz wird, ist jedenfalls sehr dunkel und unsicher. Dieses Datum wurde bereits von Rački vorgeschlagen[24], allerdings aufgrund der angeblichen Chronik des Johannes Archidiakonus, die schon 1873/4 von V. Klaić mit Recht als Fälschung brandmarkt wurde.[25] Trotzdem wurde das Jahr 1035 auch weiterhin von vielen beibehalten.[26] In Anlehnung an die Worte des Archidiakons Thomas schlug Šišić einen anderen Weg ein[27] und gelang zu dem Schluss, dass König Krešimir III. noch um 1030 gelebt habe. Thomas schreibt: „Mortuo denique Paulo archiepiscopo substitutus est Dabralis anno domini millesimo tricesimo, temporibus principum predictorum".[28] Da auch Krešimir sich zwischen den bei Thomas unmittelbar voranstehenden Herrschern befindet, wirkt der Vorschlag überzeugend und deshalb lesen wir bei einer nicht kleinen Zahl von Gelehrten, dass Stefans Regierung „nach

[20] MGH, SS VII, 37=*Monticolo,* Chronache, 171.

[21] *M. Barada,* Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku L (1928—1929), 1932, 160 ff. In die Einzelheiten können wir hier nicht eingehen. Es sei nur bemerkt, dass sich Baradas Ausführungen hauptsächlich auf Dandolos Erfindungen über die Ereignisse in Dalmatien in den Jahren 1018 und 1027 stützen.

[22] *F. Rački,* Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium (MSHSM) vol. VII, Zagabriae 1877, 62, Nr. 45 nach der Abschrift aus dem XIII. Jh. die dem Text im Kartular des hl. Chrysogonus vorzuziehen ist, cf. G. Praga, Lo scriptorium dell'abbazia benedettina di San Grisogono in Zara, Archivio storico per la Dalmazia (=ASD), a. IV, vol. VII, 1929, 315 ff. Die neueren Herausgeber haben jedoch den Text des Kartulars benutzt: *J. Stipišić—M. Šamšalović,* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, Zagreb 1967, 105—106.

[23] *Rački,* Documenta, 72; cf. *Stipišić—Šamšalović,* Codex I, 113.

[24] *F. Rački,* Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost, Rad 24—31 (1873—1875), zweite Auflage, Beograd 1931, 145.

[25] *V. Klaić,* Ocjena odlomka iz kronologije ili ljetopisa Ivana Arciđakona, Izvjestje o kr. velikoj gimnaziji u Zagrebu 1873/4, 1 ff.

[26] *T. Smičiklas,* Povijest hrvatska, Zagreb 1882, I, 242; *V. Klaić,* Povijest Hrvata I, 99; *M. Barada,* Hrvatska poviest, Zagreb 1943², 56 u.a.m.

[27] *Šišić,* Genealoški prilozi, 79; *Derselbe,* Geschichte, 209; *Derselbe,* Povijest, 457.

[28] *F. Rački,* Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, MSHS vol. XXVI, Scriptores vol. III, Zagabriae 1894, 43. S. schon J. Lucii, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amstelodami 1666, 321; cf. *N. Klaić,* Historia Salonitata Maior, Beograd 1967, 108.

1030" anfängt.[29] Doch ist Thomas Bericht leider nicht ganz einwandfrei und eindeutig. Die principes predicti von Thomas sind nämlich der Kaiser Basilius (976—1025) und sein Bruder Constantinus (Mitregent seit 976 und Alleinherrscher von 1025 bis 1028); hinzufügen sind auch „Geyza, quartus dux Ungarorum" (972—997), und Krešimir III. Offensichtlich verweisen Thomas Worte „temporibus principum predictorum" nur ganz allgemein auf die ersten Jahrzehnte des XI. Jahrhunderts.

Darüber hinaus besteht keine einzige Urkunde des Stefan. Weder byzantinische noch venezianische noch dalmatinische Quellen berichten über seine Tätigkeit. Man erwähnt ja nicht einmal seinen Namen oder seine Regierung.

Wenn auch nichts dagegen spricht, dass Stefan der Sohn des Königs Krešimir III. und der Vater des Königs Krešimir IV. ist und dass Stefan die königliche Würde getragen hat, so gibt es doch keinen Beweis dafür, dass seine Regierung die ganze Zeit zwischen den beiden Krešimiren deckte. Von seinem Vater, Krešimir III. wissen wir zufällig, dass er mit Jahre 1000 König gewesen ist[30] und dass er später auch zum zweiten Mal den königlichen Thron bestieg.[31] Es scheint, dass er ein treuer byzantinischer Verbündeter gewesen ist, denn nachdem Byzanz den Krieg mit dem makedonischen („bulgarischen") Reiche erfolgreich beendet hatte, huldigte er zusammen mit seinem Bruder Gojslav den byzantinischen Kaiser Basilius noch im Jahre 1018.[32] Mit griechischer Hilfe gelang es ihm etwas später seine Alleinherrschaft sicherzustellen.[33] Auch von seinem Sohn Krešimir IV. erfahren wir, dass er zu einer gewissen Zeit seine Königswürde verloren hat.[34] Zunächst stellt sich die Frage, wie sich die Sache mit Stefan verhält.

Nehmen wir nochmals die erwähnte Urkunde des Königs Krešimir IV. aus 1066/7 in Betracht, worin steht, dass der König monasterio sancte Marie (...) terram in Tochenia" schenkt. Fortfahrend sagt der König: „(...) quam (sc. terram) auus meus C(resimirus) dedit cognato suo Madio et filio eius Dabrone".[35] Die Urkunde ist vielfach zitiert worden und zwar

---

[29] *Ferluga*, Vizantiska uprava, 93; *T. Macan*, Povijest hrvatskoga naroda, Zagreb 1971, 33; *Barada*, Dinastičko pitanje, 160 u.a.m. *N. Klaić*, Povijest 334 hat seltsamerweise das Jahr 1038 erwähnt, aber ohne weitere Erklärung (offensichtlich ein Druckfehler nach derselben Verfasserin in Ilustrirana povijest Hrvata, Zagreb 1971, 46, Krešimir regierte „ungefähr bis 1035").

[30] S. Anm. 19.

[31] S. Anm. 20.

[32] Ioannes Scylitza, 365.

[33] In unserer Studie Le cause della spedizione veneziana in Dalmazia (*L. Margetić*, Historica et Adriatica, im Drucke) versuchten wir zu beweisen, dass die patricissa die mit ihren Sohne seitens des griechischen Katepans Boianos in Kroatien gefangen und nach Konstantinopel verschleppt wurde (Lupi Protospatharii Chronicon, *L. A. Muratori*, Script.rer.ital. V, 42; Anonymus Barensis, Muratori, Script.rer.ital. V, 148), die Gemahlin des Mitregenten Kroatiens, Gojslav, war.

[34] *V. Foretić*, Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu, Starine 46, 1956, 30. Alexander II (...) audiuit de Cressimiro Chroatorum principe quod dolo necari fecisset Goislaum fratrem suum, misso apocrissario Mainardo (...) qui (...) si ita res haberetur inquireret. Qui veniens satisfactionem accepit ab eo (...). Ipse autem reconciliatus *iterum* adeptus est principatus illius terre a parte sancti Petri apostoli. Ausführlich darüber L. Margetić, Odnosi Petra Krešimira i pape prema Korčulanskom kodeksu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split LXXIV—1980, 219—238.

[35] *Rački*, Documenta, 67—68. Nr. 52 = *Stipišić—Šamšalović*, Codex, I, 104—105.

immer als Beweis für die wichtige Tatsache, dass die kroatische königliche Familie mit der angesehenen jadertinischen Familie Madii eng verwandt war.[36] Man glaubt, dass der Dabro aus dieser Urkunde jener Dobronja aus der Erzählung von Kekaumenos sei. Wenn Dobronja und Dabro eine und dieselbe Person seien, dann, müsste man darauf Rücksicht nehmen dass nach der Erzählung von Kekaumenos Dobronja einen Sohn hatte, der dem Gefängnis in Constantinopel entfloh und in das Vaterland zurückkehrte. Vererbte er die Erbschaft seines Vaters samt dem Grundstück, das in der Urkunde von 1066/7 erwähnt ist, so stellt sich die Frage, wie dieses Grundstück wiederum in die Hände des Königs gelang. Natürlich wäre es nicht unmöglich, dass Dobronjas Sohn ohne Erben gostorben ist und dass das Grundstück dem König als vakantes Gut zurückkehrte. Doch wäre es wahrscheinlicher, die Lage mit dem Bericht des Kekaumenos in Verbindung zu setzen: der Toparch Dobronja sei in Constantinopel in Ungnaden gefällen und die neue kroatische Regierung entzöge das geschenkte Grundstück ihrem politischen Gegner, um es später dem Marienkloster weiter zu schenken.

Unserer Meinung nach war Toparch Dobronja somit kroatischer Herrscher in den ersten Jahren des dritten Jahrzehntes des XI. Jahrhunderts, etwa von 1028/9 (Anfang der Regierung des Kaisers Romanos Argyros und Dobronjas erste Besuch in Konstantinopel) bis ungefähr 1034/5 (Anfang der Regierung des Kaisers Michael und die Ungnade Dobronjas). Sein Recht auf den kroatischen Thron ist zwar bei weitem nicht so stark wie das seines Gegners Stefan, doch konnte er auf die Verwandtschaft mit dem königlichen Haus verweisen. Das schwächere Recht war immerhin nie ein unüberwindliches Hindernis, besonders wenn der Prätendent irgendwie aus dem königlichen Haus stammte. Einige Jahrzehnte später, nach dem Verschwinden des Königs Krešimir IV, bestieg den kroatische Thron nicht sein Neffe, der Herzog Stefan, sondern der Ban Zvonimir, der vielleicht ebenfalls aus einem entfernteren Zweig der königlichen Familie stammte. Deswegen musste Stefan bis zum Tode Zvonimirs (1089) d.h. mehr als vierzehn Jahre warten, bis er sein unbedingtes und von niemanden bestrittenes Recht verwirklichte.

Von Kekaumenos kann man natürlich keinen ganz zuversichtlichen historischen Bericht erwarten. Seine Erzählung soll belehren. Ferner ist es ausser Zweifel, dass einige Einzelheiten erfunden und dem Grunbericht zugefügt wurden, nur um den Leser noch mehr zu beeindrucken. So scheint es uns z.B. dass Dobronja höchst wahrscheinlich nicht dreimal, sonder nur zweimal in Konstantinopel war. Kekaumenos war offensichtlich von dem grossen Unterschied zwischen dem ersten und zweiten Empfang tief beeindruckt, grübelte über die Veränderlichkeit des menschlichen Schicksals nach und um einen grösseren Effekt mit seiner Erzählung zu erregen, ersann er eine seiner Meinung nach „dramatische Steigerung": glänzender Empfang — einfacher Empfang — Verhaftung. Die Idee ist ziemlich geistlos und wirklich eines Höflings würdig: von einem Kaiser soll man nicht zu viel und zu oft Ehren und Geschenke erbeten. Aber die Erzählung ist doch nicht gelungen, da die verschiedenen Motive sich verwirrend ineinanderverflechten. Insbesondere fällt es auf dass einer der wichtigsten Momente der Erzählung mit der dramatischen Steigerung gar nichts zu tun hat: die

[36] Cf. schon *Šišić*, Genealoški prilozi, 73 ff.

Byzantiner haben doch offensichtlich schon vor letztem Eintreffen Dobronjas dessen Verhaften geplant, was auch aus Kekaumenos' Erzählung hervorgeht und ihr ein anderes belehrendes Motiv verleiht das wir schon hervorgehoben haben: überliste deinen Gegner, sonst überlistet er dich.

Zusammenfassend kann man aufgrund Kekaumenos' Bericht allem Anschein nach den Schluss ziehen dass Dobronja zuerst ein zwar nicht gerade zuversichtlicher Verbündeter, später aber ein Gegner der Byzantiner war. Dies soll uns offenbar nicht stören, denn in der Politik sind gestrige Freunde heutige Feinde und umgekehrt.

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XXI, 1982

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

ВИЗАНТИЈСКИ ПЕЧАТ ИЗ СИРМИЈУМА

У току вишегодишњих систематских ископавања на месту античког и средњовековног Сирмијума 1980. године пронађен је на локалитету Зидине — Ширинград у Мачванској Митровици лепо сачуван византијски оловни печат. Пошто се ради о једном од ретких сигилографских споменика средњовековног Сирмијума, сматрамо да је печат вредан пажње и да га треба објавити.[1]

Оловни печат из Мачванске Митровице правилног је округлог облика, размера 25 x 25 mm, а тежине 14,45 грама. На аверсу је стојећа фигура св. Димитрија који држи дугачко копље у десној и штит у левој руци, обележен натписом: (Ὁ ἅ)γιο(ς) Δημήτριος. На реверсу се чита: Σεβαστὸν (ἤ)δη καὶ δομέσ(τ)ικον μ(έ)γ(αν) Ἀλέ(ξι)ον νῦν τὸν Κομνηνὸν δε(ικ)νύω. На горњој и доњој ивици налазе се рупице кроз које је била провучена врпца. Печат свакако потиче од Алексија Комнина, славног византијског цара (1081—1118) који је пре преузимања царске круне (априла 1081) текао блиставу војничку каријеру, па је носио титулу и функцију наведену у натпису печата. Међутим, треба одмах нагласити да то није једини науци познат печат из каријере Алексија Комнина пре доласка на царски престо. Још је Г. Шламбреже у монументалној збирци византијских печата објавио један примерак из колекције Мортмана који на аверсу има лик св. Димитрија са одговарајућим натписом, а на реверсу исти натпис као и печат из Мачванске Митровице: Σεβαστὸν ἤδη καὶ δομέστικον μέγαν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν δεικνύω.[2]

---

[1] Печат сам добио на увид љубазношћу др Владислава Поповића који више година руководи ископавањима у Сремској Митровици. Користим прилику да му овде најтоплије захвалим.

[2] *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 640. У кратком коментару Г. Шламберже наводи да је Алексије Комнин постао севаст после побуне Василакија и позива се на вести Ане Комнине (в. нап. 11). Печат је поново издао *V. Laurent*, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Athènes 1932, 116, No. 327, само што је уместо речи μέν прочитао νῦν, нагласивши да печат потиче из времена између 1078. и 1081. године, јер је 1078. Алексије Комнин имао титулу севаста и дужност великог доместика. Непосредно пре овог печата Г. Шламберже је објавио још један примерак који на аверсу има лик св. Димитрија са одговарајућим натписом, а на реверсу натпис + Κύριε βοηθεῖ σεβαστῷ καὶ δομεστίκῳ τῆς δύσεως τῷ Κομνηνῷ. Cf. *Schlumberger*, o.c. 640, који кратко напомиње да је после борбе са Нићифором Вријенијем и Василакијем Алексије Комнин именован за севаста и заповедника војске запада.

У недавно изашлој збирци византијских печата објављена су три примерка који на аверсу имају лик св. Димитрија са одговарајућим натписом, а на реверсу натпис σεβαστὸν ἤδη καὶ δομέστικον μέγαν Ἀλέξιον νῦν τὸν Κομνηνὸν δεικνύω[3]. Дакле, оловни печат из Мачванске Митровице није усамљен комад потекао од Алексија Комнина из времена пре његовог уздизања за цара; штавише то није ни једини примерак на коме је Алексије Комнин наведен као севаст и велики доместик. Међутим, поред тога печат из Мачванске Митровице заслужује исцрпнији историјски коментар, пре свега зато што је пронађен на територији која се у време предцарске каријере Алексија Комнина налазила на самој ивици византијских поседа на Балканском полуострву. Према наведеној титули и функцији Алексија Комнина, печат из Мачванске Митровице се може доста прецизно датирати, што је необично важно за његов историјски коментар.

Овде не можемо да пратимо каријеру Алексија Комнина током бурних промена у Византијском царству седамдесетих година XI века. Уосталом, то је већ више пута учињено, а недавно на врло документован начин и у едицији византијских печата, где је објављено више примерака печата Алексија Комнина са различитим функцијама и титулама.[4] Из перспективе печата пронађеног у Мачванској Митровици нас интересују титула севаста и функција великог доместика са којима је Алексије Комнин овде наведен, а на основу којих се овај комад може доста прецизно датирати.

У том послу кренућемо од функције великог доместика.[5] У трагању за временом када је Алексије Комнин добио ову важну војну функцију историчари су се пре свега обраћали наративним изворима који описују овај део живота и каријере будућег цара. Ана Комнина наглашава да је у време ослепљења узурпатора Нићифора Вријенија њен отац био велики доместик западне и источне војске (μέγας δομέστικος δυτικῶν τε καὶ ἀνατολικῶν στρατευμάτων).[6] Нићифор Вријеније, супруг Ане Комнине, такође каже да је Алексије Комнин, када је полазио у борбу против Нићифора Вријенија, био велики доместик схола.[7] Ови веродостојни

[3] *G. Zacos — A. Veglery*, Byzantine Lead Seals I, 3, Basel 1972, 1495 sq., No. 2707 bis. У напомени издавачи упозоравају да су печати Алексија Комнина са таквим натписима већ објављени у старијим збиркама. Поред ових донели су још неке печате Алексија Комнина из времена пре његовог царског крунисања; на њима је он наведен као проедар, протопроедар, протопроедар и велики доместик, новилисим и велики доместик, севаст и велики доместик. Cf. ibid. 1492—1494, No. 2703—2707.

[4] Ibid. 1491 sq.

[5] Функција великог доместика се релативно касно јавља у византијској историји. Изгледа да је први велики доместик био Јован, брат цара Исака I Комнина, који је ту функцију добио 1057. године. Cf. *E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur osman. Geschichte 2 (1923—5) 51; *R. Guilland*, Le grand domestique, EO 37 (1938) 53 (= Recherches sur les institutions byzantines I, Berlin — Amsterdam 1967, 405 sq.). Е. Штајн сматра да су постојала двојица великих доместика истока и запада, што се одржало до времена Алексија I Комнина.

[6] A. Comnène, Alexiade II, ed. *B. Leib*, Paris 1943, 91.

[7] Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor, ed. *P. Gautier*, Bruxellis 1975, 259, 265. На самом почетку свог дела Ана Комнина (I, ed. Leib 18) такође описује да је њен отац као доместик схола послат у борбу против узурпатора Нићифора Вријенија. Михајло Аталијат само каже да је Нићифор III Вотанијат поставио Алексија Комнина за великог доместика. Cf. M. Attaliotae historia, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1853, 288 sq.

подаци савремених извора показују да је Алексије Комнин постао велики доместик када је на престо дошао цар Нићифор III Вотанијат, дакле крајем пролећа или почетком лета 1078. године.[8] У односу на ову функцију Алексија Комнина важна је напомена Е. Штајна који претпоставља да је Ана Комнина погрешно навела да је њен отац био велики доместик схола истока и запада; команде над овим војскама тада су још увек одвојене, па је Алексије Комнин био само велики доместик запада.[9]

Дакле, функцију великог доместика, са којом је наведен на нашем а и на неким другим печатима, Алексије Комнин је добио крајем пролећа или почетком лета 1078. године, што је и terminus post quem за њихов настанак. На печату из Мачванске Митровице уз Алексијево име стоји и титула севаста која такође може бити важна за његово прецизније датирање. Ана Комнина и њен супруг Нићифор Вријеније кажу да је Нићифор III Вотанијат после победе Алексија Комнина над побуњеником Василакијем доделио њему титулу севаста.[10] Према датирању Ф. Делгера, борба против новог бунтовника Василакија, који се учврстио у Солуну, вођена је у лето 1078. године.[11] Међутим, из једног не сасвим јасног пасуса Михајла Аталијата могло би се закључити да је Алексије Комнин постао севаст још пре поласка у борбу против Василакија.[12] Чини се да више поверења заслужују вести Ане Комнине и Нићифора Вријенија, према којима је Алексије Комнин постао севаст тек после завршетка борбе против Василакија. То су прихватили и издавачи печата на којима је Алексије Комнин наведен као севаст и велики доместик, па су их и датирали у време између лета 1078. и марта 1081. године.[13] Пошто је на печату из Мачванске Митровице Алексије Комнин такође споменут као севаст и велики доместик, значи да и тај комад потиче из краја његове предцарске каријере. Међутим, чини се да се terminus post quem свих печата на којима је Алексије Комнин наведен као севаст може мало померити, јер издавачи печата нису уочили разлику коју Ф. Делгер прави у датирању борбе Алексија Комнина против Василакија и добијања титуле севаста као награде за успешно извршење повереног задатка. Борбу против Василакија Ф. Делгер датира у лето 1078. године, али са друге стране додељивање титуле севаста Алексију Комнину датира у време око 1079. године, претпостављајући да је он тада хрисовуљом добио „den Titel Sebastos und viele Besitzungen". При томе се Ф. Делгер позива на речи Нићифора Вријенија да је цар Нићифор III Вотанијат у Цариграду благонаклоно примио Алексија Комнина, поваривши га

---

[8] *F. Chalandon*, Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081—1118), Paris 1900, 35; *Guilland*, Grand Domestique 54 (= Recherches I, 406); *Zacos—Veglery*, o.c. 1492. О хронологији крунисања Нићифора III Вотанијата в. *D. J. Polemis*, Notes on Eleventhcentury Chronology (1059—1081), BZ 58 (1965) 71.

[9] *Stein*, o.c. 51, n. 2.

[10] A. Comnène I, 36; N. Bryennios 297; *Chalandon*, Essai 35—37; *Zacos—Veglery*, o.c. 1492.

[11] *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches II, München 1932, No. 1037, 1038, 1039.

[12] M. Attal. 299. У краткој напомени уз ново издање Нићифора Вријенија П. Готје наводи ову разлику (N. Bryennios 297, n. 7).

[13] *Zacos—Veglery*, o.c. 1495.

титулом севаста и многим поседима.[14] Верујемо да је исправна претпоставка Ф. Делгера да је Алексије Комнин добио хрисовуљу са титулом севаста и бројним поседима, а издавање таквог свечаног документа захтевало је извесно време. Зато сматрамо да се време настанка печата на којима је Алексије Комнин наведен као севаст може померити у епоху између краја 1078 — почетка 1079. и марта 1081. године, када је Алексије Комнин био на прагу стицања царске круне.

Дакле, на локалитету средњовековног Сирмијума пронађен је печат севаста и великог доместика Алексија Комнина који се може датирати у време између почетка 1079. и марта 1081. године, а околност да се на аверсу налази лик св. Димитрија сведочи да је печат настао у Сирмијуму. Чињеница да се печат Алексија Комнина, севаста и великог доместика нашао у Сирмијуму у годинама непосредно пред његов долазак на престо априла 1081. године намеће извесну ревизију хронологије престанка византијске власти у овом важном граду и његовог доласка под Угарску. До сада се углавном сматрало да је угарски краљ Саломон 1071. године коначно преотео Византији Сирмијум који је кроз дужи временски период остао под влашћу угарске круне. Иако су многи аутори прихватили ову хронологију угарског освајања Сирмијума и читаве области између Дунава и Саве, нису сви у једнакој мери настојали да такво мишљење поткрепе изворним доказима.[15]

Од извора који говоре о тадашњем стању на северној граници византијских поседа на Балканском полуострву навешћемо најпре Нићифора Вријенија. Описујући прилике у Византији на почетку владе цара Михајла VII Дуке (1071—1078), он каже да су Скити (Печенези) „пустошили Тракију и Македонију, а народ Словена, одбацивши покорност Ромејима, пустошио је и пљачкао земљу Бугара, Скопље и Ниш беху освојени, а и сами Сирмијум и места око реке Саве и подунавски градови све до Видина, тешко су страдали".[16] Иако су неки старији историчари веровали да се у овој занимљивој вести крију алузије на проширење устанка Ђорђа Војтеха и Бодина према крајевима и градовима на самој ивици поседа Византије на Балканском полуострву, очигледно је да су овде описане акције више непријатеља који су угрожавали територије царства.[17] Пошто у изворима нема података да су се акције Бодина и устаника водиле северније од Ниша, преовладало је мишљење да је Сирмијум, посавске крајеве и придунавске градове

---

[14] *Dölger*, Reg. II, No. 1037—1039, 1041; N. Bryennios 297.

[15] Од бројних аутора в. *F. Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara I, Zagreb 1925, 531 сл.; *М. Динић*, Средњовековни Срем, Српске земље у средњем веку, Београд 1975, 272; *В. Златарски*, История на българската държава през средните векове II, София 1934, 144, н. 2; *Gy. Györffy*, Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszendemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert, Studia Slavica V, 1—2 (1959) 24 sq., 28; *Ј. Калић-Мијушковић*, Београд у средњем веку, Београд 1967, 41 сл.; *Ј. Калић*, Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века, Зборник Филозофског факултета у Београду X-1 (1968) 186 сл.; *Б. Ферјанчић*, Сирмијум у доба Византије, Сремска Митровица 1969, 53.

[16] N. Bryennios 297; Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 237 сл.

[17] В. нпр. *F. Rački*, Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost, Beograd 1931, 185; *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 135 сл.

до Видина угрожавао неки други непријатељ, а то су могли бити само Угри.[18] Поред наведеног пасуса из дела Нићифора Вријенија историчари су обратили пажњу и на вести Бечке илустроване хронике која описује ратовање Угара на Сави и Дунаву 1071. године. Ту се каже да су Печенези, прешавши Саву, напали на крајеве Угарске, због чега је угарски краљ Саломон са војводом Гејзом сакупио војску у Сланкамену и кренуо на сремску обалу Саве. Византијска флота није успела да спречи прелаз непријатељске војске на територију царства, па су Угри напали Београд, чијом одбраном је заповедао дукс Никота (Никита). Иако су угрожени становници Београда потражили помоћ Печенега, угарски нападачи су после тромесечне опсаде освојили град и задобили велики плен. После пљачкања Београда угарски краљ Саломон је продро све до Ниша одакле је руку св. Прокопија пренео у Сирмијум[19]. Садржај ових вести најисцрпније су пренели Ф. Шишић и Ј. Калић; иако се у тексту изричито не каже да су Угри освојили Сирмијум, они су то исправно закључили на основу правца кретања војске краља Саломона према Београду. Сматрали су да је после освајања Београда и продора све до Ниша краљ Саломон напустио Београд, а да је трајно запосео област између Дунава и Саве са градом Сирмијумом.[20] Ми се потпуно слажемо са закључком да је угарски краљ Саломон 1071. године освојио Сирмијум и да је после тога предузео опсаду Београда, само сматрамо да се угарска власт тада није трајно задржала не само у Београду него ни у Сирмијуму.

На такав закључак нас наводи налаз печата из Мачванске Митровице који припада Алексију Комнину, севасту и великом доместику. Печат је свакако настао у самом Сирмијуму о чему сведочи лик св. Димитрија на аверсу, па ако је Алексије Комнин као заповедник византијске војске на западу био на неки начин присутан у Сирмијуму у времену између почетка 1079. и марта 1081. године то показује да тада Византија још није изгубила све позиције на северној граници Балканског полуострва и да је још увек владала овим значајним градом. Та констатација истовремено показује да угарски краљ Саломон 1071. године није трајно запосео Сирмијум са читавом облашћу између Дунава и Саве, већ да је после повлачења угарских одреда овде као и у оближњем Београду обновљена византијска власт. Међутим, иако сматрамо да је између почетка 1079. и марта 1081. године у Сирмијуму и околини још увек постојала византијска власт, не верујемо да је царство успело да дуго одржи овај град значајан за безбедност поседа у унутрашњости Балканског полуострва. Јер, како је добро уочила Ј. Калић, у опису Првог крсташког рата Алберт Ахенски наглашава да су западни ритери

[18] *Šišić*, Povijest 531 sl.: *Динић*, Средњовековни Срем 272; *Златарски*, История II, 144, н. 2; *Б. Радојчић*, Περὶ τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ Κωνσταντίνου Μπόντιν, Actes du XIIe Congrès Inter. d'études byzantines II, Beograd 1964, 189; Виз. извори III, 238, н. 6; *Калић–Мијушковић*, Београд у средњем веку 42, која сматра да се тада област Сирмијума већ налазила под Угрима.

[19] *М. Динић*, Грађа за историју Београда у средњем веку I, Београд 1951, 10—12. Знатно краће, иако у суштини исто, о томе говоре још неки западни извори. Уп. исто 12—17.

[20] *Šišić*, Povijest 531 sl.; *Калић–Мијушковић*, Београд у средњем веку 41 сл.; *Калић*, Подаци Алберта Ахенског 186 сл.

јуна 1096. године стигли до Земуна где се налазила граница краљевине Угарске.[21] То јасно показује да је већ пре 1096. године Византија коначно изгубила крај између Дунава и Саве, па и важан град Сирмијум, који су пали под угарску власт и под њом остали неколико деценија.

BOŽIDAR FERJANČIĆ

A BYZANTINE SEAL FROM SIRMIUM

During archeological work in 1980 at Zidine—Širingrad in Mačvanska Mitrovica a well-preserved lead seal was found belonging to a certain Alexios Komnenos, *sevastos* and *megas domestikos*. From its external characteristics and inscription the seal corresponds to several other known specimens from the rich and stormy career of Alexios Komnenos prior to his coronation in April 1081. With the help of the mentioned rank of *sevastos* and the function of *megas domestikos*, the seal can be fairly precisely dated between the end of 1078—beginning of 1079 and April 1081, when Alexios took the imperial crown. This discovery of a seal of Alexios Komnenos, *sevastos* and *megas domestikos*, corrects the hitherto accepted chronology of the demise of Byzantine authority over Sirmium and vicinity. Until now it was believed that the Hungarian king Salomon permanently occupied Sirmium and the entire territory between the Danube and the Sava in 1071, but the finding of this seal testifies that toward the end of the 1070's Byzantine authority was indeed still present. Of course the city and the entire territory were under Hungarian control when the participants in the First Crusade (1096) crossed this area.

[21] Migne PL vol. 166, col. 392; *Калић*, Подаци Алберта Ахенског 186 сл.

Византијски печат из Сирмијума
A byzantine seal from Sirmium

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XXI, 1982

MARK C. BARTUSIS

ON THE STATUS OF STRATIOTAI DURING THE LATE BYZANTINE PERIOD

Students of Byzantine titulature have long enjoyed the satisfaction of knowing that the Byzantines regarded ranks and titles as seriously as they themselves do. Titles and the hierarchy of honor they constitute have provided a wealth of evidence for such varied interests as political ideology, prosopography, diplomacy and administrative studies. In these pages I should like to make a few preliminary observations on the interplay between late Byzantine titulature and the epithet *stratiotes*, that problematic term which when found in the documentary sources often denotes the pronoiar. An examination of the titles and honors held by stratiotai ought to lend more precision to our knowledge of the status of such men in late Byzantine society.

In his landmark study of Byzantine pronoia, the late Professor George Ostrogorsky presented his now famous thesis that the stratiotes-pronoiar was an aristocrat and almost always a military figure.[1] Whether or not this is so is a matter of great importance, because Professor Ostrogorsky viewed the institution of pronoia and that of the old soldiers' estates as fundamentally distinct throughout the later Byzantine period, the stratiotes-pronoiar forming a separate social and juridical class from the peasant-soldier. In *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, during the course of Professor Ostrogorsky's analysis of pronoia in the Nikaian period, we read that „officers, even though they occupied high posts, were called warriors (stratiotes)"[2], and the discussion which follows presents three men to whom are attributed both court ranks and the epithet *stratiotes*. The first is a certain George Petritzes who appears in ten documents from the Lemviotissa cartulary from 1274 to 1293[3] and whom Ostrogorsky distinguishes from another, earlier George Petritzes. This namesake refers to himself as *sevastos* in a 1266 act of sale, and two years later a document speaks of „his military service".[4] This Petritzes,

[1] *G. Ostrogorsky*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 63—64.
[2] *Ostrogorsky*, Féodalité 81.
[3] In addition to the eight documents cited below, George Petritzes' name appears in the text of a 1274 document (*F. Miklosich—J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana IV, Wien 1871, 95) and his signature as *doulos* of the emperor appears at the end of a 1286 document (MM IV 227).
[4] MM IV 159, 16; 161, 24: ... τῆς στρατιωτικῆς αὐτοῦ δουλείας. *H. Ahrweiler*, L'histoire et la géographie de la region de Smyrne, Travaux et Mémoires 1 (1965) 174 (rept. in Byzance: les pays et les territoires, Variorum: London 1976, no. IV)

on the basis of his rank, was indeed probably an officer; although he is not called a *stratiotes*. On the other hand, the George Petritzes about whom we deal here is termed a *stratiotes* in six documents: two documents give him this appellation in their texts[5]; in three documents the epithet *stratiotes* appears around his sign[6], and in two of the documents he is called a *stratiotes* in the title of the act added by the compiler of the Lemviotissa cartulary.[7] While Ostrogorsky recognized that Petritzes was a stratiotes, he then wrote, „George Petritzes calls himself, at times in the same document, sometimes *droungarios*, sometimes simply *stratiotes*".[8] In all Ostrogorsky cited four documents which mention George Petritzes, and three of these contain a variant spelling of the title *droungarios*. Was stratiotes George Petritzes a droungarios?

1) The first document, from 1281, mentions a field (*chôraphion*) of a certain Petritzes, undoubtedly our Petritzes.[9] Further, the document also contains the sign of a certain George ὁ Δρουγγάρης.[10]

2) The second document is an undated act of donation which clearly falls in the same period. Its text mentions that a George ὁ Δρουγγάρης witnessed the act, and the sign of simply „George Petritzes" appears at the conclusion of the text.[11]

3) The last is an act of George Petritzes himself from 1285. Immediately below the compiler's title of the act appears the sign of „stratiotes George Petritzes". And then at the conclusion of the text we see the signs of Maria Padiatine, of George ὁ Δρούγγαρις (sic), and of two of their sons.[12]

We must conclude that stratiotes George Petritzes and George Droungares were two different people[13], and therefore, there is no evidence that Petritzes possessed the rank of droungarios.

The second man cited in *Féodalité* is Konstantinos Kalegopoulos, mentioned in three documents from the Lemviotissa cartulary. Kalegopoulos received fishing rights in pronoia in 1234[14], and a document from 1259 (or 1274) mentions this possession along with Kalegopoulos' name.[15] Ostro-

---

[5] MM IV 128, 14—18 (1280). The dating is Ahrweiler's, Smyrne, 110. Here Petritzes is not directly termed a „stratiotes", but is included among a list of apparent „stratiotai". On the interpretation of this passage see *N. Oikonomidès*, Contribution à l'étude de la pronoia au XIIIe siècle, REB 22 (1964) 166—67 (rept. in Documents et études sur les institutions de Byzance, Variorum: London 1976, no. VI) and note 36 below. MM IV 230, 18 (1293).

[6] MM IV 123, 26—27 (1281): Petritzes' first name is not supplied in this document; 99, 28 (1283); 92, 29 (1285).

[7] MM IV 130, 27 (1283); 92, 24 (1285).

[8] *Ostrogorsky*, Féodalité 81.

[9] See *Ahrweiler*, Smyrne 174.

[10] MM IV 113, 1 and 23.

[11] MM IV 126, 27—28.

[12] MM IV 92, 29; 93, 10.

[13] The PLP no. 5869 (*E. Trapp*, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1976—) makes this distinction but omits Droungares' first name. Droungares appears in one other act: MM IV 138, 2 (1285).

[14] MM IV 239, 29. *F. Dölger—P. Wirth*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches III, München 1977, no. 1736. *Ahrweiler*, Smyrne 140—41.

[15] MM IV 241, 27. On the date see *Dölger—Wirth*, Regesten no. 1869, and *Ostrogorsky*, Féodalité 83 n. 1, who favor the date 1259, and *Ahrweiler*, Smyrne 142, who assigns the document to 1259 without comment.

gorsky wrote that „the vestiarites Konstantinos Kalegopoulos called himself *stratiotes* and servant of our mighty and holy lord and emperor“.[16] Only one of these three documents gives any title to Kalegopoulos. This was an agreement between him and the Lemviotissa monastery signed in 1234. Within the text of the document Kalegopoulos indeed calls himself the servant (*doulos*) of the emperor.[17] Further, above the text the signs of „vestiarites Konstantinos Kalegopoulos and his son George“ appear.[18] However, the epithet *stratiotes* is found only in the title of the document added by the compiler of the cartulary. Here we read, „Letter written by the stratiotes Kalegopoulos and his son...“.[19] Why should the compiler attribute the epithet *stratiotes* to Kalegopoulos when the documents themselves do not?

Before suggesting an answer, it would be better to proceed to the third figure from the Lemviotissa cartulary who has been cited as a stratiotes. This is Michael Kadianos. Here Ostrogorsky noted that Kadianos was called *stratiotes* in the title of a 1239 prostagma, while later he appears as a vestiarites.[20] Yet there are two problems here. The first is prosopographical. Michael Kadianos is known from several acts of the cartulary: in a 1226 prostagma he is referred to as *pansevastos sevastos* and *kyr*[21]; in 1230 he signed a document as *sevastos* and *doulos* of the emperor[22]; and in 1232 he and his brother Niketas are listed among a group of pansevastoi *oikeiotatoi archontes* of Smyrna as *vasilikoi vestiaritai*.[23] Three other documents mention a Kadianos without a first name: a 1235 act speaks of a pansevastos sevastos Kadianos whom Ahrweiler believes was Michael also[24]; a 1239 prostagma refers to a „Kadianos“ in the text, while the later title of the act speaks of a „stratiotes Kadianos“[25]; and finally the text of a 1247 prostagma mentions a „vestiarites Kadianos“.[26] G. Ostrogorsky believed that these last two prostagmata referred to Michael Kadianos; H. Ahrweiler wrote that they ought to be assigned to his brother Niketas.[27] Since the subject of the last two documents (the prostagmata of 1239 and 1247) is different from that of the other documents mentioned, and since the title of *vestiarites* could refer

[16] *Ostrogorsky*, Féodalité 83. *P. Mutafčiev*, Vojniški zemi i vojnici v Vizantija prez XIII—XIV v., Spisanie na Bulg. Akad. na nauk. 27 (1923), rept. in Izbrani proizvedenija I, Sofia 1973, 575—76, also wrote that Kalegopoulos was both a vestiarites and a stratiotes.

[17] MM IV 242, 12. See *Dölger—Wirth*, Regesten no. 1735.

[18] MM IV 242, 10.

[19] MM IV 242, 4.

[20] *Ostrogorsky*, Féodalité 85.

[21] MM IV 146, 5. *Dölger—Wirth*, Regesten no. 1713. *Ahrweiler*, Smyrne 139—140.

[22] MM IV 50, 30.

[23] MM IV 189, 2—190, 4. The date printed in MM is incorrect. *Ahrweiler*, Smyrne 140.

[24] MM IV 36, 2. *Ahrweiler*, Smyrne 140; for date, 109.

[25] MM IV 247, 10 and 6. *Dölger—Wirth*, Regesten no. 1767.

[26] MM IV 54, 18. *Dölger—Wirth*, Regesten no. 1793.

[27] *Ahrweiler*, Smyrne 140. *Dölger—Wirth*, Regesten no. 1767 and no. 1793, agree with Ostrogorsky. See *F. Dölger*, BZ 27 (1927) 313 n. 2 and 317 n. 4, where he argues for both sides in the same article.

to either of the Kadianos brothers, I do not see how any firm attribution can be made.

Yet this problem is of secondary importance. More significantly, was vestiarites Michael Kadianos (or was vestiarites Niketas) also referred to as a *stratiotes*? The only evidence for this comes from the medieval compiler of the cartulary who, as Ostrogorsky noted, calls the Kadianos in the 1239 prostagma a *stratiotes*.[28] Can we rely upon the opinion of the compiler? I think not for two reasons. First, the compiler demonstrates time and again his less than perfect knowledge of the subject with which he was dealing. His haphazard approach to grouping the documents by topography and his uncertainty in regard to chronology were recognized long ago.[29] Second, since H. Ahrweiler has established a terminus post quem of 1307, or perhaps 1302, for the actual compilation of the manuscript, and further suggests that the act itself took place not long afterward, the compiler was therefore more than a half century distant from his subject in the cases of Michael Kadianos (1239) and Konstantinos Kalegopoulos (1234).[30] It is beyond credulity to suppose that the compiler could remember or learn from others, and then note that a particular individual from the 1230's had once been termed a *stratiotes*, when he could not remember, or did not wish to include, the names of emperors who issued acts from the 1270's through the 1290's.[31]

What then is the basis of the compiler's decision to term both Kadianos and Kalegopoulos *stratiotai*? Since the cartulary can almost certainly be dated to the first quarter of the fourteenth century, there are two possibilities. First, the compiler may have simply made a couple of errors.But this is unlikely because it would have been remarkably peculiar for him to mistakenly term two random individuals *stratiotai* when he otherwise as a rule includes nothing in his titles which is not found in the texts of the documents. Rather, there is a strong possiblity that the compiler was utilizing the texts of the documents to conclude that Kadianos and Kalegopoulos were stratiotai, that is, *pronoiars*. In this he was correct. The 1234 act, prefaced by the title „Letter written by the stratiotes Kalegopoulos...", states within its text that Kalegopoulos held fishing rights in pronoia; and while the 1239 prostagma with its title speaking of a „stratiotes Kadianos" contains no clear reference to pronoia, an act appearing earlier in the cartulary, from 1247, notes that Kadianos had his own *praktikon* — stronge vidence that Kadianos too was a pronoiar.[32] Thus, it seems justifiable to think that the compiler read the documents, concluded that both men were pronoiars, and then indicated this in the titles of two acts using the term *stratiotes* which for him, and for his contempo-

---

[28] That these Greek titles comes from a later time is clear. Very often an act is entitled, e.g., „Another chrysobull of our lord emperor..." (MM IV 28: Ἕτερον χρυσόβουλλον τοῦ αὐθέντου ἡμῶν τοῦ βασιλέως...).

[29] *Dölger*, BZ 27 (1927) 294.

[30] *Ahrweiler*, Smyrne 10, 154.

[31] E.g., MM IV 255—56, 272—75, 282—84. *Dölger—Wirth*, Regesten nos. 2004a, 2154, 2115—16, 2123.

[32] MM IV 242, 18: κατὰ λόγον προνοίας; 54, 19: ἔχων διὰ πρακτικοῦ αὐτοῦ ...

raries, was the appropriate way to designate a pronoiar. It must always be remembered that while the documents of the cartulary are legal sources, the compiler's titles are a kind of literary source, governed by different rules pertaining to the use of late Byzantine terminology.

In summary it cannot be concluded that *doulos* of the emperor stratiotes George Petritzes was a droungarios, nor that *doulos* of the emperor vestiarites Konstantinos Kalegopoulos or *doulos* and *oikeiotatos* of the emperor pansevastos sevastos vasilikos vestiarites Michael Kadianos (or his brother pansevastos sevastos *oikeiotatos* of the emperor vasilikos vestiarites Niketas) were ever called *stratiotai* in the legal sources.

What titles then could a stratiotes possess? While there are indeed a few, we observe that none is the kind of hierarchical rank found in the lists of precedence, such as that of Pseudo-Kodinos.[33] A *stratiotes*, as the term is applied in the legal sources, may call himself *doulos* of the emperor[34] or he may be called *kyr*[35]; his epithet *stratiotes* may be modified by the adjective

---

[33] The titles—using this term in its widest sense—applied to individuals in the late Byzantine period can be arranged in several categories: 1) hierarchical court ranks, 2) adjectival honors such as *megalodoxotatos*, 3) terms of real or symbolic familial relation to the emperor such as *gamvros* and *oikeios*, 4) self-appellations such as *doulos* of the emperor, 5) unofficial marks of respect such as *kyr*, and 6) epithets of function such as *stratiotes*, *paroikos* and *monachos*. Only the first three of these categories can be viewed as having been bestowed by emperors.

Throughout this period, however, there was a certain evolution as titles tended to shift from one category to another. Two notable examples concern the terms *sevastos* and *kavallarios*. In the thirteenth century the hierarchical adjectival honor *sevastos*, along with its reduplicated form *pansevastos sevastos*, was a further honor very often attached to a hierarchical rank-function. Yet in the fourteenth century the term appears as a hierarchical rank in its own right in most of the fourteenth century precedence lists: *J. Verpeaux*, Pseudo-Kodinos. Traité des offices, Paris 1966, p. 139, 30; 302, 4; 308, 16; 323, 105; 337, 120. On this transformation, see *J. Verpeaux*, Hiérarchie et préséances sous les Paléologues, T & M 1 (1965) 426—29. On the title of *sevastos*, see *L. Stiernon*, Notes de prosopographie et de titulature byzantines. Constantin Ange (pan) sébastohypertate, REB 19 (1961), 282. Similarly the title *kavallarios*, originally a western epithet of function, had become an honor granted by the emperor during the reign of Andronikos II: *Ahrweiler*, Smyrne 24 n. 118; Pachymeres, Bonn ed., I 84 and II 498; Kantakouzenos, Bonn ed., II 166, 20—22. Soon the title *kavallarios* found its way into two early fourteenth century lists of precedence, that of Armenopoulos and of Matthew Vlastares, as a hierarchical court rank: *Verpeaux*, Pseudo—Kodinos 302, 3; 323, 104, and see pp. 313—14. One wonders, given the similarity of the formulas, ὁ ἀνδρικώτατος καβαλλάριος (name) and ὁ ἀνδρικώτατος στρατιώτης (name), and of their functions, whether the appellation *stratiotes* was not on its way toward becoming, if not a hierarchical rank, at least an imperial honor.

[34] Such as George Petritzes above: MM IV 227, 31. While the appellation „*doulos* of the emperor" is generally found only in the signatures of documents, both private and official, it occasionally appears in the texts of private acts, e.g., MM IV 155, 16: *Ahrweiler*, Smyrne 168. One could also sign a document as the *doulos* of someone other than the emperor: *Ahrweiler*, Smyrne 162, 178 n. 5. The appellation *doulos* was certainly not an honor bestowed by the emperor or other officials, but was simply a sign of the bearer's recognition of his subservience, and more concretely his employment, by the emperor or others.

[35] E.g., *L. Petit—B. Korablev*, Actes de Chilandar, VV 17 (1911) suppl., no. 97, 10; MM IV 101, 24—26. Individuals, as a rule, never refer to themselves as *kyroi*, the term being a simple mark of respect given to a person of greater or lesser importance, popularly not officially bestowed.

andrikotatos[36] or *vasilikos*[37]; or he may perhaps be called *megalodoxotatos*.[38] I know of no other such titles.

I should conclude by stating that there is no evidence to my knowledge that any individual referred to as a *stratiotes* during the Nikaian or Palaiologan period held a courtly hierarchical rank. This does not mean that a stratiotes could not hold an important position. We know for example that the stratiotes George Kinnamos was governor (*epitropos*) of the area of Drama in the early thirteenth century — but this is a unique case.[39] Generally I

---

[36] *Ostrogorsky*, Féodalité 88. *J. Pitra*, Analecta sacra et classica, Paris 1891, VI, 31, no. 5. *G. Ferrari*, Formulari notarili inediti dell' età bizantina, Bullettino dell' Istituto Storico Italiano, 33 (1913) 61, no. 34. Since this notarial formula refers to a generalized „andrikotatos stratiotes", we can be sure that the term *andrikotatos* was an official honor. MM IV 128, 14 ff. (1280): προσκαλέσατο τοὺς ἐποίκους στρατιώτας τε καὶ οἰκοδεσπότας τῶν χωρίων Μανταίας, τόν τε μεγαλοδοξότατον κῦρ Γεώργιον τὸν Μαντηανόν, τὸν ἀνδρικώτατον στρατιώτην κῦρ Νικηφόρον τὸν Φαρισσαῖον, τὸν Λέοντα κῦρ . . . τὸν Πετρίτζην κῦρ Γεώργιον καὶ ἀπὸ οἰκοδεσποτῶν Λέοντα τὸν 'Αμηραλλῆ ... etc. *Ahrweiler*, Smyrne 168. *Oikonomidès*, Contribution 166 and n. 78, wrote that *kyroi* Leon and George Petritzes were also andrikotatoi, but I do not think this can be concluded with any certainty. Oikonomidès further states that there are numerous examples of this qualifier added to the epithet *stratiotes*, but I know of no others than those contained in the three citations above. For example, seven other stratiotai with whom I am familiar from the Lemviotissa cartulary do not possess this further distinction: Monomachos (MM IV 157, 22), Michael Petritzes (*Ahrweiler*, Smyrne 174), Konstantinos Planites (MM IV 89), Michael Angelos, Konstantinos Avalantes, Michael Varycheir, and Michael Angelos Koumpariotes (for these, see the PLP). The modifier *andrikotatos* does occur relatively often with kavallarioi, e.g., MM IV 36, 32 (1235); 94, 19 (1280); *Petit*, Chilandar no. 132, 1 (1343). See note 33 above.

[37] Since this adjectival appellation *vasilikos* only appears to my knowledge in private acts, we cannot be sure that it was an officially-bestowed honor: *Petit*, Chilandar no. 97, 10 (1324), and *N. Oikonomidès*, The Properties of the Deblitzenoi in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, in Charanis Studies, ed. *A. Laiou—Thomadakis*, New Brunswick, N. J. 1980, 177 (1311). This last reference deals with Demetrios Devlitzenos who thirty-eight years later is referred to as an *oikeios* of the emperor (*F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, no. 10), but this of course does not permit us to include *oikeios* in our list of titles attributed to stratiotai. Interestingly, Oikonomidès, in the same article (p. 179), speaks of an *oikeios* of the emperor Manuel Devlitzenos, found in an unpublished document, whom Oikonomidès notes was a military man, but apparently is not termed a *stratiotes*.

[38] The only concrete example of this (MM IV 128, cited in note 36 above) is not entirely without problems of interpretation. *Kyr* George Manteianos in the cited document is certainly *megalodoxotatos*, but since the term *stratiotes* does not lie directly beside his name and adjectival honor, it may be questioned whether Manteianos is here being termed a *stratiotes* in the same sense as Pharissaios who follows him in the list. By this I mean that there may be a distinction between the term *stratiotes* in its generic sense meaning *any* pronoiar regardless of his further ranks and distinctions, and the term as it is epithetically applied to one *particular* individual. The former case, usually occurring in the plural (e.g., *A. Solovjev—V. Mošin*, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, no. 6, 18), also appears in the singular form in the formula attributing paroikoi to a stratiotes-pronoiar (re-edited by *Oikonomidès*, Contribution 159—60). While the title of this formula refers to a generalized „stratiotes", that is, pronoiar, the text speaks of τοῦ μεγαλοδοξοτάτου (ἢ κατὰ τὸ ἀξίωμα τὸ δεῖνα ὁ δεῖνα) κῦρ τοῦ δεῖνα (p. 160, 3—4) without any further mention of a stratiotes. I will continue with this theme in a later study. On the title of *megalodoxotatos*, see *Oikonomidès*, *loc. cit.*, 163—67. On Manteianos, *Ahrweiler*, Smyrne 172.

[39] *Ostrogorsky*, Féodalité 87—88: Chomatianos in *Pitra*, Analecta sacra VI, 413. A much better example of an administrator, military leader and pronoiar, is the eparch Michael Monomachos, governor of Thessaloniki. See *F. Barišić*, Mihailo Monomah, eparh

believe that the term *stratiotes* was individually applied only to pronoiars who did not hold a court rank.

Consider the case of Nikephoros Martinos. In a 1317 chrysobull of Andronikos II he is referred to as simply a *stratiotes*[40], while in two prostagmata from 1325, also issued by the older Andronikos, he is called *oikeios* and *sevastos*, and his name is prefixed by the appellation *kyr* — no longer is he called *stratiotes*.[41] Finally, in 1327 Andronikos III refers to him as *pansevastos sevastos oikeios kyr* Nikephoros Martinos.[42] From the documents themselves there is no doubt that Martinos was a pronoiar, both in 1317 and in 1327.[43] But in 1325 and 1327, he is no longer called a *stratiotes*, now possessing the court rank of *sevastos*.

Thus while the recipients of court ranks could be pronoiars and could owe some type of service to the emperor, they were apparently no longer called *stratiotai* in the legal sources. This leads to an interesting conclusion concerning those men whom we know as stratiotai from these same sources: While many, perhaps most, were pronoiars, and while we may wish to regard the pronoiars among them as aristocrats, they nevertheless enjoyed a lower status, if not also generally smaller landholdings, than their contemporaries who held courtly ranks, and formed in all likelihood a class contiguous to, but distinct from, the late Byzantine aristocracy of rank.

---

i veliki konostavl, ZRVI 11 (1968) 215—234. As a pronoiar he was indeed a stratiotes, but the epithet is never attributed to him personally in the sources. I think this is because he possessed a courtly hierarchical rank.

[40] *A. Guillou*, Les archives de Saint—Jean—Prodrome, Paris 1955, no. 7, 18.

[41] *Ibid.*, no. 16, 9—11; no. 17, 6—7. On the term *oikeios*, see *J. Verpeaux*, Les oikeioi, REB 23 (1965) 89—99. On *sevastos*, see note 33 above.

[42] *Guillou*, Prodrome no. 22, 8.

[43] See *Ostrogorsky*, Féodalité 147—49, where the latter three of these documents are discussed.

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XXI, 1982

НИНОСЛАВА РАДОШЕВИЋ

ПОХВАЛНА СЛОВА ЦАРУ АНДРОНИКУ II ПАЛЕОЛОГУ

Када је септембра 1261. године цар Михаило VIII Палеолог по други пут крунисан у тек недавно ослобођеном Цариграду, овом изузетно свечаном чину присуствовао је и његов трогодишњи син Андроник, који је том приликом проглашен за цара-савладара.[1] Тиме је Михаило VIII обезбедио континуитет своје нове династије, а мали савладар се симболично укључио у, за његове савременике узвишен, а у ствари веома сложен и тежак, посао владања.

Надмоћност коју су Византинци стекли победом у Пелагонској бици (1259) и освајањем Цариграда била је убрзо вишеструко угрожена. Млеци и Ђеновљани су и даље господарили морем, преостале латинске кнежевине у јужној Грчкој и на Пелопонезу упорно су се одупирале даљем ширењу византијске власти, а сепаратистичким грчким државама није ишло у рачун јачање цариградске моћи. Обнављање Царства сметало је и експанзионистичким тежњама Србије и интересима Бугарске. Отворену освајачку политику у односу на Цариград имала је Сицилијанска краљевина, прво под краљем Манфредом, а затим под Карлом Анжујским, која се придружила нерасположењу на Балкану против Византије и користила своје поседе на источној обали Јадрана као одскочну даску за велики подухват чији је крајњи циљ било заузимање византијске престонице. Међутим, показало се да је ослободилац Цариграда био дорастао ситуацији. Без обзира на повремене неуспехе које су Византинци претрпели у војним покушајима да прошире своју власт и да сачувају стечено, овај изванредно способни владар и изврсни дипломата успевао је да се вештином и мудрошћу одржи на врху таласа бурне европске политике седме и осме деценије XIII века. Поред војних операција и вођења политике династичких бракова основно средство његовог успеха било је коришћење супарништава и међусобних размирица његових противника.[2] Најзначајнији пример

[1] Cf. *F. Dölger*, Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael VIII. Palaiologos, Festschrift E. Eichmann zum 70. Geburtstag (1940), 183 sq. = ΠΑΡΑΣΠΟΡΑ, Ettal 1961, 182 sq.; *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 422; *D. J. Geanakoplos*, Emperor Michael Palaeologus and the West, Cambridge, Mass., 1959, 121 sq.

[2] *Острогорски*, 430.

такве политике, за царство од великих последица, било је Михаилово обраћање папи ради сузбијања његовог најагресивнијег противника Карла Анжујског. Цена коју је Византија била принуђена да плати за папину подршку била је црквена унија са Римом. Без обзира на велики отпор својих православних поданика Михаило се одлучио на тај непопуларни корак. 1274. године на сабору у Лиону где је потписана Унија и признат примат римске цркве, поред писама цара и његовог клира било је прочитано и писмо младог савладара Андроника (до тог доба већ ожењеног и крунисаног — 1272 г.[3]). Андроник се са оцем још два пут заклињао папи на верност — 1277. и 1279. године.[4] Овај радикални потез којим је Михаило VIII настојао да једном заувек онемогући своје западне противнике и који је у самом царству проузроковао дубоке потресе ускоро је доживео потпуни крах. Ипак, крајем марта 1282. г. Карло Анжујски је био дефинитивно елиминисан „Сицилијанским вечерњем", побуном у Палерму којом је византијски савезник арагонски краљ Петар III загосподарио Сицилијом, и у којој је, без сваке сумње, имала удела и вешта политика Михаила VIII.

Померањем тежишта Царства 1261. године из Никеје у Цариград и Михаиловим интересима превасходно везаним за запад Мала Азија је углавном била препуштена надирању Турака. Тек пред крај своје владавине Михаило је предузео три узастопне кампање у Анадолију чији је резултат био привремено повлачење Турака а главни циљ утврђивање одбрамбене линије која је на северу ишла реком Сангариј а на југу током Меандра. Обнављању и подизању утврђења у долини Меандра посветио се са великим ентузијазмом млади цар Андроник.[5]

Нешто мало више од пола године после пораза његовог највећег непријатеља на Сицилији Михаило VIII је, кренувши у нов поход, умро у Тракији крајем 1282. године. Због општег нерасположења према његовој унионистичкој политици сахрањен је кришом и без икаквих почасти.

За самосталне Андроникове владавине, двоструко дуже него што је била она његовог оца, од полета који је са собом донела рестаурација, од амбициозних подухвата обнављања старе византијске територије није остало готово ништа. Дефанзивном и пасивном политиком Царство настоји да преживи а не да утиче на развој догађаја у свету око себе и да из тога извуче неку корист у прилог своме јачању и ширењу. Мала Азија осим неколико оаза дефинитивно прелази у руке надирућих Турака. Чувена Каталанска компанија, доведена да сузбије ово ширење и заштити источне границе, заводи терор у европском делу Царства и вишегодишњим пљачкањима прети уништењем самог Цариграда. Уместо уносног лавирања између Ђенове и Млетака Византија се на своју штету уплиће у туђе размирице. Успостављање добрих односа са балканским суседима плаћа великим територијалним уступцима. У односу са сепаратистичким грчким државама и са латинским остацима

---

[3] Cf. *A. E. Laiou*, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282—1328, Cambridge, Mass., 1972, 1, n. 1, 27 n. 56; *A. Failler*, Chronologie et Composition dans l'Histoire de Georges Pachymère, REB 39 (1981), 184 sqq.

[4] *Geanakoplos*, 321.

[5] Cf. *Laiou*, 23 sq.; *Failler*, 243.

на југу има извесних успеха због слабости самих противника. Опасност од напада са запада такође се смањила због прегруписавања европских сила којима освајање шизматичног царства више није основни циљ. Ова жалосна слика територијално смањеног, на копну немоћног а на мору потпуно зависног Царства — доводила се свакако у везу са личношћу новог цара. Јер Андроник је био човек и владар сасвим другог кова од свог оца, узурпатора и оснивача нове династије, смелог освајача Цариграда и амбициозног европског политичара. Он није био ни храбри ратник, ни надарени дипломата, већ дубоко религиозни човек заинтересован за књижевност и науку, склон духовним размишљањима и филозофским разговорима. Међутим, нагло и неумитно опадање царства ни у ком случају није резултат искључиво неспособности његовог владара.[6] Тешкоће које су под Андроником II дошле до изражаја све су биле наслеђене из претходних времена. Унутрашња феудализација друштва, готово потпуно осамостаљивање обласних великаша, смањење утицаја централне власти, смањење пореских прихода, економска криза — то су били трајни процеси који су сада довели до тога да Царство буде исцрпљено великим плановима претходне владе, смањено, распарчано, потпуно осиромашено. То што је на његовом кормилу био човек скромних државничких способности није било пресудно за судбину Царства у коме би вероватно и неки реформатор великог замаха остао беспомоћан. Са таквом ситуацијом Андроник II се носио у границама својих могућности не занемарујући своје дужности и покушавајући да спасе што се спасти може. Један од примера који илуструје његово схватање кључних проблема и бриге да се они некако реше био би његов трогодишњи боравак почетком деведесетих година у малоазијским провинцијама. Цар је настојао да својим присуством и директним интервенцијама некако помогне овом запустелом делу царства и спречи турску експанзију.

Међутим, најзначајнији потез Андроников на самом почетку његове владе, потез који му је веома подигао углед у очима његових сународника било је враћање на православље и званично укидање уније. Ова одлука је проистекла како из царевих верских начела тако и из политичке потребе за смирењем дубоког незадовољства у народу и за сложном Црквом која може владару у овим тешким приликама да пружи ослонац. Истовремено је и чињеницом да са запада више није претила реална опасност унија изгубила сваки смисао. Али, ни са враћањем мира цркви није ишло глатко и тек после дугих и мукотрпних покушаја умириле су се различите антагонистичке струје.

Пошто је каталанска опасност уклоњена, Царство је живело једну деценију у релативном миру док се сукоб између цара и његовог унука Андроника III — директног наследника престола после смрти Михаила IX 1320. године — није развио прави грађански рат. 1328. године Андроник II је дефинитивно збачен са престола, затим се 1330. повукао у манастир где је кроз две године и умро.

Овим сасвим сумарним и добрим делом непотпуним приказом историјских збивања настојали смо да повежемо оне догађаје које су писци, Андроникови савременици користили у функцији уздизања

[6] В. *Острогорски*, 447 сл.; *Laiou*, 6 sqq.

свога цара као и да осветлимо политички тренутак, историјску ситуацију у којој су ови панегиричари стварали.

Раздобље у коме су се већ јасно издиференцирале све оне појаве које ће Византију кроз један и по век довести њеном паду, у културном погледу обележено је изузетним процватом. То је време у коме се код многих писаца јављају извесна нова стремљења, у науци у последње време условно, уз многе ограде и полемичке осврте, названа „византијским хуманизмом". Међутим, у својој бити књижевност је и поред ових тенденција остала традиционална, чврсто везана за једну поетику строго утврђених норми где су доприноси сваке генерације и сваког појединца у оквиру једне генерације представљали варијације на једну исту од давнина познату тему. Похвално слово, књижевни жанр којим ћемо се ми овде бавити, припада искључиво овој традиционалној књижевности, својом формом је везан за античко наслеђе а својом суштином за идеологију младог и снажног Царства у успону. Иако је Царство Андроникова времена један мали део некадашње снажне Византије, иако је његова владарска моћ бледа сенка оне моћи коју су имали ромејски василевси претходних векова, схватања о божанској власти цара чврсто су укорењена у свести Византинаца. Оптерећени прошлошћу дворски писци и даље говоре о цару чији се утицај шири по целој познатој екумени ничим не одступајући од строгих норми наслеђене античке естетике.

Енкомион владару или „царски говор" води своје порекло из беседништва које је цветало у политичком животу античког грчког полиса. Променом политичког система прво на хеленистичком истоку, затим у Риму, говорник-појединац губи могућност да утиче било на развој догађаја било на судске одлуке па тако судско и саветодавно беседништво практично нестају док епидеиктичко — похвално беседништво у првим вековима наше ере добија свој одређен изглед, начин излагања, избор метафорике и распоред тематике. Тако 13. глава „Прегледа реторике" Јосифа Ракендита из XIV века понавља у ствари од речи до речи правила за „царски говор" која су установљена на граници III и IV в. н.е. у трактату сачуваном под именом Менандра ретора.[7] Готово окамењена композициона схема похвалног слова изгледала би отприлике овако: увод у коме се обавезно јавља мотив пишчеве неспособности у односу на узвишеност садржаја; затим следе прикази родног краја, народа, рода, предака и родитеља; рођење са прегледом свих изузетних околности којима је оно било обележено и евентуалних предсказивања којима је било најављено; физички изглед цара који је у енкомиону увек снажан и леп, затим његово васпитање и образовање и његове духовне, унутрашње особине; његова дела у рату и миру исказана у оквиру од антике утврђених одређених појединачних врлина. После спомена жене и деце долази закључак у коме су обично жеље за срећу владара и за добробит свих његових поданика. Да су норме које су настале преламањем античке говорничке праксе и теорије кроз

[7] *Waltz*, Rhetores graeci III, 547—558. Cf. *L. Previale*, Teoria e prassi del panegirico bizantino, Emerita 17 (Madrid 1949) 74. Овај врло информативни преглед византијског панегирика који обухвата енкомионе закључно са 1204. годином, наставља се у следећем броју часописа Emerita 18 (1950) 340—366. V. et *H. Hunger*, Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 88.

призму друге софистике у првим вековима наше ере важиле кроз читав миленијум византијског постојања показаће се на примерима енкомија посвећених Андронику II.[8]

Ваља истаћи да су „царски говори“ били по правилу писани за јавно читање пред владарем приликом неке дворске прославе. Они су били укомпоновани у раскошни и веома компликовани дворски церемонијал који је свечаним радњама пуним симболике уздизао василевса и указивао на божанско порекло његове власти.[8a] Почаст држања оваквих говора припадала је најученијим људима царства, професорима високих школа — дворске и патријаршијске, истакнутим интелектуалцима који су често били и дворски функционери. И сам заинтересован за ученост и књижевност, Андроник је прикупио око себе интелектуални круг изузетно високе вредности. Међу његовим енкомијастима је један патријарх, два будућа прва министра, један знаменити историчар и полихистор и један чувени филолог, зналац латинског језика и приређивач античких текстова.

Да почнемо од Георгија Кипарског. Као што му и надимак каже, Георгије је са Кипра, образовао се у Никеји и у новообновљеном Цариграду где је почео своју каријеру професора и књижевника. Био је присталица уније и панегиричар Михаила VIII. Са доласком Андроника II изјаснио се за промену курса верске политике. Као еминентног културног делатеља нови цар га је 1283. г., иако је био лаик, произвео за патријарха под именом Григорија. 1289. г., међутим, морао је да се повуче са свог положаја, због незадовољства у црквеним круговима. Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα саставио је првих година Андроникове владавине.[9] Младог цара је приказао као искреног и ревносног при-

---

[8] Cf. *R. Guilland*, Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'oeuvre, Paris 1926, 151 sqq.; *J. Verpeaux*, Nicéphore Chumnos, Homme d'État et humaniste byzantine (ca 1250/1255), Paris 1959, 84 sqq.

[8a] Cf. *Previale*, Emerita 18, 340 sq.; *R. Browning*, An Anonymous ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ Addressed to Alexios I Comnenus, Byz. 28 (1958) 32.

[9] Цитирамо према издању *J. Fr. Boissonade*, Anecdota graeca I, Paris 1829 — Hildesheim 1962, 359—393. Енкомион је издат и у Мињевој Патрологији — PG 142.

Сам енкомион даје два податка о времену настанка. Георгије каже да су десет година морали да трпе идеје уније (281) — на основу чега *Verpeaux*, 35 n. 4 претпоставља да је говор настао 1284/85. г. Други податак даје спомен Трала, града који је Андроник обновио, Турци га после четири године освојили, а Георгије га помиње као слободни град који чува Јонију од варвара (379—80). Раније се сматрало (*P. Wittek*, Das Fürstentum Mentesche, Istanbul 1934, 26; *P. Lemerle*, L'Emirat d'Aydin. Byzance et L'Occident. Recherches sur „La Geste d'Umur Pacha", Paris 1957, 14 sq., 55) да је Андроник обновио град 1278. године. Међутим, новији истраживачи преносе овај догађај на 1280. г. — *Laiou*, 23 n. 38. С овим датирањем се слаже и резултат најновијих истраживања Михаилових сукцесивних експедиција на реку Сангариј 1280—1283 (*Failler*, 243) с обзиром да је Андроникова акција на Меандру била у оквиру првог доласка Михаила VIII у Малу Азију 1280. године.

Можемо претпоставити, дакле, да је Говор Георгија настао негде 1283. г. пре него што је Трал пао (1284) или бар пре него што је вест о томе стигла до Цариграда. За почетак десетогодишњег периода унионистичке политике може се узети 1273. година када су почеле да се врше припреме за склапање уније у Лиону. Можда је Георгије саставио ово слово још за живота свога претходника, дакле пре него што је сам постао патријарх крајем марта 1283. г. Да напоменемо да је издавач (*Boiss*. AG I, 379 n. 2) на основу податка о Tралу датирао енкомион у 1282/1283. годину. О тешкоћама датирања епизоде Трала — v. *van Dieten* I 142—143, 262 n. 249 (в. даље н. 15).

сталицу православља који је за владе свог оца само привидно признао унију под притиском тадашње званичне политике. Тиме је прећутно нови патријарх правдао и промену свога става. Георгијев енкомион је школски пример овог књижевног жанра. После уобичајеног увода (360—361) долази хвалоспев Цариграду — симболичној πατρίς цара, иначе рођеног негде у границама Никејског царства (361—365), роду царевом, његовим прецима са очеве и са мајчине стране, оцу (365—369). Опису „складних телесних удова" (369—370) и особеностима душе које су се показале већ у најранијој младости и дечаштву (370—379) следи приказ дела — оних на западу Царства поистовећених са успесима његовог оца и оних самосталних на истоку (такође за владе Михаила VIII) која су се састојала у учвршћивању граница против варвара (373—379). Набрајање врлина почиње његовом побожношћу у чијим је оквирима приказано враћање на православље (380—384). Поред побожности Георгије хвали цареву филантропију и његову љубав према филозофији (385—389). На крају је похвала малом Михаилу IX „новој и великој нади свег рода" и завршне жеље за победу на свим пољима и за дуг живот.[10]

Нићифор Хумн, будући први сарадник Андроника II, функционер на двору Михаила VIII који је признао унију исто као и његов учитељ Георгије Кипарски, прилаже свој обол енкомиастици Андроника II, пре свега новој верској политици. Његов Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα састављен је непосредно после Георгијевог по угледу на њега и са истим циљем сопственог правдања у односу на раније прихватање уније.[11] Схема му је сасвим типична. Увод (1—5), затим похвала предака, у ствари само оца — рестауратора Царства укључујући и рођење јунака које наговештава ову рестаурацију (5—14), образовање (14—15), физички изглед и држање (14—17), поново образовање и припрема за царски позив (17—19), дела која је извршио раме уз раме са својим оцем (20—31), преглед четири главне врлине из којих је проистекло и укидање уније (31—54), закључак са захвалношћу цару и Богу који га води и који ће обезбедити Ромејима златне дане у будућности (54—56).

Βασιλικός цариградског професора и знаменитог византијског филолога Максима Плануда посвећен је крунисању Андрониковог сина Михаила IX 21. маја 1294. године.[12] Поред тога што се Андроник

---

[10] Преглед Енкомија даје *Verpeaux*, 35, 90.

[11] Издање: *Boissonade*, AG II, 1—56. Cf. *Verpeaux*, 87—89 — преглед садржаја, датирање — 36, 89. Верпо датира говор у 1284/85. г. Поред 1284. долази у обзир сам почетак 1285. год.—јер за Карла Анжујског, који је умро јануара 1285. године, Хумн (26) каже: „и сад можда наноси зло".

[12] Издање: *L. G. Westerink*, Le Basilikos de Maxime Planude, BSl 27 (1966) 98—103; 28 (1967) 54—67; 29 (1968) 34—50 = *Idem*, Texts and Studies in Neoplatonisme and Byzantine Literature, Amsterdam 1980, 113—149. Грчки научник Курусис (*St. I. Kuruses*, Νέος κῶδιξ τοῦ „Βασιλικοῦ" Μαξίμου τοῦ Πλανούδη, Ἀθηνᾶ 73—74, 1973, 426—434 = *Westerink*, Texts and Studies, 150—158) идентификовао је овај Планудов говор са анонимним енкомијем о коме исцрпну анализу даје *P. Lamma*, Un discorso inedito per l'incoronazione di Michele IX Paleologo, Aevum 29 (1955) 49—69 = *idem*, Oriente e occidente nell' alto medioevo. Studi storici sulle due civilta, Padova 1968, 415—438; *Hunger*, Hochsprachliche Literatur I, 129 sq., 151.

Датум крунисања Михаила IX а тиме и настанка овог говора издавач, као и неки други истраживачи ставља у 1295. г. Међутим, усвојена је данас углавном 1294. година — *Laiou*, 32 n. 1, 50 n. 71; *Б. Ферјанчић*, Михајло IX Палеолог, Зборник Филозофског факултета XII/1, Београд 1974, 335 н. 11.

спомиње кроз цео говор, незнатно измењена структура јасно указује да се енкомион односи и на њега. Партија о роду, родном месту и прецима померена је према средини тако да је похвала оца заузела централни део композиције (с. 24—34). Овај, да тако кажемо, унутрашњи енкомиј у маломе посвећен је врлинама цара—оца. Завршни део испред епилога Плануд је искористио да да неколико савета и подстицаја обојици царева (с. 39—42).

Пре него што пређемо на похвалне говоре нешто друкчијег карактера, споменућемо два неиздата „царска слова" Теодора Метохита посвећена боравку Андроника у Малој Азији почетком деведесетих година, а занимљива посебно јер су везана за почетак Метохитове блиставе каријере. Први „царски говор" Метохитов (Cod. Vindobon. phil. gr. 95, 81^{r}—96^{v}) састављен је према Менандровом шаблону у оквиру кога имамо епизоду о обнављању Трала и похвалу религиозној политици цара. Структура другог говора (fol. 145^{v}—158^{r}) нешто је друкчија јер је углавном посвећена царевој источној политици а не свим његовим особинама заједно.[13]

Веома је занимљив одломак који је објавио Курусис из једног анонимног енкомиона посвећеног очигледно Андронику II (Vat. gr. 112).[14] Одломак се односи на брак Андроникове мале ћерке Симониде са српским краљем Милутином 1299. године, брак на који је цар пристао из крајње нужде а који се у енкомију објашњава његовим човекољубљем.

У оквиру свог знаменитог историјског дела Нићифор Григора наводи и похвално слово — ἔπαινος који је у својој 27-ој години (1321) упутио цару приликом своје прве аудијенције код њега.[15] Овај говор који има своју посебну рукописну традицију и посебан увод Εἰς τὸν βασιλέα разликује се од класичног „царског говора" какве смо имали код Георгија Кипарског, Хумна и Плануда. У дужем уводу Григора спомиње своју говорничку неспремност која га спречава да обухвати све царске особине, па се зато одлучио да се позабави само двема царевим врлинама — његовом разборитошћу и његовом елоквенцијом (Nic. Greg. Hist. I 328,9 — 330,14). Похвала говорничком дару ца-

[13] V. *H. Hunger*, Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek I, Wien 1961, 202—203. Метохитове говоре се спрема да изда проф. И. Шевченко — *Hunger*, Hochsprachliche Literatur I 130. Код Сатаса (*Μεσ. βιβλ.* I, Венеција 1872, κε') издат је један сасвим мали фрагмент из другог говора. О садржини ових говора в. *Guilland*, 154—155; *I. Ševčenko*, Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos, Bruxelles 1962, 17 n. 1, 130, 137—9; *idem*, Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of his Time, in: *P. A. Underwood*, The Kariye Djami IV, 40—41, 46. О историјској вредности ових говора за тумачење источне политике Андроника II — *Laiou*, 24—25; 77—79; 85.

[14] *St. I. Kuruses*, Ἡ πρώτη ἡλικία καὶ ἡ πρώιμος σταδιοδρομία τοῦ πρωτεκδίκου καὶ εἶτα σακελλίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Γεωργίου Γαλησιώτου (1278/80 — 1357), Ἀθηνᾶ 75 (1974—75), 364—366.

[15] Издање: Nicephori Gregorae Byzantina Historia I, cura *L. Schopeni*, Bonnae 1829, 328,9 — 339,20. Преглед садржаја даје *Guilland*, 147 sq. Превод, хронологију и коментар: Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte übersetzt u. erläutert v. *J. L. van Dieten* I 45 sq.; II_1 46—53; 152—157. Cf. *H.-V. Beyer*, Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras, JÖB 27 (1978) 127, 131. Другу хронологију, која је опет у вези са различитим датирањем Григорина рођења, давали су раније *Guilland*, 147 — 1322. годину, а издавач следећа два говора (в. даље) *Leone*, 500/501 — после 1318. г.

ревом заузима средишни и најдужи део говора (331,7 — 336,15) уоквирен похвалом разборитости (330,14 — 331,7 и 336,16 — 338,22). У закључку Григора моли цара да благонаклоно прими његов невешто састављен говор (338,22 — 339,20).

Из самог наслова другог говора, насталог после претходног, види се да је то λόγος који „узевши за полазну тачку љубав нашег божанског цара према Платону покушава да докаже сродност његових дела са Платоновим речима". Веома заплетен и китњаст увод (Nic. Greg. Or. I l. 1 — 33) претходи разради основне идеје (l. 34—215). У кратком закључку Григора решава да због своје неподобности „ћутањем заврши говор" (l. 217—223).[16]

Хронолошки последњи од три Григорина говора посвећена Андронику II написан је у јонском дијалекту: Εἰς τὸν βασιλέα — κατὰ διάλεκτον Ἰωνικήν.[17] Распоред тематике је следећи — увод, који чини трећину целог текста, заснован је на теми варљивости људске судбине (Nic. Greg. Or. II l. 1—55), основни део још једном се бави Андроником као образованим и науци склоним владарем Платоновог типа (l. 56—150), молитва Богу за дуги живот тако доброг владара чини кратки закључак (l. 151—154).

Теодор Иртакин, чија ће προσφώνημα бити последња карика у овом низу похвалних слова Андронику II, за разлику од претходних панегиричара, никад није успео да продре у круг на који се протезала царска милост и интересовање. Учитељ који се у првој половини XIV века жали на немарност и незаинтересованост својих ђака, на шкртост њихових родитеља, на своје сиромаштво, обимном преписком непрестано се труди да привуче пажњу моћника овога света на своју ученост. Оваквој врсти поздравних говора прибегавали су они који су били без дворских функција па према томе нису имали право на званични и знатно дужи „царски говор". Као и у Григориним енкомијима тема је једна од царевих врлина. После врло замршеног увода (248—249) Иртакин уздиже цара као „душу васељене", као Константина Великог који је Царству вратио православље (249—253). У закључку жели цару да увећа своје победе а себи да се усаврши у говорништву (253).[18]

Ово би била похвална слова Андронику II у ужем смислу речи јер се готово сви елементи епидеиктичког говорништва понављају и у другим врстама пригодних говора, у епистолографији и најзад у посмртном слову.[19] Покушаћемо да паралелним разматрањем свих ових говора по појединим ступњевима од антике утврђене схеме створимо извесну

---

[16] Издање: *P. A. M. Leone*, Nicephori Gregorae ad imperatorem Andronicum II Palaeologum Orationes, Byz. 41 (1971) 503—510, резиме на талијанском 516—518. Cf. *Guilland*, 148 sq.; *van Dieten* I 46; *И. П. Медведев*, Византийский гуманизм XIV—XV вв., Ленинград 1976, 17.

[17] *Leone*, 510—515; 518—519. Cf. *Guilland*, 149 sq.; *van Dieten*, I 46.

[18] Издање: *Boissonade*, AG I 248—253. Говор је до нас дошао непотпун јер у рукопису којим се издавач користио недостаје један лист — ibidem, 253 n. 3. Cf. *K. Krumbacher*, Geschichte der byz. Literatur (v. Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches), München 1897², 483 sq.; *Guilland*, 155; *Verpeaux*, 109, 119, 124; *I. Ševčenko*, Society and Intelectual Life in the 14th Century, Actes du XIVe Congrès International des Études Byz., Bucarest 6—12 septembre 1971, I, Bucarest 1974, 75.

[19] О необјављеним енкомијима Андронику II и о онима за које посредно знамо види — *Hunger*, Hochsprachliche Lit., 129—131.

обједињену слику епидеиктичког беседништва са краја XIII и на почетку XIV века, његову суштину и циљ, као и његов однос према царској идеологији и да утврдимо да ли уопште смемо и у којој мери да из ових дела извлачимо закључке о личности Андроника или о стварном стању у Царству.

Увод

Кад у оквиру „крунидбеног слова" Михаилу IX Плануд жели да отпочне енкомион његовом оцу Андронику, он каже: „видим да је говор дошао до другог почетка и да ми је потребна друга молитва и друга молба за заступништво" (Planud. c. 24). Молба за инспирацију је вечити топос античке и византијске књижевности па се и наши панегиричари надају у „божанско старатељство са висина" (Greg. Cyp. 361), да ће „Бог Логос да води говор — логос" (Hyrtak. 249).[19a] А ту је и цар у чију се благонаклоност и благост писац узда да ће му помоћи (Choumn. 4), да ће као што је Христос примио удовичине лепте примити безвредни дар (Hyrtak. 248—9). Јер енкомион је увек безвредан а писац неспособан — то је обавезна тема увода. Овде се одмах сусрећемо са једним важним захтевом грчког беседништва а то је αὔξησις, amplificatio, увеличавање.[20] Пишчево „малогласје" и „неспретност" су особине које настају тек пред величином теме која превазилази моћ сваког разума (Choumn. 1), пред претераним изобиљем врлина (Greg. Hist. 328, 329). Личност царева сјајна као најлепши накит (Hyrtak. 248), узвишена као небо (Gr. Cyp. 359), величанствена као космос и све природне појаве (Choumn. 2) изазива мистични страх и занос коме одговара једино ћутање. Није само писац тај који се безгласно тресе у свом дивљењу него су то и много искуснији беседници (Greg. Cyp. 359), чак и древни мудраци (Nic. Greg. Hist. 329). Не постоји ниједан глас, ниједна уста, ниједан језик који би били дорасли задатку — па чак и кад би се створио један хипотетички универзални беседник „свекозмички глас" и тај би остао немоћан пред величанственошћу царских поступака (Choumn. 2). Али како чињенице, односно царева дела не могу да говоре сами за себе (а то би свакако било најбоље) постоји опасност да се све препусти забораву (Gr. Cyp. 360). Зато и поред свег оклевања, излагања подсмеху, страха од сопствене дрскости у писцу после душевне борбе побеђује жеља, чежња да прикаже врлине цареве које сви познају и којима се сви диве (Gr. Cyp. 360, Choumn. 2—3, Nic. Greg. Hist. 329, Hyrtak. 248).

Како би рекао Хумн, сви наши енкомијасти говоре „једним гласом". Својим уводом издвајају се, међутим, Григорина два говора која су изван Историје. У оном састављеном у јонском дијалекту увод је сав у једном синкрисису — поређењу са Александром Великим (Nic.

[19a] О божанском пореклу беседништва преко везе Логос — логос: људски говор — *H.-G. Beck*, Die Antike Beredsamkeit u. byz. Kallilogia, Antike u. Abendland 15 (1969) 94 sqq.

[20] Cf. *G. L. Kustas*, Studies in Byzantine Rhetoric, Analecta Vlatadon 17, Thessaloniki 1973, 159 sqq.; *J. Martin*, Antike Rhetorik. Technik u. Methode, Handbuch der Altertumswissenschaft II 3, München 1974, 157 sqq., 208 sq.

Greg. Or. II). Увод говора посвећеног поређењу са Платоном потпуно је у служби експозиције — замршеним поређењима, уплитањем Емпедоклове „мржње" и „љубави" доказује могућност постојања духовног сродства и међу људима које векови раздвајају — међу античким мудрацем и Андроником II (Nic. Greg. Or. I).

Тако већ на почетку имамо оне елементе који ће се јављати кроз цео говор. Ту је увођење аутора у говор које има вишеструку улогу. Појављивање аутора ствара извесну актуализацију — поготово кад се даје сасвим конкретан податак „и сам сам видео", „већ сам се окушао у сличном подухвату", „цар ме је замолио". Иртакин каже за себе да је од детињства одан књижевности и да је прилично образован. Убацивање аутора у текст служи не само да поређењем са његовим ограниченим људским могућностима Богом надахнуто савршенство владара дође још више до израза него и да као посредник помогне да тако узвишене одлике стигну до слушалаца односно до поданика. Тако се „море царских врлина" прелива у бурно море пуно опасности и искушења којим једри лакомислени али ипак храбри ретор. Али, пре свега аутор који се лично појављује у говору најчешће „води" развој композиције — кад се већ одважи на подухват он се пита којим ће редом да излаже, коју ће од царских особина да изабере уколико неће о свима да говори.

У уводу се јавља и amplificatio — стожер грађења енкомиона. Ту је и тема о божанском пореклу власти цареве — поставка која чини идејну основу „царског говора". Најзад, слушаоци се уводе у општу атмосферу говора, свечану и узвишену. Понекад се јавља и наговештај неке одређене идеје о којој ће у експозицији бити речи. Тако Григора у уводу говора посвећеном Андрониковој елоквенцији тврди да би добром панегиричару царевих врлина био неопходан и његов језик (Nic. Greg. Hist. 328,22 — 329,1).

Родно место — род — преци — отац

Родни град царев је онај над којим он влада. Тако код Георгија Кипарског одељак о царевој постојбини прераста у праву „laus constantinopolitana" (361 — 365) — жанр који има у византијској књижевности своје место и историју за себе.[21] Цариград има најбољи положај под небом, почетак је два најважнија континента (Либију — Африку Георгије сматра неважном и занемарљивом), љубимац је три елемента — земље, воде и ваздуха.[22] Копно му пружа плодне равнице, море своје богатство и обезбеђује саобраћај са свим морима света а ваздух је такав да се град може слободно назвати „аерополь". Ваздух је „најчистији и најслађи за дисање, најздравији", благ зими а пријатан лети. Овако изванредни климатски и географски услови јасно указују на предодређеност Цариграда да заузме највише место у светској историји.

[21] Cf. *E. Fenster*, Laudes Constantinopolitanae, Miscellanea Byz. Monac. 9, München 1968, 189—196. О реторској схеми оваквих похвала градовима — ibidem, 8 sqq.

[22] Ibidem 189 n. 2.

Овакав град није могао да буде ништа друго до царица градова и господарица света (Planud. c. 19, l. 573). Центар света одакле све почиње и чему све тежи, каже Георгије Кипарски, несумњиво је морао бити отаџбина ономе коме је Бог доделио највећу почаст. Град око кога се Азија и Европа боре представља царство у малом. При том, међутим, византијски панегиричар са краја XIII века не мисли на део Балкана и на још мањи део Мале Азије него на ону територију и на онај утицај који је Царство имало много векова раније. Плануд чак спомиње „старију отаџбину" Михаила IX — Рим на Тибру и тиме инсистира на континуитету светског царства.[23] Све врлине које красе становнике Цариграда (врлине за које ћемо касније видети да чине основу моралног лика самог цара) такође су чиниоци који оправдавају претензију Византије да представља „τὸ τῆς οἰκουμένης κράτος" (Greg. Cyp. 365) — без обзира на стварну ситуацију у другој половини XIII века.

Занимљива је код Плануда посебна глава (c. 20) посвећена ратовима, победама и трофејима које је Цариград однео над својим непријатељима, између осталог и над онима који су често тежили да доведу до унутрашњих преврата (κἀκείνων πολλάκις νεώτερα φρονούντων — Planud. l. 585).

Сасвим блиска идеји о царствујућој престоници је и представа о роду ромејском славном и непобедивом. Плануд, који је пишући своје крунидбено слово очигледно имао на уму да утиче на промену дефанзивне политике Андроника II, уздиже род „који је увек био навикао на победе и никад није био побеђен" (c. 18). Кад би Ромеји привремено били надвладани у каквој бици, нису знали за бекство него само за храбру погибију — нису окретали леђа него су падали на леђа земље и тиме код непријатеља изазивали дивљење. Традиционална представа Византинаца о универзалности њихове државе, о њеном првенству над свим мањим и већим државама екумене, о непобитној чињеници да је цела екумена потчињена једном граду и да је створена тако да служи једном човеку — ромејском цару (καὶ μιᾶς πόλεως καὶ Ῥωμαίων ἑνὸς ἀνδρὸς ἀκούειν ἠνάγκασαν) била је јача у њиховој свести од реалног стања у смањеном и онемоћалом Царству.[24] Концепција о хијерархијском систему држава на чијем је челу Ромејско царство од кога сва моћ и сваки утицај полазе и преносе се до најудаљенијих граница света Плануд је преточио у метафору о камену баченом у воду и концентричним круговима који се око њега постепено стварају. У поређењу са другим народима (наравно Плануд уноси у своје поређење само народе древне прошлости а не варваре који су у његово време притискивали царство) Византинци су обдарени најбољом природом — сва њихова стремљења су посвећена оружју и ратној слави а не много мање часним, иако пробитачним занимањима као што су трговина Феничана и земљорадња Египћана. Вредно је пажње поистовећивање ромејског имена са хеленским код Георгија Кипарског (Greg. Cyp. 365). Тиме се учени патријарх

[23] Уп. *Медведев*, 128 сл.

[24] Cf. *G. Ostrogorsky*, The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order, The Slavonic and East European Review XXXV, n⁰ 84, December 1956, 1—14 = Византијски цар и светски хијерархијски поредак, Сабрана дела V, Београд 1970, 263—277.

придружио струји запаженој у византијском културном свету од никејских дана, струји која је са опадањем политичке моћи осетила потребу за чвршћим повезивањем са прошлошћу и за славом хеленске културе која додуше није била хришћанска, али је представљала основицу на којој је све потоње грађено.[25]

О прецима Андрониковим говори се мало и уопштено. Палеолози су били род знаменит по побожности и другим богоугодним врлинама, храбар и на бојном пољу истакнут. Дуке — породица по мајци — дали су држави цареве и великодостојнике (Gr. Cyp. 365—6). Али ма како славни били преци по својим врлинама и осталим поштовања достојним особеностима, највећа њихова слава је сам цар Андроник (Choumn. 6). Као реке које се сливају у море, тако се и част и слава царевих предака слила и дошла до пуног изражаја у њему (Gr. Cyp. 368).

Карактеристично је да Георгије Кипарски и Хумн који су писали на самом почетку Андроникове владавине у време кад је огорчење на унионистичку политику Михаила VIII било веома живо и уклањање присталица уније веома актуелно, о царевом оцу посебно говоре релативно мало. Плануд, пак, који пише после више од десет година и чијој је политичкој концепцији очигледно одговарало да истакне као пример Михаилу IX успехе његовог енергичног и борбеног деде посвећује доста пажње његовим заслугама у обнављању Цариграда, освајању Егејских острва и делова Пелопонеза, територија у Епиру и Македонији, победама над Мисима (Бугарима) и Галима (Латинима) (с. 21—23). За Георгија Кипарског је пак готово највећа заслуга Михаила VIII то што је он родитељ Андроников, што је оруђе извршења срећне судбине за Ромеје — Филип Македонски који је сам по себи био велик, захваљујући сину Александру постао је још већи (Gr. Cyp. 366).

Рођење

Андроникови панегиричари су се држали углавном неколико основних мотива око којих су градили своја похвална слова. Прво — повезивање Андрониковог рођења са ослобађањем Цариграда, друго — приписивање спољнополитичких успеха Михаила VIII његовом сину, треће — уздизање његове верске политике, четврто — похвала његових учењачких склоности и пето — слављење његове филантропије.

Ослобађање Цариграда и све победе Михаила VIII које су овом значајном историјском чину претходиле потпуно су подређене Андрониковом рођењу. Рођење Андроника је био онај знак који је Бог дао Ромејима да изаберу његовог оца за цара (Gr. Cyp. 366). Порођајне муке Андроникове мајке доводе се у везу са мукама које је држава трпела борећи се са непријатељском коалицијом на западу. Празник рођења Андроника претворио се у празник слободе. Победе над бројним непријатељима, отварање цариградских капија све су то божија дела (извршена додуше руком Андрониковог оца) чији је циљ

---

[25] Cf. *Fenster*, 183; *Ševčenko*, Chora 46 n. 203; *Laiou*, 78; *Медведев*, 126 сл.

било утирање пута Андрониковом царевању. Њега је Бог довео да влада Ромејима као што је Адама довео да влада свим живим бићима на земљи (Choumn. 8—14).

Физички изглед — лейоѿа душе — образовање

Као што се од цара и очекује, Андроник је, судећи по изјавама његових енкомијаста, био складног тела, лепог тена, мужевног изгледа и јуначког држања (Gr. Cyp. 370, Choumn. 16). Израз лица је одавао душевни мир. Његова лепота није имала наопак утицај на људе као што је имала лепота Орфејеве музике од које су људи дивљали нити као лепота песме Сирена која је доносила смрт — његова лепота је надахњивала људе да се диве Богу Творцу који ју је сачинио. Од свих својих вршњака био је снажнији, вешт у баратању луком и стрелом, изврстан коњаник, вичан свакој ратној вештини.

Још као дете био је паметнији него што би се то очекивало у одговарајућем добу старости. Кад се замомчио дошла је до изражаја племенитост његове душе и сигурност расуђивања. Свуда је изазивао љубав код људи којима је усадио наду, олакшао им ишчекивање будућности. Овде Георгије очигледно алудира на скривене Андроникове намере да једног дана кад дође до самосталне власти отворено се определи за православље и васпостави га у Царству (Gr. Cyp. 373).

Позитивне особине у „пролећном добу“ (Nic. Greg. Or. II 1. 97; Choumn. 34—35) прикривене да би се касније развиле у свом пуном облику представљају део топоса о урођеним царским својствима. Андроникови енкомијасти воле да понављају да је њихов јунак био самоук (αὐτοδίδακτος) што никако не треба схватити буквално. И то је вид истог топоса урођене надарености којој никакве касније педагошке корекције нису потребне. Учитељ Андронику није био потребан јер му је била довољна само његова исправна природа „τὸ εὐ πεφυκέναι“ (Gr. Cyp. 371). Особине Платоновог владара Андроник није стекао проучавајући великог мислиоца него је он „по природи мудар“ (Nic. Greg. Or. I 1. 72) — једини истинути мудрац је онај који је сам по себи мудар (Nic. Greg. Or. II 1. 107—108). Ако му кад учитељ ипак затреба ту је његов отац који може непосредно да му пружи најбољи пример царских особина и поступака (Gr. Cyp. 371). Хумн даје нешто конкретније податке о „путеводитељима и васпитачима“ младог цара — пророцима, апостолима, св. оцима, житијима (Choumn. 14, 17). Ова искључиво верска лектира у којој о античким ауторима нема помена, нема за циљ да нам дочара стварно школовање царево. Хумну је било потребно да покаже да се прави хришћанин изградио на правој литератури која је утицала на формирање правих хришћанских врлина.

Дела у раѿу — сӣољна ӣолиѿика

Приликом крунисања Андрониковог 1272. године Михаило VIII је издао простагму о привилегијама и дужностима савладара. Овај акт ни у ком случају није означавао неку поделу власти али је очигледно

обезбеђивао младом сацару одређено учешће у државним пословима.[26] Наравно за његове панегиричаре Андрониково делање као савладара на политичком пољу било је потпуно изједначено са оним његовог оца. С једне стране је у питању реторски auxesis јунакових особина, а са друге потискивање у други план успеха и славе Михаила VIII компромитованог црквеном унијом.[27] Заседајући уз оца (τῷ πατρὶ παρεδρεύων — Gr. Cyp. 373), учествујући с њим у власти (κοινωνὸς ὢν τοῦ κράτους τῷ βασιλεῖ καὶ γεννητόρι — Choumn. 21, 25) није било прилике а да својим памстним саветима није однео превагу над искуством старих генерала или мишљењем мудрих саветника било да се ради о ратним плановима или о некој другој важној одлуци. „Ако је он (sc. Михаило VIII) проводио дан у већању, заједно с њим си проводио дан. Ако је целе ноћи размишљао, и ти си уз њега бдео. Ако је био обузет бригама, и ти си их са њим делио" (Gr. Cyp. 374). Он равноправно са оцем дели заслуге за победу над Сицилијанцима у Албанији (ἡ Ἰλλυρίων γῆ), над остацима латинске власти на Пелопонезу, над грчком Епирском државом (Ἀκαρνανία[28] — Greg. Cyp. 373). Али нарочито је истакао своје способности војсковође и мудрог администратора када је заједно са оцем стигао у Малу Азију почетком осамдесетих година ради санирања ситуације на источним границама. Судећи према Георгију Кипарском Андроник је у два наврата долазио у ове крајеве (Gr. Cyp. 377). Ту је лично предводећи војску однео над Турцима блиставе победе, наквасио земљу њиховом крвљу и растерао их као сунце сенку — како каже енкомијаст (Gr. Cyp. 377—378) — а у ствари је изгледа постигао тренутну надмоћ у неколико чарки. Турци, или како их византијски извори називају — Персијанци, побуђивали су против себе нарочиту ревност цареву не толико својим нападима на Царство колико својим безбожништвом (Choumn. 19—20). Поред фронталних сукоба с Турцима Андроников долазак у ове крајеве био је знаменит по увођењу „благостања, правде и законитости" у запуштене и опустошене градове (Choumn. 22—23). Подухват много хваљен од савременика, који сусрећемо код Георгија Кипарског (Gr. Cyp. 379—380) и у првом „царском говору" Метохитовом, било је обнављање из темеља разрушеног древног града Трала.[29] Судбина овог града као да у себи носи слику целокупне Андрониковe владавине — сваки покушај обнове и промене набоље врло брзо пропада и претвара се у потпуни промашај. Трал, који је у време састављања енкомиона Георгија Кипарског „био поново међу градовима", „стражарница Азије", чији је број становника био негде између двадесет и тридесет шест хиљада, четири године после своје обнове пао је Турцима у руке и сравњен је са земљом.

Химн победничким венцима на истоку и на западу додаје Андронику и трећи венац победе над „грозним тиранином Италије и Сици-

---

[26] V. *A. Heisenberg*, Aus der Geschichte u. Literatur der Palaiologenzeit, München 1920, 33 sq.; *Г. Острогорски*, Автократор и самодржац, Глас СКА CLXIV, Други разред 84 (1935) 118—119 = СД IV 300; *Острогорски*, Историја Византије, 448.

[27] Cf. *Verpeaux*, 89.

[28] О називању Епира Акарнанијом у XIV веку — *G. Soulis*, Ἡ πρώτη περίοδος τῆς σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ (1348—1356), ΕΕΒΣ 20 (1950) 64 n. 3.

[29] Cf. *Laiou*, 6, 23—25. В. горе н. 9 и 13.

лије" — приписује Андронику и византијском освајању Берата 1281. године пресудну улогу у „Сицилијанском вечерњу" и избацивању Карла Анжујског са Сицилије (Choumn. 26—31).[30]

Андроникова брига за Малу Азију доћи ће поново до изражаја у току његове самосталне владе када је од 1290. до 1293. боравио у оном малом делу некада виталне области Царства који је још Византији на истоку преостао. О овом царевом дуготрајном обиласку северне Анадолије говори други Метохитов „царски говор" у коме је приказано очајно стање у овом делу земље и Андроникова настојања да конкретном помоћи и моралном подршком прене и ободри становништво заплашено пред турском најездом.[31] Метохитов говор је састављен не само као похвала него и као подстицај цару у оваквој политици.

Сличан подстицај, овог пута Андронику и његовом сину и савладару Михаилу IX укључио је и Плануд у свој царски говор поводом крунисања Михаила IX 1294. године. Рекли смо већ да Плануд не осећа потребу да заобилази и прећуткује славу Михаила VIII. Он не спомиње заслуге Андроникове у владавини његовог оца и кад говори о Михаилу VIII каже: „он је вама (sc. Андронику II и Михаилу IX) припремио чврсту власт и смирио је земљу и море да њима владате у сигурности" (Planud. c. 22 l. 686—7). После једне деценије Андроникове владавине јасно је било да се ситуација знатно изменила нагоре. Драстично смањење копнених војних снага и коришћење страних плаћеника као и укидање флоте и потпуно ослањање на савезништво Ђенове изазвало је незадовољство код савременика од којих су многи видели једини спас за Царство у радикалној промени политичког курса. Непријатељима не треба никад веровати, каже Плануд имајући при том на уму изгледа и тренутне савезнике, јер они су мирни само онда кад им шкоди отворено исказивање непријатељства (Planud. c. 39 l. 1228 sq.). Поредећи психосоматску целовитост људског организма са организмом државе отеловљеним у цару он даље каже да је за живот достојан човека неопходно подједнако водити рачуна и о души и о телу. Душу треба наоружати против страсти врлинама (врлинама се Андроник одликовао у обиљу — како је и сам Плануд нешто раније у свом слову показао) а тело украсити оружјем да би било спремно да се бори за сопствену слободу (c. 39). Наоружавање државног организма Плануд види у прибегавању сопственим снагама за које он тврди да постоје у Царству и којима цар може да располаже сваког тренутка. Неопходна је своја коњица којој се могу додати и страни најамници (ἡ ὑπερόριος ἵππος — 1264), затим, неопходно је бродовље и неопходан је новац — и за једно и за друго Плануд тврди да се могу наћи у земљи, а најважније од свега је расположење народа, „спремност твојих Ромеја", спремност да крену напред у бољу будућност (c. 40). Лоше стање се неће променити само од себе препуштено правди божијој. Није довољна побожност, потребно је и делање. За хлеб насушни ми се молимо Богу сваког дана, али и поред тога и оремо и сејемо и садимо — како Плануд сликовито каже

[30] Cf. *Geanakoplos*, 366 n. 111.
[31] Cf. *Laiou*, 77—79. В. горе н. 13.

(с. 41). Слободу коју је себи узео делећи савете василевсима Плануд објашњава тиме што је и сам млади цар био спреман за динамичније подухвате и активнију политику.[32]

Следећи пример који ћемо навести одлично илуструје раскорак између стварног стања и стварних побуда и њихових тумачења у енкомију као и приближавање и пресецање две равни реалног и идеализованог интерпретирања. Реч је о одломку из анонимног похвалног слова који је издао Курусис и који се односи на брак мале Андроникове ћерке Симониде са српским краљем Милутином. Милутин који је почео да влада оне исте године на чијем је самом крају и Андроник преузео власт одмах је испољио своја амбициозна експанзионистичка стремљења. Још за владе Михаила VIII 1282. он је предузео успешан поход против Византије у оквиру кога је и Скопље дошло у српске руке а граница се померила знатно на југ. Одмах у пролеће 1283. Андроник је послао војску, углавном најамничку, против Срба, али ова експедиција није Византији донела успеха. Током те исте и следеће године српски краљ предузима противофанзиве чији је резултат било ширење његове територије.[33] То су по свој прилици они „облаци које је са собом ваљао северац" на почетку Андроникове владавине и за које Григора у свом енкомиону каже да их је цар „чврста духа" растерао (Nic. Greg. Hist. I 337, 23 sq.). После десетак година релативног мира, византијска ситуација у Македонији се знатно погоршала, па је 1297. Андроник послао против Срба војску на челу са Михаилом Главом. И овај византијски покушај одбране северних граница је пропао па је Андроник био принуђен да прибегне споразуму са Србима, споразуму чија је круна била склапање брака шестогодишње принцезе са већ више пута ожењеним Милутином 1299.[34] Очигледне византијске војне неуспехе који су овом браку претходили анонимни панегиричар претвара у катастрофални пораз противника од којих није остао „ниједан ратник, ниједан коњ, готово се може рећи, никаква нада" (ed. Kuruses, l. 2—3). Цео народ је пред уништењем, „само што не нестане из екумене". Међутим, цар који је изнад овоземаљских људских умовања, Богом надахнут, из чисте љубави према ближњем, спасава Србе — Трибале од неумитне пропасти, подиже их, помаже новцем и другим давањима (Милутин је као мираз добио све оне територије које је био освојио) и „пређашњег највећег непријатеља узима за рођено чедо". Међутим, из даљег разлагања иза цареве Богом надахнуте човекољубивости назире се и његова политичка мудрост — споразум доноси заштиту против других противника, нарочито са запада који већ снује некаква непријатељства (ed. Kuruses, l. 41), а пре свега утиче на зауздавање самих Срба у односу на северне византијске границе. Овакво мирољубиво решење анонимни енкомијаст ставља далеко изнад подизања зидина, утврђивања кула

[32] Cf. *Laiou*, 158. В. горе н. 12.

[33] Уп. Историја српског народа I, Београд 1981, 439 сл.

[34] Уп. *М. Ласкарис*, Византиске принцезе у средњовековној Србији, Београд 1926, 53—82; *В. Мошин*, Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија II, Скопје 1977, 89—213; *Laiou*, 95—100; *L. Mavromatis*, La fondation de l'empire Serbe. Le kralj Milutin, Thessaloniki 1978, 33 sqq.; Историја српског народа I 445 сл.

по брежуљцима што представља само трошак и бацање државног новца (ed. Kuruses. l. 71—75). Пада у очи колико се анонимов став разликује од Планудовог енергичног подстицања на наоружавање. За анонима је слање јединице ћерке отргнуте од родитеља у далек туђи крај жртва вредна крајњег циља: „свадбени пир слави сва Тракија ослобођена од напада варвара".[35]

Врлине — дела у миру — унутрашња политика

Већ и у претходним одељцима било је спомена врлине кад је било речи о добрима Андроникове душе или о његовој храбрости пред Турцима и о бризи за становнике у малоазијским провинцијама. Исократ је још инсистирао на томе да опис посебних дела јунака није битан сам по себи у њиховом објективном значењу него само у функцији испољавања општих врлина које јунака одликују и приближавају га равни идеализације.[36] Избор врлина је такође тачно одређен већ код Менандра — то су четири главне врлине: разборитост — φρόνησις, храброст — ἀνδρεία, умереност (или целомудрије како каже средњовековна словенска аскетска књижевност) — σωφροσύνη и правичност — δικαιοσύνη.[37] Овај „четворопрег" врлина повезан је за тројну Платонову поделу душе на разумни, јаросни и пожудни део (Planud. c. 25). Примењена на човечије тело ова подела код Хумна изгледа овако — разборитост се односи на главу — разумни део, храброст на груди и руке — јаросни део, умереност на бедра — пожудни део, а правичност на ноге које ходају према Светом писму путем божије истине и правде (Choumn. 32).

Разборитост је за Планудa највaжнија царска врлина у којој је увек присутан Бог или неки од анђела (c. 25). Андронику је од детињства својствен високи ум, лавиринт мудрости, здрав разум, интересовање за божанску мудрост као и способност решавања различитих проблема књижевности односно реторике (σοφὰ προβλήματα τῆς καθ' ἡμᾶς τέχνης — Choumn. 36). Склон је дубокоученим разговорима са својом околином и по томе је надалеко чувен — посланици из свих страна света заборave да су дошли да убеђују и у потпуности се предају слушању. Навешћемо Григорин приказ цареве елоквенције остварен низом лепих али и хиперболичних поређења: „Шумарци и ливаде и пустаре песмама распеваних птица одзвањају у време пролећа, на одређеним местима и у одређено време. А од твоје мудре благоглагољивости не само пролеће него и цео круг четири годишња доба, не само ливаде и шумарци него и сва земља и то не само она омеђена Херакловим стубовима, него све оно што је у васељени, сав свет унаоколо описујући твоје врлине тка одећу сјајнију од сваког атичког пеплоса. Убеђен сам да ни Келтима на најудаљенијем рубу земље, нити било коме ко се налази на Океану није непозната твоја слава, па чак ни самим Индусима" (Nic. Greg. Hist. I 332, 13—23).

---

[35] Cf. *Kuruses*, 362.
[36] Cf. Reallexikon f. Antike u. Christentum V, s. v. Enkomion, col. 336.
[37] Cf. *Walz*, III 553; *P. Gautier*, Le Discours de Théophylacte de Bulgarie à l'autocrator Alexis Ier Comnène, REB 20 (1962) 34; *Browning*, 42.

Толико о царевој елоквенцији. У оквиру врлине разборитости разрађена је веза Андроникова са Платоном односно његово превасходство над античким идеалом владара-филозофа (Nic. Greg. Or. I, Or. II l. 48 sq.; Gr. Cyp. 388). Између осталог Андроник је по својим делима изнад Платонових замисли и због тога што Платон претпоставља мирно и сређено стање у коме владар управља античким полисом. Андроник пак успева да влада мудро у једној сасвим друкчијој ситуацији, у немирним временима сукоба са унуком Андроником III. У говору насталом после 1321. године Григора пореди мудрог цара са вештим капетаном и овако приказује буру грађанског рата: „Као какав капетан на броду притиснутом мноштвом опасности, док доле врије узбуркано море, а таласи се дижу виши од Кавказа, ноћ је тамна покрила целу земљу, киша јака се срушила с неба, ветрови дувају један другом насупрот, а морнари војују међусобно па чак и против самог капетана" (Nic. Greg. Or. I l. 92—99).

Поред свих недаћа, царевој души својствена *храброст* је непоколебљива (Planud. l. 790), његова моћна рука непобедива (Choumn. 38). Код Хумна се налази и мотив који дубоко залази у античку реторику — мотив о иманентним врлинама у човеку које још нису дошле до изражаја али су човеку својствене и чекају право време. Такве запретане врлине треба такође хвалити — каже Хумн на почетку Андроникове владавине очекујући од свог младог владара да ће се током времена доказати у ратним подвизима (Choumn. 38).

Умереност царева уздиже се као стуб. Тај човек који има власт над свима, који је изнад свег закона и свих судија, коме је свако задовољство дозвољено, одлучио се за добро, уздржљивост и самосавлађивање (Choumn. 39—40). Он одбија сваку раскош, разнеженост својствену источним владарима, распојасаност сувише бучних и неозбиљних забава, у пићу и у јелу је умерен — једном речи његов начин живота је готово аскетски.

Највише пажње је посвећено царевој *праведности* јер она чини суштинско обележје концепције о царској власти. Цар као представник Христов на земљи мора да води рачуна о земаљској правди.[38] Он је њен заштитник, чува народ од самовоље чиновника (Greg. Cyp. 385), не дозвољава неправедно одузимање имања нити насиље моћника над сиромашнима (Choumn. 43). Сам изнад закона он спроводи законитост свуда у земљи.

Из окриља правде издвојиле су се још у хеленистичко време две за владара веома важне врлине — *човекољубље* и *побожност*.[39] Као посредник између Бога и људи (φύσις μεσιτεύουσα Θεοῦ καὶ βροτέων — Nic. Greg. Or. II l. 116—117), човекољубиви владар спроводи на земљи основне Христове законе.[40] Међутим, код Андроникових панегиричара се из ове тако уопштене и идеализоване врлине изнедрила

[38] Cf. *H. Hunger*, Prooimion. Elemente der byz. Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1964, 114 sq.

[39] Cf. RLAC X, s.v. Gerechtigkeit, col. 271—274.

[40] Cf. *D. J. Constantelos*, Byz. Philanthropy and social Welfare, New Brunswick 1968, 43—64; *H. Hunger*, ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ, Wien 1963, l. 20; *idem*, Prooimion, 143 sq.

и одређена лична црта нашег владара — његова стварна хуманост која је за савременике била најупадљивија у третирању политичких противника. За његово царевање везано је укидање кажњавања сакаћењем и уопште много блажи поступак према окривљеном — и то ће сваки панегиричар да понови. Уз необјављене енкомије Теодора Метохита и Николе Лампена које проф. Хунгер наводи у овом контексту, ми можемо да споменемо све наше панегиричаре о којима је досад било речи (Gr. Cyp. 385, Choumn. 46 sq., Planud. l. 950, Nic. Greg. Or. I l. 179).[41] Човекољубљем су била обухваћена цела социјална политика царева, добротворна дела, пружање материјалне помоћи, посећивање болесника (наравно преко посредника), лечење напуштених и брига о прихватилиштима (Planud. c. 31). Уз све остало јавља се и брига (πρόνοια) о поданицима (Planud. c. 32), као и мотиви цара лекара социјалних болести (Choumn. 20), и мотив његове неприступачности било каквим ласкањима или достављањима (Gr. Cyp. 386, Choumn. 50, Planud. c. 33).

Дело Андроникове искрене побожности било је васпостављање православља. Као што је већ било речи, за живота свога оца Андроник се скривено мучио све до тренутка кад је био у могућности да помогне, да уздигне уздрмани пирг православља, да отера „разметљивог рушиоца" патријарха Јована Века и спали његове безбожне проунионистичке списе (Gr. Cyp. 381, Choumn. 53). Андроник је сакупио разбацане удове Христовог тела (Choumn. 54, Planud c. 29), вратио Израиљ у Јерусалим (Gr. Cyp. 381, 383), он је као Адам душа све живе твари, само што је Адам протеран из раја, а он је сву твар вратио у крило православља (Hyrtak. 251 sq.). Андроника пре него његовог оца треба назвати новим Константином јер је и овај повезао царевање са побожношћу (Gr. Cyp. 384). Колика је била заинтересованост свег живља византијског за питање уније нека нам покажу следећи редови Хумнови (у којима потпуно једнодушно расположење после Андроникове промене верске политике треба примити с резервом јер знамо да до мира у Цркви дуго још није дошло): „Сви те славе, људи, жене, млади, стари, мали, већи, богати, сиромашни, робови, слободни, мудри у божанским стварима, образовани, само вери посвећени, људи на пољима, у градовима, сељаци, занатлије, сви сталежи, сва занимања, сав народ приватних лица, и у нашој екумени и изван ње, сва старосна доба, све Христове слуге" (Choumn. 52—53).

Потомство

Бог који је обдарио цара свим врлинама дао му је још једног цара-сина који преузима све узвишене одлике и наставља идеју Царства (Greg. Cyp. 389, Choumn. 55). Михаило IX био је проглашен за савладара још за живота Михаила VIII 1281. године.[42] Рођен на Ускрс 1277. г. био је од свог доласка на свет предодређен за велике подвиге

---

[41] Cf. *idem*, Zur Humanität Kaiser Andronikos II, ЗРВИ 8_1 (1963) 149 sq.
[42] Cf. *Dölger*, Dynastische Familienpolitik, 184 n. 16; *Ферјанчић*, 334 сл.

(Greg. Cyp. 389—90, Planud. c. 35). Од самог почетка складност тела, срчаност и јачина духа својствена су овом детету и цару. Држао се достојанствено и уздржано сматрајући недостојним да се понаша као дете. По свим својим особинама он је царева реплика и већ је од његовог рођења било јасно да ће бити најбољи царев сарадник, први у борбама и прослављен у врлинама (Gr. Cyp. 390—91). Плануд који се обраћа већ одраслом Михаилу говори о његовом образовању коме се лично посветио цар-отац трудећи се да му пренесе сва своја висока својства (ἡ τῶν ἠθῶν εὐκοσμία — Planud. l. 1168). Као што лав лавића не учи ничему што није долично лаву, тако ни цар ничему сина не учи што није долично цару. Он је трећи цар нове династије која је повратила Цариград и треба да чува тековине и да се бори за нову славу (Planud. c. 38).

Закључак

Закључак је у овим нашим говорима сразмерно кратак и садржи углавном два мотива — с једне стране однос писца и његовог дела према узвишеном садржају, односно царевим врлинама, а са друге жеље за царев дуг живот и даље успехе у владању. Плануд објашњава, сасвим овлаш, композицију свог енкомиона, Нићифор Григора инсистира на својој неспособности и на томе да му недостаје говорничка надареност, баш она врлина коју је у енкомиону код цара хвалио, а Иртакин уз молитву за цареве даље успехе жели и себи повећање говорничких способности. Добре жеље су сасвим стереотипне, исказане у облику молитве Христу или директним обраћањем цару и односе се на његов дуг живот, на просперитет његове владавине, на будућност и настављање династије а самим тим и на добробит и срећу свега народа.

*

Основни проблем приликом разматрања енкомијастичке књижевности је у правилном прилазу односу између реалног и идеализованог. Погрешно је захтевати од оваквих дела конкретне податке и тачна обавештења. То енкомијастима никад није био циљ, а и теорија реторике је то јасно и врло давно формулисала. Реалност самих догађаја иде у други план. Посебан, одређени податак се издваја из свог оквира, даје му се нова нарочита димензија у функцији приказивања неке цареве врлине, у функцији идеализовања, уопштавања. За реторе неки царев поступак, победа или одлука одређеног политичког програма није важна због непосредних последица за земљу и поданике него за учвршћивање и развијање идеје о непобедивом царству којим се управља на најбољи могући начин. Као што су то писци XI и XII века јасно истакли — задатак је историчара да подробно и тачно износи догађаје, а задатак енкомијаста да ствара уопштени савршени лик владара и да осмисли идеју о јединственом универзалном царству. Избор оног што ће се испричати увек је био остављен ретору на вољу. Прећуткивање једног и прекомерно истицање другог податка чине суштину реторике.

Међутим, оно што у случају енкомиона Андроника II нарочито пада у очи је сувише велики раскорак између њиховог садржаја и стварног тадашњег стања у царству које је било на умору. Јер, иако реторици никад није био циљ пресликавање реалног, она је ипак полазила од реалности, од конкретних победа и стварне моћи стварала се слика о непобедивом василевсу коме сам Бог даје моћ. А у владавини Андроника II је било толико тога за прећуткивање, а тако мало за истицање. Ипак, из идеализованог лика нашег цара можемо издвојити неке црте које су карактеристичне баш за њега. Уздизање Андроникове верске политике, његове бриге за судбину провинција у Малој Азији, његовог хуманог, за то време очигледно сасвим новог и необичног, става према осуђеницима и његове тежње за ученошћу доприноси нам донекле дочаравању реалног лика овог владара.

Што се тиче самих писаца и њихових мотива који су их покретали да се посвете дворској реторици, и ту је потребно бити опрезан у доношењу закључака. Они су несумњиво били жељни конкретне материјалне користи као рецимо Иртакин, или уопште цареве наклоности и заштите јер је карактеристично да су сви наши енкомиони настали или на почетку цареве владавине — Георгије Кипарски и Хумн (Планудов говор настаје у тренутку кад млади савладар после крунисања стиче већу моћ и значај), или на почетку каријере самог писца — Теодор Метохит и Григора. Међутим, писање енкомиона није само празно, користољубиво ласкање него је и израз општих културних стремљења тога времена. Држећи се и у формалном погледу подражавања античких узора енкомијасти су слављењем цара и његовим уздизањем међу славне јунаке прошлости и себе на тај начин приближавали чувеним писцима прошлости а то је у очима људи тога времена једино и било вредно.

Непомирљивост са реалношћу и грчевито чување старих узора доказ су схватања да догод постоји Царство постоји и идеализована представа о њему, представа изграђена кроз победе дуговековним трајањем, представа која је самим Византинцима давала разлог постојања.

NINOSLAVA RADOŠEVIĆ

THE ENKOMIA TO EMPEROR ANDRONIKOS II PALAIOLOGOS

The eulogy, a traditional genre in Byzantine literature, relates in its form to the ancient heritage and in its character to the ideology of a young and powerful empire on the ascendent. From the examples of *enkomia* dedicated to Andronikos II one sees how literary norms arose from the refraction of ancient oratorical practice and theory through the prism of the Second Sophistic in the first centuries of the Christian era and were maintained throughout the entire millenium of Byzantium. The empire of Andronikos II's day reflected only a small part of Byzantium's former greatness, and the power of its rulers was a mere shadow of the power held by the Roman *va-*

sileis of past centuries. Nevertheless, the concept of ıhe divine authority of the emperor was firmly rooted in the Byzantine consciousness. Moreover, court writers, burdened with the past, speak of the emperor's influence as expanding throughont the entire known *oikoumene*, which in no way deviates from the strict rules of ancient esthetics.

As a rule enkomia to the ruler were intended for public reading in his presence. They were incorporated into luxurious and very complicated court cetemonial which through formal actions full of symbolism praised tse *vasilevs* and pointed to the divine origin of his authority. The honor of making such a speech belonged to the most learned men of the empire. And because of his own interest for learning and literature Andronikos II gathered around himself an intellectual circle of exceptionally high value.

The enkomia of Patriarch Gregory of Cyprus (Boissonade, Anecdota graeca I, 359—393) and of his student, the future statesman Nikephoros Choumnos (Boiss., An. Gr. II, 1—56), composed at the beginning of Andronikos' reign, represent textbook examples of *vasilikoi logoi*. These enkomia attribute to Andronikos the merit of his father in the reconquest of Constantinople and praise his religious policy. The *vasilikos logos* of the learned philologist Maximos Planudes (ed. Westerink, BSl 27, 1966, 98—103; 28, 1967, 54—67; 29, 1968, 34—50), composed on the occasion of Michael IX's coronation in 1294, was dedicated to both emperors simultaneously. Planoudes' fundamental idea was to urge the emperors into a more active foreign policy and into marshalling together the strengths still present within the empire.

Two unpublished imperial speeches of the future minister Theodoros Metochites (Cod. Vindobon. phil gr. 95, 81^r—96^v and 145^v—158^r), composed sometime between 1290 and 1293, deal exclusively with Andronikos' attempts to correct the desperate situation in the provinces of Asia Minor.

A fragment of an anonymous enkomion published by St. Kourousis ('Αθηνᾶ, 75, 1974—75, 364—66) concerns itself with the marriage of Andronikos' six-year-old daughter Simonis to the Serbian Kralj Milutin in 1299. This enkomion was intended to explain the marriage as a product of the emperor's *philanthropia*, but at the same time it emphasizes the magnitude of the danger for the empire posed by the Serbs.

The famous historian Nikephoros Gregoras dedicated three eulogies to Andronikos, one of which, from 1321, is included in his *History* (Byz. Hist. I 328, 9—339, 20, ed. Bonn). The other two speeches (ed. Leone, Byz. 41, 1971, 503—515) were written later. All lack the developed structure of the *vasilikos logos* and are dedicated to the emperor's learning, eloquence, and his similarity to the Platonic concept of the philosopher-king.

The fourteenth century mendicant-writer Theodoros Hyrtakenos composed one short speech, a *prosphonema* (Boiss. An. gr. I, 248—253). With ornate similes Hyrtakenos praises the religious policy of Andronikos II.

Andronikos' panegyricists restricted themselves to several basic motifs around which they formed their eulogies: First, the link between Andronikos' birth and the reconquest of Constantinople, second, the attribution of Michael VIII's foreign policy successes to his son, third, the praise of Andronikos' religious policy, fourth, the praise of his scholarly inclinations, and fifth, the praise of his *philanthropia*.

According to the rhetorical theory of the enkomion, the reality of events themselves is only of secondary importance; everything stated is subordinated to the function of idealizing and generalizing. For the rhetorician any particular imperial act is not important because of its immediate consequences for country and subjects, but only insofar as it consolidates and further develops the idea of the unconquerable empire governed in the best possible way. The suppression of some facts and the excessive emphasis of others is the essence of rhetoric. However, what especially st nds out in the enkomia to Andronikos II is the extremely large variance between their content and the real contemporary situation within the empire, a situation in which the numerous elements, leading Byzantium through a century and a half to its fall, have already been clearly elucidated. Because although the aim of rhetoric is never t e mimesis of the real, it nevertheless begins with reality, with concrete victories and real strengths, creating an image of the invincible *vasilevs* to whom God alone gives power. But during the reign of Andronikos II there was so much to suppress and so little to emphasize. Still, from the idealized portrait of our emperor we may distinguish several traits which are truly characteristic. The lauding of Andronikos, religious policy, of his care for the fate of Asia Minor, of his humane — for that time an evidently new and unusual — attitude toward criminals, and of his aspiration for learning, contribute somewhat to our conjuring up a real likeness of this ruler.

As far as concerns the writers themselves and their motifs, it is necessary to emphasize that the writing of enkomia was not empty, self-serving flattery, but an expression of the general cultural aspirations of the time. Restricted in formal expression to the imitation of the ancient models the enkomiasts themselves, through their lauding of the emperors among the glorious heroes of the past, approached the famous writers of the past. And that, in the eyes of the people at that time, was in itself a worthy pursuit.

An irreconciliability with reality and an obsession with maintaining the old standards are proof that as long as the empire existed, an idealized view of it existed as well, a view built upon its victories and long life, a view which gave those of Byzantium a reason for existence.

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXI, 1982

РАДИВОЈЕ РАДИЋ

НОВИ ПОДАЦИ О ПРОНИЈАРИМА ИЗ ПРВИХ ДЕЦЕНИЈА XIV ВЕКА

О најистакнутијој појави византијског феудализма, пронији, и њеним власницима већ је доста писано.[1] Неке нове податке о пронијарима пружају два документа из архива светогорског манастира Велике Лавре. Реч је о актима из 1300. и 1321. године, у којима се без икаквог увода описују границе (οἱ περιορισμοί) имања овог манастира.[2] То нису практици у правом смислу речи, јер не дају податке о сељацима и фискалној ренти, већ садрже само попис села и добара са основним обавештењима уз описе поменутих међа.[3] Саставили су их и потписали добро познати порески чиновници солунске теме. Акт од фебруара 1300. године изашао је испод пера апографевса Димитрија Апелменеа, о чијој активности на самом крају XIII и у првим годинама XIV века речито говори неколико исправа из тог времена.[4] Други документ, од 1. јануара 1321. године, саставили су такође веома познати порески чиновници севаст Константин Пергамин и Георгије Фарисеј. Делујући као апографевси солунске теме, они су у периоду од 1317. до 1321.

---

[1] У многобројној новијој литератури о пронији у Византији, истичу се следећи радови: *Г. Осшрогорски*, Пронија, прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951 (= Сабрана дела I, 119—342); *P. Lemerle*, Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes, Cahiers de civilisation médiévale 2 (1959) 265—281; *A. Hohlweg*, Zur frage der Pronoia in Byzanz, BZ 60 (1967) 288—308; *G. Ostrogorsky*, Die Pronoia unter den Komnenen, ЗРВИ 12 (1970) 41—54.

[2] Поменути акти објављени су по први пут у Actes de Lavra II (1204—1328), éd. *P. Lemerle* etc., Paris 1977, No 90, No 108.

[3] О византијским практицима в. *Г. Острогорский*, Византийские писцовые книги, BSl 9 (1948) 203—306 (= СД I, 1—118). Такође cf. *F. Dölger*, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Klasse, N. F. Heft 28, München 1949, 8—16. О термину периоризмос cf. Actes du Prôtaton, éd. *D. Papachryssanthou*, Paris 1975, p. 183.

[4] Као порески чиновник солунске теме, Димитрије Апелмене је деловао од 1300 (1299?) до 1302. године. Cf. *E. Trapp*, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit I, Wien 1976, 107, n. 1155 (у даљем тексту PLP). Такође в. *Осшрогорски*, Пронија 94—95 (= СД I, 242—243); *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 227—229.

године заједнички издали читав низ исправа.[5] Допуну поменутим актима представља практик од јануара 1321. године, који се углавном односи на иста села, а чији су аутори такође Константин Пергамин и Георгије Фарисеј.[6]

Поред разноврсних и занимљивих података о поседима манастира Велике Лавре, поменути документи су значајни и због тога што нас обавештавају о постојању неколицине пронијара, сем ретких изузетака, до сада сасвим непознатих из других извора, који су углавном имали поседе у селима катепаникија Каламарије.[7] Околност да су поменути акти настали у размаку од двадесетак година и да се махом односе на иста села солунске теме омогућује нам да, бар донекле, реконструишемо слику о тим пронијарским имањима. Подаци о уживаоцима проније су, међутим, спорадични и успутни, што у многоме отежава истраживање и замагљује слику о њиховом имовинском стању. Тако се ништа прецизније не може рећи о величини пронијарских поседа, јер описи граница појединих села не садрже податке који би омогућили да се она утврди.[8] Тешко да би и пажљиво рекогносцирање терена дало жељене резултате.[9]

У описима граница поменутих села, за уживаоце пронија најчешће се каже да имају пронијарска имања (τὰ προνοιαστικὰ δίκαια).[10] Понекад се њихово власништво над пронијом означава прилошки (τὰ δίκαια προνοιαστικῶς κατεχόμενα).[11] Постоје, међутим, и извесна одступања у начину на који се помињу пронијари у поменутим документима. Тако се извесни Неокастрит наводи као стратиот у следећем контексту: τῶν δικαί(ων) στρατιώτου τοῦ Νεοκαστρίτου.[12] Очигледно је, ипак, да се и ту ради о пронијару, пошто је стратиот, у ствари, званични назив за власника проније у Византији.[13] Без обзира на који су од поменутих начина означени, извесно је да је реч о уживаоцима пронијарских права, односно о пронијарима власницима земљишних поседа.

---

[5] Константин Пергамин је умро 1321. године, тако да је Георгије Фарисеј касније сам састављао документе. О њиховој делатности, између осталог, в. *Острогорский*, Писц. книги 209 (= СД I, 10); *Lemerle*, Philippes 230. — Оба акта су снабдевена оловним печатима пореских чиновника солунске теме, који су их саставили и потписали. Печате је објавио *V. Laurent*, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Athènes 1932, N°s 662, 496, 721. Слике печата, као и слике фрагмената поменутих докумената, могу се видети у албуму уз Lavra II, Pl. CIV—CIX, CXXXIV—CXXXVI.

[6] Lavra II, No 109. Овај практик је раније такође био неиздат.

[7] За убикацију села која се помињу у документима в. *Г. И. Теохаридис*, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Солун 1954, 72—75. Такође cf. Lavra II, p. 220—222.

[8] У акту из 1300. године даје се укупна површина имања појединих села изражена у модијима, док документ из 1321. године не садржи чак ни такве податке, већ има само обавештења о дужини граница израженој у схинијима.

[9] Приликом истраживања, користили смо веома подробне карте и индекс, као и опширан коментар, у Actes de Lavra IV, éd. *P. Lemerle* etc., Paris 1982.

[10] Lavra II, No 90, 139—140, 142—143, 144—145, 159—161, 184—185, 196—197, 197—198, 203—204, 229—230, 233—234, 242—243, 245—247, 280—281, 283—284; No 108, 213—214, 216—217, 218—220, 239—240, 257—259, 265—267, 272—273, 286—287, 369—371, 419—420, 422—424, 863—864.

[11] Ibid., No 90, 9—10; No 108, 110—111, 364—366, 379—380, 429—430, 476—478.

[12] Ibid., No 108, 349—351.

[13] *Острогорски*, Пронија 6 (= СД I, 133).

О постојању заједничких пронија, које су такође већ привукле пажњу научника, сведоче и описи граница Лавриних поседа.[14] Тако се према акту од фебруара 1300. године види да су у селу Лороти заједничку пронију држали извесни Химонис и Андроникопул, наведени без имена и титуле.[15] У акту од 1. јануара 1321. године, међутим, као заједничке уживаоце проније у селу Лороти налазимо већ споменутог Андроникопула и ново лице, Михаила Кируласа.[16] За разлику од акта из 1300. године, овде се Андроникопул наводи на првом месту и са титулом севаста.[17] Химонис, који је у документу из 1300. године поменут као први уживалац заједничке проније, 1321. године уопште се не наводи. То значи да је он у међувремену вероватно умро или је, можда, из непознатих разлога изгубио пронију. Нови уживалац заједничке проније, Михаило Кирулас, није познат из других извора.[18]

Заједничку пронију су држали и пронијари Радин и Драгуман, који се као власници пронијарских имања наводе у описима граница села Карвеја, Гене и Елеје.[19] То, свакако, не значи да су Радин и Драгуман у свим тим селима имали заједничку пронију. Пре ће бити да су њихова пронијарска имања била смештена између поменутих села, тако да их порески чиновници у набрајању описа граница наводе по неколико пута. Радин и Драгуман се помињу у оба акта, што значи да су у периоду између 1300. и 1321. године уживали заједничку пронију. Пронијар Драгуман се не среће у другим познатим изворима. Тако сматрају и приређивачи просопографског лексикона за епоху Палеолога, разликујући пронијара Драгумана од земљопоседника Јована Драгумана, који је живео у исто време и на истом подручју.[20] Извесну забуну уноси чињеница да се пронијар Драгуман у акту од 1300. године наводи као Другуман (Δρουγουμάνος), а у акту од 1321. године као Драгуман (Δραγουμάνος). Нема сумње, свакако, да се у оба случаја ради о истом лицу.[21] Ствари су, међутим, нешто замршеније када је у питању личност пронијара Радина, који се помиње и у практику од јануара 1321. године.[22] И док је ту сасвим извесно да је реч о истом лицу, навођење пронијара Радина у неким другим изворима доводи истраживача пред знатно

[14] Недавно се појавио чланак Н. Икономидиса у коме он, расправљајући о питању заједничких пронија, закључује да су пронијари сразмерно обавезама делили приходе. Cf. *N. Oikonomidès*, A propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats, Trav. et Mém. 8 (1981) 353—371.

[15] Lavra II, No 90, 142—143.

[16] Ibid., No 108, 216—218.

[17] Севаст се налази на осамдесетом месту хијерархијске листе титула световних достојанственика коју садржи Псеудо-Кодинов спис из последњих деценија XIV века. Чињеница да је смештена на тако ниском месту, при самом крају листе, речито казује о невеликом угледу ове титуле. Cf. Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, éd. *J. Verpeaux*, Paris 1966, 139, 30. О титули севаста, али из нешто ранијег времена (XI—XII век), расправља *L. Stiernon*, Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et Gambros, REB 23 (1965) 222—243.

[18] PLP V, Wien 1981, 180, n. 11700. Cf. Lavra IV, p. 105.

[19] Lavra II, № 90, 197—198, 208—210, 228—229; № 108, 257—260, 272—273, 294—295. Cf. Lavra IV, p. 99, 102, 103.

[20] PLP III, Wien 1978, 75, n. 5787, n. 5788.

[21] Ibid., p. 82, n. 5871 i p. 75, n. 5787.

[22] Lavra II, № 109, 301—302. Овај је практик настао непосредно после састављања акта од 1. јануара 1321. године, дакле највише месец дана касније. У њему се Радин наводи као власник два винограда у селу Карвеју, где је, иначе, имао пронију.

сложеније проблеме. Тако се у два хиландарска акта, од којих је први из јуна 1321, а други из августа 1324. године, помиње пронијар Јован Радин, који је имао посед у близини града Јериса.[23] Временски не постоје никакве сметње да се изједначе пронијар Радин из аката манастира Велике Лавре и пронијар Јован Радин из аката манастира Хиландара. Извесне тешкоће се јављају због просторне удаљености села Карвеја, које се налазило у катепаникију Каламарија, и града Јериса.[24] Та просторна препрека, међутим, не искључује сасвим могућност да је у оба поменута случаја посреди иста личност. Треба истаћи да се Јован Радин наводи и у једном акту светогорског манастира Ксиропотама из 1312. године.[25]

Неколико пронијара се наводи у оба акта, што свакако значи да су они уживали пронију од 1300. до 1321. године, а највероватније и неку годину пре и после тих датума. То се пре свега односи на пронијаре Скутерија са поседом у селу Пинсон, на Мамина, који је држао пронију у селу Неохорион, и на Главу, чије је имање било у селу Лороти.[26] Они се, осим Скутерија који је био пансеваст, наводе без икакве титуле, а не помињу се ни њихова имена.[27] Ово важи чак и за пронијара Главу, који је носио презиме веома познате византијске породице, али га је немогуће идентификовати.[28] Као и већина који се наводе у овим актима, и ова тројица су, очигледно, ситни пронијари, јер поседују имања само у једном селу.

Док је случај пронијара Скутерија, Мамина и Главе прилично једноставан, нешто је сложеније питање пронијара Инданиса. Према документу из 1300. године, у селу Лороти пронију је држао Сарандин Инданис.[29] Он се јавља са титулом протокинига, која се налази на четрдесет трећем месту листе световних достојанственика Псеудо-Кодиновог списа.[30] Акт из 1321. године, као власника проније у селу Лороти наводи,

---

[23] У простагми византијског цара Андроника III Палеолога (1328—1341) од јуна 1321. године помиње се, између осталог, да су близу града Јериса заједничку пронију имали Јован Радин и Алексије Амнон, који је у време издавања акта већ био покојник. Cf. Actes de Chilandar I, éd. *L. Petit*, Виз. врем. 17 (1911) No 66. О подацима који су садржани у овој простагми опширније расправља *Осѿрогорски*, Пронија 98—99 (= СД I, 246—248). Пронијар Јован Радин помиње се и као сведок при склапању једног уговора августа 1324. године. За њега се том приликом каже: τοῦ βασιλικοῦ στρατιώτου κῦρ Ἰωάννου τοῦ Ῥαδηνοῦ — Chil. I, No 97, 11.

[24] Село Карвеј је на западној страни пространог халкидичког полуострва, а град Јерисо на источној.

[25] Реч је о купопродајном акту, према коме је Јован Радин продао Ксиропотаму две њиве. Очигледно је да су то били његови баштински поседи, што он сасвим одређено и каже: τὰ δεσποτικ(ῶς) προσόντα μοι χωράφια — cf. Actes de Xéropotamou, éd. *J. Bompaire*, Paris 1964, No 16, 117—125.

[26] Lavra II, No 90, 8—10, 139—140, 159—161; No 108, 110—112, 213—214, 864. Cf. Lavra IV, p. 103, 105, 108.

[27] Титула пансеваста се, међутим, не налази у хијерархијској листи коју садржи Псеудо-Кодинов спис. Тамо постоји само титула севаста и то, као што смо рекли, при крају листе световних достојанственика. В. горе напомену 17.

[28] Пронијар Глава из села Лороте се не среће у другим познатим изворима. Cf. PLP II, Wien 1977, 213, n. 4213. То је, наравно, разлог што га не наводи у својој расправи *Г. И. Теохаридис*, Μιχαὴλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης (Προσωπογραφικά). Ἐπιστημ. Ἐπετηρίς Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης 7 (1956) 183—206.

[29] Lavra II, No 90, 144—145. Cf. Lavra IV, p. 106.

[30] Pseudo-Kodinos, 138, 23.

међутим, извесног Инданиса, помињући га и без имена и без титуле.[31] Реч је, изгледа о сасвим другом лицу, које има само исто презиме као и власник проније из 1300. године. Да се радило о истом лицу, апографевси Константин Пергамин и Георгије Фарисеј вероватно не би пропустили прилику да му помену име и титулу. Ово истичемо и стога што је у том погледу документ из 1321. знатно подробнији и прецизнији него акт из 1300. године. Инданис из 1321. године је можда био син или рођак протокинига Сарандина Инданиса који се помиње у документу од 1300. године. Аутори просопографског лексикона за епоху Палеолога допуштају могућност да су пронијар Инданис из акта од 1321. године и земљопоседник Инданис, који се помиње у два документа светогорског манастира Ксенофонта, у ствари једно лице.[32] Најзад, акт од 1300. године помиње у селу Елеји као пронијара извесног Петомена, наводећи га без имена и без титуле.[33] Тај помен, међутим, остаје усамљен, јер га акт из 1321. године уопште не бележи, што би значило да је из непознатих разлога нестао.

Документи из 1300. и 1321. године саопштавају нам и занимљиве податке о томе како су пронијарска имања мењала своје власнике. Тако акт из 1300. године као уживаоце проније у селу Дримосити наводи Јована Исавра и Влахернита.[34] Двадесетак година касније, како нам казује документ из 1321. године, у селу Дримосити пронијарска имања су поседовали Теодор Ламбин и Јован Тарханиот.[35] Ако се пажљиво упореде оба описа граница села Дримосите, јасно се види да је пронију Јована Исавра у међувремену, односно између 1300. и 1321. године, на уживање добио Теодор Ламбин.[36] Тешко је рећи под каквим је условима дошло до ове промене. Претходни власник Јован Исавр, који се не помиње у другим познатим изворима, вероватно је умро у времену између састављања првог и другог документа.[37] Нешто више се може рећи о промени власника друге проније у селу Дримосити. У документу од 1321. године изричито се каже да Јован Тарханиот држи пронију коју је претходно имао Михаило Влахернит.[38] Тако сазнајемо и да је име пронијара Влахернита, које се у акту од 1300. године не наводи, било у ствари Михаило, што само поткрепљује нашу већ изнету тврдњу о томе да је документ из 1321. године подробнији и пре-

---

[31] Lavra II, No 108, 218—220.

[32] Cf. PLP IV, Wien 1980, 120, n. 8206, n. 8207. Први документ у коме се помиње земљопоседник Инданис је из новембра 1320, а други од 3. јануара 1338. године, Actes de Xénophon, éd. *L. Petit*, Виз. врем. 10 (1903) No 7, 342; No 11, 240.

[33] Lavra II, No 90, 233—234.

[34] Ibid., No 90, 242—243, 245—247.

[35] Ibid., No 108, 364—366, 369—371. Cf. Lavra IV, p. 96.

[36] Текст описа граница је веома сличан у оба акта. Одмах на почетку помиње се Јован Исавр у документу из 1300, а Теодор Ламбин у документу из 1321. године. Ако се пажљиво прати опис граница у оба акта, јасно је да се заправо ради о истом имању, које је само променило власника. Cf. Lavra II, No 90, 240—243; No 108, 363—366. Случај са описом граница села Дримосите, међутим, није усамљен. То наводи на помисао да састављачима акта из 1321. године, Константину Пергамину и Георгију Фарисеју, није био непознат акт из 1300. године, који је саставио Димитрије Апелмене.

[37] О томе да се Јован Исавр помиње једино у документу од 1300. године, cf. PLP IV, Wien 1980, 129, n. 8289.

[38] Lavra II, No 108, 369—371. Cf. Lavra IV, p. 98.

цизнији у навођењу титула и имена. И ова четворица пронијара из села Дримосите се помињу без икакве титуле. То се односи чак и на пронијара Јована Тарханиота, који је носио презиме веома угледне византијске породице. У документу од 1321. године, једино се Теодор Ламбин, Јован Тарханиот и Михаило Влахернит наводе уз ознаку „господин" (ὁ κύριος).

Потврду о томе да су пронијари имали и своје баштинске поседе дају нам и подаци које доносе помињани документи из архива манастира Велике Лавре. Треба напоменути да питање пронијарских и баштинских поседа, које су имали пронијари, није увек једноставно. Напротив, најчешће је веома замагљено, тако да не дозвољава доношење одлучних закључака који би сасвим искључивали некакву другу могућност. Такав је, на пример, случај пронијара Теодора Куналиса. У оба акта се каже да је поседе у селу Дримосити имао извесни Куналис који се, с друге стране, наводи без имена.[39] У сваком од докумената Куналис се помиње у три наврата, али се за његова имања ниједном не каже да су пронијарска. У акту из 1321. године, у оквиру описа граница села Дримосите, каже се да пронијарско имање у селу Мистакону има „господин" Теодор Куналис.[40] Овај податак се налази и у описима граница села Панагије и Крио Пигадија, али се Куналис оба пута наводи без имена Теодор и без ознаке „господин".[41] Изгледа да се, ипак, ради о једном лицу које је, осим баштинских, поседовало и пронијарска имања, што није ништа необично. Будући да документ из 1300. године уопште не помиње да Куналис има пронију у селу Мистакону, може се претпоставити да ју је добио у времену између састављања докумената, дакле, између 1300. и 1321. године.

Прилично је замршен и случај другог пронијара, Хрисафиса, који се помиње у оба документа. На самом почетку описа граница села Карвеја од 1300. године истиче се да пронијарско имање држи извесни Хрисафис, који се наводи без имена.[42] При крају овог описа каже се да у селу Карвеју однедавно (ἀρτίως) неки Теодор Хрисафис има посед, али се за тај посед не наглашава да је пронијарски.[43] У документу из 1321. године, такође се на самом почетку каже да Хрисафис, који се поново наводи без имена, има пронијарско имање.[44] При крају тог описа опет се каже да поседе, за које се не наглашава да су пронијарски, има Хрисафис, али се он и овога пута наводи без имена Теодор.[45] Верујемо да је овде ипак реч о само једном пронијарском поседу, а не да су посреди једно баштинско и једно пронијарско имање. Два су разлога која нас наводе на овакав закључак. За имања која су јасно сврстали у пронијарска, састављачи аката у сваком следећем навођењу, као по правилу, кажу поменута имања (τὰ εἰρημένα δίκαια) или само имања (τὰ δίκαια). И док се први разлог тиче начина на који су апографевси састављали документ, други је везан за податке које акт доноси о граници

[39] Ibid., No 90, 244—245; No 108, 368—370. За помињање Теодора Куналиса у вези са Дримоситом в. Lavra II, No. 109, 966–967.
[40] Ibid., No 108, 379—380. Cf. Lavra IV, p. 96, 98, 128 n. 429.
[41] Ibid., No 108, 422—424, 476—478.
[42] Ibid., No 90, 184—185.
[43] Ibid., No 90, 205—206.
[44] Ibid., No 108, 239—240.
[45] Ibid., No 108, 268—269.

поседа села Карвеја. Ако пажљиво пратимо опис границе, уочавамо да се приликом навођења Хрисафисовог поседа увек користе исте земљишне одреднице, што значи да се ради о једном поседу. Чињеница да се имање Хрисафиса наводи на почетку и при крају описа села Карвеј, дакле на месту где гранична линија, завршавајући своју путању, поново долази у почетну тачку, само оснажује донети закључак. За Теодора Хрисафиса се, у оквиру описа села Карвеја из 1300. године, каже да однедавно држи поседе које је претходно имао извесни Манкафа.[46] Тешко је рећи под којим је условима дошло до ове промене власништва. У опису села Карвеја од 1321. године Манкафа се уопште не помиње. Више светлости у читав случај уноси опис граница Линоврохиона, такође из 1321. године, у коме се каже да имање, сада већ покојног Манкафе, држе Хрисафис и Врана.[47] Пошто смо закључили да је Хрисафис имао пронијарско имање, можемо претпоставити да су и Манкафа и Врана били пронијари.

Интересантан је и случај двојице пронијара из села Панагије. То су извесни Фускис и Анђео, о којима знамо једино на основу података документа из 1321. године.[48] Они немају никакву титулу, а наводе се и без имена. То се односи чак и на овог другог који носи презиме веома славне, некада и царске породице. Подаци о Фускису и Анђелу, иако шкрти, дозвољавају да се о њима нешто одређеније закључи. Опис границе села Панагије од 1300. године помиње Влахернита као јединог пронијара у том селу, док акт из 1321. године наводи у пронијаре Фускиса и Анђела.[49] Ако се пажљиво упореде описи граница села Панагије у оба документа, може се закључити да је Фускис, заправо, власник проније коју је у селу Панагији претходно имао Влахернит.[50] Очигледно је да је Фускис своју пронију добио негде између 1300. и 1321. године. Влахернит из села Панагије је, највероватније, Михаило Влахернит који је, као што смо видели, наведен и у описима граница села Дримосите. Док је у Дримосити његову пронију добио на уживање Јован Тарханиот, овде, у селу Панагији, његов пронијарски посед припао је, по свој прилици, Фускису.

У времену које је протекло између састављања докумената, дакле од 1300. до 1321. године, дошло је и до увећавања манастирских поседа.[51]

[46] Ibid., No 90, 205—206. Cf. Lavra IV, p. 99.

[47] Ibid., No 108, 317—319. Издавачи аката Лавре сматрају да је у питању једна личност Хрисафис Врана. Cf. Lavra IV, p. 102.

[48] Ibid., No 108, 419—420, 429—431. У акту из 1300. године (Lavra II, No 90, 259–260) поменут је само Анђелов парик Манојло, док се пронијарско имање Анђела не наводи. Cf. Lavra IV, p. 97 n. 264.

[49] Ibid., No 90, 283—284; No 108, 419—420, 429—431.

[50] Ibid., No 90, 282—284; No 108, 418—420.

[51] Тако се зна да је манастир купио земљу од поседника Капсофолиса (Lavra II, No 108, 279—281). Аутори прософографског лексикона епохе Палеолога сврставају Капсофолиса међу пронијаре (cf. PLP V, Wien 1981, 167, n. 11592). У акту из 1300. године, приликом описа граница села Гене и Елеје, он се помиње шест пута, а у акту из 1321. године пет пута. Ниједном се, међутим, за његове поседе не каже да су пронијарски (Lavra II, No 90, 218—219, 220—222, 228—229, 234—235, 235—236; No 108, 280—281, 282—284, 294—295, 302—303, 303—304). Зато сматрамо да је у праву А. Лаију, која Капсофолиса не убраја у пронијаре. Cf. *A. E. Laiou-Thomadakis*, Peasant Society in the Late Byzantine Empire, Princeton, New Jersey 1977, 51. Није од битнијег значаја чињеница да се у старијем акту он наводи као Καψοφόλης, а у млађем као Καμψοφόλης. Очигледно је посреди исто лице.

Зато се нека села и земљишни делови, којих нема у старијем, појављују у млађем акту. Тако се и земљиште Линоврохион у Дијаволокампосу, где је била пронија Неокастрита, наводи само у каснијем документу од 1321. године.[52] Пронијар Неокастрит је добио земљу која је претходно припадала Росеју, метоху светогорског манастира Дохијара. О овом случају се говори и у једном документу из нешто каснијег времена. Реч је о хрисовуљи византијског цара Јована V Палеолога (1341—1391) из маја 1343. године.[53]

Када се говори о пронијарима у поменутим документима, неопходно је истаћи и проблем недоумице око термина који показују пронијарски карактер поседа. Тако се, на пример, „господин" Константин Палеолог наводи као поседник у следећем контексту: ἀπὸ τῆς οἰκονομί(ας) τοῦ Παλαιολόγου κυρ(οῦ) Κωνσταντίνου[54]. Још је Г. Острогорски упозорио да су πρόνοια и οἰκονομία често истоветни појмови, што би у нашем случају могло значити да је Константин Палеолог, вероватно, био пронијар.[55] С друге стране, међутим, термин „икономија" се користи као општи назив за посед, што би значило да је „господин" Константин Палеолог био само власник имања које није морало да буде пронијарско.[56] Није једноставан покушај идентификације овог поседника, који је носио презиме царске породице, а чија су имања била у Ермилији.[57] Можда је реч о Константину Палеологу, сину протостратора Михаила Главе Тарханиота, а не о истоименом нећаку цара Андроника II Палеолога (1282 — 1328).[58]

Сводећи резултате до којих смо дошли проучавањем успутних и најчешће веома шкртих података које о власницима пронијарских имања доносе до сада необјављени документи светогорског манастира Велике Лавре од 1300. и 1321. године, дошли смо до следећих закључака. Пре свега неопходно је нагласити да поменути акти не указују увек сасвим одређено на пронијарски карактер поседа. Напротив, присутна

---

[52] О томе како се наводи пронијар Неокастрит, в. напомене 12 и 13.

[53] *Х. Кшенас*, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς βασιλικῆς, πατριαρχικῆς καὶ σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ΕΕΒΣ 4 (1927) No 2, p. 287. О читавом случају опширно расправља *Осшрогорски*, Пронија 105—106 (= СД I, 256—257). Cf. Lavra IV, p. 102.

[54] Lavra II, No 108, 584—585.

[55] *Осшрогорски*, Пронија 6, 57 (=СД I, 133, 196).

[56] Cf. Actes de Xéropotamou, p. 9, 12, No 10, 21, 48, 60.

[57] Тако се у документу Lavra II, No: 111, 21–22, међу имањима манастира Велике Лавре помињу напуштене њиве из ,,икономије" покојног Агиотриадита, коју је пре њега поседовао ,,многовољени нећак моћног и светог нашег господара и цара, господин Константин Палеолог". За његову идентификацију cf. Lavra II, No 111, p. 281 notes. Имајући у виду да су састављачи оба акта (Lavra II, Nos 108, 111) исти Константин Пергамин и Георгије Фарисеј и да су оба документа настала у исто време (јануар 1321), упадљиво је да се за ,,господина" Константина Палеолога у акту No 108 не каже да је био царев нећак. Уз то, посед о коме је реч у документу No 108 после Константина Палеолога држао је покојни Зерв.

[58] О Константину Палеологу, сину протостратора Михаила Главе Тарханиота, cf. *A. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, München 1938 (reprint: Amsterdam 1962), Nr 24. Б. Фержанчић претпоставља да је поменути Константин Палеолог имао поседе и у суседном катепаникију Апра (полуострво Лонгос). В. *Б. Ферјанчић*, Поседи припадника рода Палеолога, ЗРВИ 17 (1976) 127—164.

је извесна недоумица због које није баш једноставно утврдити за неког земљопоседника да ли је био пронијар или баштиник. Такође се ништа прецизније не може рећи ни о њиховом имовинском стању. Са прилично сигурношћу се, ипак, може истаћи да се ради о ситним пронијарима, који имају проније углавном у једном од села катепаникија Каламарије. Упркос чињеници да неки од њих носе презимена веома угледних византијских породица, они, сем неколико изузетака, нису забележени у другим познатим изворима. Посреди су представници нижих слојева локалне феудалне аристократије, који се често наводе само по презимену, а без личног имена. Понекад се уз њихово презиме појављује и ознака „господин", а најчешће немају никакву титулу. Уколико је и имају, то је титула невеликог угледа и значаја, која се налази при крају листе титула световних достојанственика Византијског Царства XIV века.

RADIVOJE RADIĆ

NEW DATA ABOUT PRONOIARS FROM THE FIRST DECADES OF THE FOURTEENTH CENTURY

Two recently published documents from the Great Lavra on Mt. Athos provide some new information about pronoiars, thereby enriching our understanding of pronoia, the most manifest element of Byzantine feudalism. The acts were composed in 1300 and 1321 by well-known tax officials of the theme of Thessaloniki. They are not *praktika* in the true sense of the word because they give no information about peasants and fiscal rent, but contain only a list of villages and properties in the course of a description of the borders of the possessions of the Lavra monastery. Therefore the information provided about pronoiars is only incidental to the intentions of the documents and usually quite scanty, greatly hampering any analysis. Above all it is necessary to emphasize our uncertainty in regard to the terms which characterize a possession as pronoia, and because of this it is sometimes quite difficult to determine whether or not a particular landowner was a pronoiar. The data permits no precise evaluation of the sizes of the pronoiai, nor consequently of the relative economic status of their owners. Nonetheless it is fairly safe to say that we are dealing with small pronoiars who hold pronoia mainly in one of the villages of the katepanikion of Kalamaria. In spite of the fact that some of them bear the names of very prominent Byzantine families, with few exceptions they are unattested in other known sources. Thus they are representatives of the lower strata of the local feudal aristocracy. Often they are cited by last name alone, and while the designation *kyr* sometimes appears alongside their names, they usually have no title at all. If they do possess a title, it is one of rather minor status, found toward the end of the fourteenth century Byzantine lists of precedence.

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXI, 1982

BOŽIDAR FERJANČIĆ

QUELQUES SIGNIFICATIONS DU MOT STRATIOTE DANS LES CHARTES DE BASSE BYZANCE

Il a été établi depuis longtemps qu'au cours de la longue histoire de Byzance, le mot stratiote (στρατιώτης) avait eu différentes significations, car il se rapportait aux membres de diverses couches sociales qui constituaient l'armée de l'Empire. Dans la période dite de Moyenne Byzance (VII — XI siècles), le stratiote était un petit propriétaire terrien qui, pour la parcelle du terrain allouée, servait dans l'armée. A une époque plus tardive de la vie de l'Empire (XI — XV siècles) le stratiote était devenu membre de la classe féodale, c.à d. propriétaire de la pronoia qui, pour la terre — ou n'importe quelle autre source de revenu obtenue en propriété conditionnelle — avait l'obligation de faire le service militaire.[1] Cependant, bien que les historiens aient pour la plupart, adopté ce tableau de la structure et du développement de l'armée byzantine et, par conséquent aussi les significations déterminées du mot stratiote, ils croyaient que les stratiotes, en tant que petits propriétaires — paysans, avaient existé à une époque ultérieurs où l'armée de Byzance était composée en majeure partie de possesseurs de la pronoia — seigneurs féodaux. De telles opinions ont été soutenues par P. Mutafčiev dans son étude, devenue déjà classique, sur la propriété militaire dans Byzance tardive. Cependant, il n'est pas toujours suffisamment circonspect et critique dans l'interprétation de cette notion lorsqu'il s'agit de sources datant de cette époque.[2] Eminent byzantiniste américain P. Charanis, qui s'est beaucoup occupé de l'étude de la paysannerie dans la Byzance tardive, s'est intéressé aussi aux stratiotes. Il pensait qu'au XIIIe siècle il existait un système répandu de petites propriétés militaires, dont les possesseurs

[1] Sur ce sujet cf. *Г. Осшрогорски*, Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951, 1—13 (= Сабрана дела I, 127—142). Traduction française: Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954.

[2] *П. Мушафчиев*, Войнишки земи и войници във Византия през XIII—XIV в., Избрани произведения I, София 1973, 518—652, et surtout pp. 524, 546 sq., 556. Ce meme auteur (p. 524, 553) cite par ex. certaines dispositions concernant les propriétés des stratiotes, du code de Constantin Charmenopoulos; mais il perd de vue, une circonstance importante, que ces lignes ne doivent pas nécessairement refléter les conditions du XIVe siècle, car ce code juridique de la basse époque byzantine reprend les dispositions des Novelles de l'empereur Constantin Porphyrogénète. Cf. *Осшрогорски*, Пронија 8 (= Сабрана дела I, 135).

étaient des stratiotes. Ceci fut changé avec l'arrivée au pouvoir de l'empereur Michel VIII Paléologue (1258—1282), ce qui aggrava leur situation. Pendant le règne d'Andronic II Paléologue (1282—1328) ils durent renoncer à leurs possessions et tombèrent dans la misère noire.[3] Dans son traité sur la paysannerie B. Gorjanov considérait aussi que les stratiotes, en tant que petits propriétaires, existaient à Byzance jusqu'à la fin du XIIIe et le commencement du XIVe siècle. Le pouvoir central essayait de stopper le processus du dépérissement de leurs domaines, mais le pouvoir des Latins exerçait une action pernicieuse sur ce système.[4] Dans ses études sur la pronoia et la paysannerie byzantine, G. Ostrogorsky mettait prudemment en relief le fait que les stratiotes — petits propriétaires — existaient â basse époque byzantine, mais qu'ils étaient peu nombreux et ne constituaient plus la base de la puissance militaire de l'Empire; même s'ils se sont maintenus, de tels stratiotes — paysans ils se sont assimilé de plus en plus aux possesseurs de pronoia.[5] A une époque plus récente, V. Smetanin croyait aussi que dans la première moitié du XIIIe siècle il existait une catégorie de paysans libres soldats — stratiotes, possesseurs des parcelles de terre qu'ils ne devaient pas quitter. Le même auteur a essayé d'attirer l'attention sur les passages des chartes où l'on mentionne de tels stratiotes paysans, mais il semblerait, qu'il n'a pas eu beaucoup de succès dans ses efforts, car les exemples cités sur le nom de stratiotes, se rapportent généralement aux possesseurs de pronoia, donc aux membres de l'aristocratie féodale.[6] Le problème des catégories des paysans libres est aussi discuté par A. Laiou dans son excellent livre sur la paysannerie de la basse époque byzantine. A son avis, au XIVe siècle, il existait en Macédoine, un groupe de paysans — stratiotes qui se transformait graduellement en parèques et représentait la catégorie occupant la place

---

[3] *P. Charanis*, On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, Byzantinoslavica 12 (1951) 133. Comme un des exemples, l'auteur cite les données de la chrysobulle connue de Michel VIII Paléologue, octroyée en novembre 1272 à son fils Andronic, bien qu'il soit certain qu'il s'agit là de pronoiaires et non de petits propriétaires stratiotes. Cf. *Осшроīорски*, Пронија 64 (= Сабрана дела I, 205).

[4] *Б. Горянов*, Византийское крестьянство при Палеологах, Виз. врем. 3 (1950) 38 sq.

[5] *Осшроīорски*, Пронија 9 (= Сабрана дела I, 317); *idem*, Quelques problèmes de l'histoire de la paysannerie byzantine, Paris 1956, 22 sq. (= Sabrana dela I, 359 sq.). En outre, G. Ostrogorski cite les exemples de colonisation des ennemis capturés comme stratiotes, qu'enterprenaient les empereurs du XIIe siècle, Jean II et Manuel I Comnène (Kinnamos, ed. Bonn 8 sq., 103; N. Choniatae historia, ed. J. van Dieten, Berolini 1975, 16), ainsi que les données de Nicéphore Gregoras (I, ed. Bonn. 37) informant que l'empereur Jean III Vatatzès avait colonisé 10000 Koumans comme stratiotes en Thrace, en Macédoine et dans l'Asie Mineure le long du Méandre ainsi qu'en Phrygie. Le même auteur remarque aussi les données de Georges Pachymères (I, ed. Bonn. 16—18) que Jean III Vatatzès avait colonisé les stratiotes dans les régions limitrophes de l'Empire de Nicée. Se basant sur cette donnée, *Б. Горянов*, Поздневизантийский феодализм, Москва 1962, 78 conclut que le système des domaines stratiotiques était répandu dans l'Empire de Nicée. *Charanis*, Social Structure 133 cite aussi le déplacement de 10000 Koumans par Jean III Vatatzès comme une des preuves de l'existence des domaines stratiotiques dans la première moitié de XIIIe siècle.

[6] *В. Сметанин*, Категории свободного крестьянства в поздней Византии, Виз. очерки, Москва 1971, 78, n. 17; *idem*, Византийское крестьянство в терминологии греческих актов XIII—XV веков, АДСВ 2, Свердловск 1963, 63 sq. *Сметанин*, Категории крестьянства 78, н. 17 invoque aussi le fait que Jean III Vatatzès avait colonisé les Koumans comme stratiotes en Thrace.

entre l'aristocratie et les paysans dépendants.[7] Dans un des exemples illustrant sa thèse, A. Laiou cite la charte connue de l'empereur Jean V Paléologue (de novembre 1342) par laquelle, il confirmait aux Klazoménites, stratiotes de Serrès, le revenue de 12 resp. 10 hyperpères, obtenu de la propriété; et en même temps, leur permettait de tenir ces possessions sans être chassés par qui que soit, et de les transmettre à leurs héritiers légitimes.[8] Il paraît que le cas des Klazoménites comme exemple des paysans libres — stratiotes n'est pas très bien choisi, car on a constaté depuis longtemps qu'il s'agissait d'un groupe de petits propriétaires de la pronoia ayant des possessions à Serrès.[9]

Après ces quelques mots d'introduction, nous souhaiterions souligner que nous approuvons les auteurs qui croyaient qu'à l'époque tardive de Byzance, il y avait de petits propriétaires stratiotes, autres que les possesseurs de la pronoia — membres de la classe féodale. Dans le même sens, nous voudrions attirer l'attention sur certaines données, insuffisamment observées, des documents de l'époque des Paléologues qui parlent sans équivoque de tels paysans stratiotes. Nous avons choisi les chartes à cause du fait que les catégories de propriétaires dont elles parlent sont désignées par des expressions réelles et existantes. Nous avons laissé de côté les oeuvres de l'historiographie byzantine d'époque tardive, car les historiens, comme on le sait, conformément à la manière, toujours présente d'archaïsation, emploient aussi pour les catégories des propriétaires terriens les termes de sigrnification archaïque. Aussi, dans leurs oeuvres le mot stratiote dénote différentes catégories de l'armée byzantine.

Dans l'étude des données que nous fournissent les chartes sur de tels paysans — stratiotes, nous porterons notre attention sur certains exemples datant de l'époque d'avant la conquête de Constantinople par les Croisés. On devrait avouer cependant que les données provenant des actes de l'époque de l'Empire byzantin restauré ont une plus grande importance. La copie de la chancellerie de la chrysobulle de l'empereur Nicéphore III Botaniate, datant de juillet 1079, parle de différentes possessions d'Iviron et également du monastère de la sainte Vierge à Stroumitza liberées non seulement de ἐξοπλίσεως στρατιωτῶν κονταράτων, mais aussi de ἐκβολῆς κονταράτων ἢ ἑτέρων στρατιωτῶν.[10] Il est certain qu'il ne s'agit pas de possesseurs de la pronoia, mais de détachements spéciaux de l'armée byzantine, ce qui a été déjà remarqué par P. Mutafčiev.[11] Le sébastocrator Isaac Comnène

[7] *A. Laiou—Thomadakis*, Peasant Society in the Later Byzantine Empire, Princeton 1977, 140, 142 sq.

[8] L'acte a été publié dans *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, No. 16.

[9] *Осшрогорски*, Пронија 83 sq. (= Сабрана дела I, 228 sq.). La même interprétation aussi dans *Dölger*, Schatzk. p. 58.

[10] *Dölger*, Schatzk. No. 35, p. 102. La même décision se trouve aussi dans le chrysobulle de l'empereur Alexis Ier Comnène (avril 1088) affranchissant le monastère du St. Christodoulos dans l'île de Pathmos aussi de ἐξοπλίσεως ... κονταράτων καὶ ἑτέρων στρατιωτῶν. Cf. *F. Miklosich* — J. *Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi VI, Vindobonae 1890, 47 (cité dans la suite comme MM). *Charanis*, Social Structure 130—132 introduit aussi les données de la charte d'Alexis Ier Comnène (1089) octroyée au monastère de St. Jean dans l'ile de Pathmos, mais on n'y parle tout de même pas de stratiotes. Cf. MM VI, 51—53.

[11] *Мушафчиев*, Воин. земи 378 sq., qui croyait que les contarates étaient des lanciers.

a fait bâtir en 1152 le monastère de la sainte Vierge Kosmosotira près d'Aenos et lui a accordé, entre autres, deux villages, Déléana et Dragavista, avec les stratiotes qui lui appartenaient autrefois.[12] A notre avis, ces stratiotes, habitants des villages susmentionnés, appartenant jadis au sébastocrator Isaac Comnène, ne pouvaient pas, non plus, être des pronoiaires, mais seulement des soldats paysans, c. à d. de petits propriétaires.[13] De l'époque de l'empereur Alexis III Ange date un document intéressant (octobre 1196) qui précise que les moines de la Lavra du St. Athanase avaient donné à ferme, certaines terres dans le thème de Moglen aux stratiotes et aux paréques de l'évêque de Moglen.[14] Sur leur statut et leur situation ont été énoncées différentes interprétations: suivant F. Dölger, G. Ostrogorsky a supposé avec prudence qu'il s'agissait de possesseurs de la pronoia, tandis que P. Lemerle, ce qui paraît plus vraisemblable, croyait qu'il s'agissait de stratiotes paysans.[15] Finalement, la charte, sans date, du monastère de l'île de Pathmos, rapporte que l'higoumène, se préparant pour un long voyage, avait conseillé aux moines qu'à partir du mois de mai, qu'ils ne laissent pas τοὺς στρατιώτας καὶ τοὺς λοιποὺς χωρίτας à cause du danger des pirates.[16] Nous considérons que P. Lemerle a raison lorsqu'il croit qu'il s'agit là de stratiotes paysans, prêts à défendre les possessions du monastère.[17]

Nous avons dit plus haut que nous prêterions une plus grande attention aux données que nous fournissent sur les paysans stratiotes les chartes datant de l'époque des Paléologues. Dans le monastère de Zographe, on conserve l'acte de Jean Apelméné, dux du thème Voleron et Mosinopolis, lequel confirma à la sainte communauté la possession du village de Prévista dans le thème de Strymon. Comme habitant du village, on cite un certain Michel, qui était stratiote, mais qui est à présent rayé des listes militaires et qui avec ses frères Jean et Sabbas ont été accordés comme parèques à ce même monastère.[18] Bien que F. Dölger, comme il a été dit ci-dessus, ait émis certains doutes quant à l'authenticité de ce document intéressant, A. Laiou a tout de même et avec raison prêté attention à son texte, en y cherchant des preuves de son hypothèse sur l'existence des petites possessions militaires dans l'histoire de la Byzance tardive. Nous considérons, pourtant, qu'il y a également d'autres documents dont l'authenticité n'est pas sujette aux doutes et qui fournissent des données sur de tels propriétaires de petites

[12] *L. Petit*, Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152), IRAIK 15 (1908) 71.

[13] *Осшрогорски*, Пронија 25, н. 65 (= Сабрана дела I, 157, n. 65) enregistre ces données, mais ne s'explique pas sur le statut de ces stratiotes. *P. Lemerle*, Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes, Cahiers de la civilisation médiévale 2 (1959) 275 enregistre aussi ces données qui, à son avis, ne se rapportent pas aux pronoiaires.

[14] Actes de Lavra I, ed. *P. Lemerle etc.*, Paris 1970, No. 69, p. 360. Sur la chronologie du document cf. *F. Dölger*, Zur Textgestaltung der Lavraurkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, BZ 39 (1939) 34 sq.

[15] *Осшрогорски*, Пронија 30 (= Сабрана дела I, 163); Lemerle, Recherches 277.

[16] MM VI, 147.

[17] *Lemerle*, Recherches 276, n. 58.

[18] Actes de Zographou, ed. *W. Regel*, Viz. vrem. 13 (1906) No. 16, 37—38. *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches IV, München 1960, No. 2509 a exprimé certains doutes au sujet de l'authenticité de la charte de Jean Apelmène.

possessions militaires. A. Laiou n'a pas même pris en considération de telles données.

C'est avant tout une chrysobulle d'un intérêt exceptionnel de l'empereur serbe Etienne Douchan, délivrée en langue grecque en novembre 1348 au monastère Saint-Georges à Zavlantia. On y dit que le feu sébastocrator Jean Ange[19] avait déposédé le monastère du village de Zavlantia et transformé les parèques de cet endroit en soldats (stratiotes). A présent l'empereur serbe, après avoir pris possessions de la Thessalie, decide que le monastère Saint-Georges peut de nouveau tenir ses anciens parèques, dont les noms y sont également cités[20]. Il est tout à fait certain que ces parèques du village de Zavlantia, devenus stratiotes par la décision du sébastocrator Jean Ange, n'étaient pas des pronoiaires c.à. d. des féodaux, mais de petits propriétaires paysans auxquels on avait imposé l'exercise du service militaire.[21] Lorsque l'empereur serbe Etienne Douchan, en été 1348, avait conquis la Thessalie, il a accédé au désir des moines du monastère Saint-Georges à Zavlantia et leur a rendu ces parèques.

La deuxième exemple de l'emploi du mot stratiote au sens de petit propriétaire provient aussi de la Thessalie. De juin 1342 date la charte de Michel Gavrilopoulos qui accorde aux habitants de la ville de Phanarion des privilèges correspondants. Dans l'acte, on mentionne différentes catégories de Phanariotes ἄρχοντες Φαναριῶται, μείζονές τε καὶ μικροί, κοσμικοὶ καὶ κληρικοί, χρυσοβουλλάτοι καὶ ἐσκουσάτοι, et ensuite aussi des stratiotes qui devaient exercer le service militaire (στρατιωτικὴν δουλείαν), mais on n'en exigerait aucun autre service, c.à. d. φύλαξην τζακονικήν; un peu plus loin, on répète dans le texte, qu'après trois ans ils devraient de nouveau faire le service militaire.[22] Ces données intéressantes sur différentes couches de la population de Phanarion ont depuis longtemps déjà attiré l'attention des chercheurs. P. Mutafčiev, se basant sur ces données, a déjà conclu que les habitants de Phanarion étaient pour la plupart des stratiotes qui ne payaient que de modestes impôts.[23] Parmi les couches citées des Phanariotes, P. Charanis a distingué ἄρχοντες μικροὶ et reconnu dans ceux-ci la couche des personnages qui n'étaient pas particulièrement puissants, mais qui étaient libres et possédaient la terre en propre.[24] Les données fournies par cette charte ont été discutées aussi par C. Kyrris qui croyait décidément qu'on n'y citait que les couches de l'aristocratie locale de la ville de Phanarion qui, moyennant un serment, prêté en garantie, étaient affranchis de différentes charges; quant aux stratiotes susmentionnés C. Kyrris considère

---

[19] Nous croyons que nous avons réussi, il a y quelques années, a démontrer qu'il s'agissait du sébastocrator Jean Ange, neveu de l'empereur Jean Cantacuzène, lequel gouvernait la Thessalie au nom de ce dernier, de 1342 à 1348. Cf. *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 184 sq.; *idem*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд, 1974, 218—223.

[20] *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, No. 21, 163—167.

[21] Ces intéressantes données ont déjà attiré l'attention de *Мутафчиев*, Воин. земи 530 sq., mais il ne les a pas expliquées. Pour leur interprétation cf. *Ферјанчић*, Тесалија 223, 235.

[22] MM V, 260 sq.

[23] *Мутафчиев*, Воин. земи 591 sq.

[24] *Charanis*, Social Structure 118, 123.

qu'ils étaient pronoiaires et non pas de petits propriétaires.[25] Il semble que C. Kyrris croit correctement que la charte parle de différents groupes de l'aristocratie locale de Phanarion, mais le texte de celle-ci en sépare et distingue des stratiotes qui étaient obligés de faire le service militaire, mais étaient affranchis du devoir de monter la garde. Pour cette raison, nous sommes d'avis que ces habitants de Phanarion, que l'on nomme stratiotes dans la charte, avaient des obligations militaires spéciales, mais n'appartenaient pas à l'aristocratie locale, dont les catégories ont été citées dans les lignes précédentes, mais qu'ils étaient plutôt de petits propriétaires soldats.

Certaines données sur les paysans stratiotes datent d'une époque ultérieure et se rapportent aux environs de la capitale byzantine elle-même. On a remarqué depuis longtemps, l'acte intéressant du mois de novembre 1367, qui parle de l'intention de l'empereur Jean V Paléologue de coloniser les soldats (στρατιώτας) entre Constantinople et Sélymbrie, en leur accordant les champs et la terre (χωράφια καὶ τὴν γῆν). Puisqu'il s'y trouvait aussi deux villages, Oikonomion et Paspara qui appartenaient à la Grande Eglise, l'empereur demanda à l'église de les abandonner et de les laisser à la libre disposition du pouvoir impérial pendant une année. Si le projet de colonisation était réalisé, Jean V Paléologue s'engageait à donner à l'église un autre revenue, tandis que dans les cas contraire ces villages seraient restitués à l'église. En réponse à une demande pareille, faite par l'oncle de l'empereur, le moine Macaire Glabas Tarchaniote, le patriarche Philothée a déclaré sagement qu'il n'était que le gardien des possessions de l'Eglise et qu'il ne pouvait pas disposer de leurs revenus non plus. Tout cela a été discuté au monastère d'Akatalipta dans une réunion des métropolites qui ont, eux aussi, jugé que l'église n'avait pas le droit d'aliéner des propriétés. L'oncle de l'empereur proposa alors que ces possessions fussent données à ferme, contre le payement de μορτή à l'Eglise, mais cette proposition fut aussi rejetée.[26] Nous avons souligné ci-dessus que cet acte intéressant a été depuis longtemps déjà remarqué, mais, à notre avis les données qu'il renferme n'ont été qu'incomplètement interprétées jusqu'ici. P. Mutafčiev a prêté une plus grande attention à la question de μορτή que l'empereur promettait de payer pour ces terres et, en passant, il a constaté que c'était la dernière mention des propriétés des stratiotes dans l'Empire byzantin.[27] P. Charanis ne considérait la teneur de l'acte qu'à travers le prisme des rapports de l'empereur avec l'église, faisant ressortir avec quelles précautions Jean V Paléologue avait essayé d'installer les soldats sur les possessions de l'église.[28] H. Hunger croit que Jean V Paléologue désirait que les soldats (stratiotes) protègent la capitale elle-même.[29] A notre avis, les données de ce document intéressant ont une importance considérablement plus grande que l'on avait

[25] *C. Kyrris,* The Social Status of the Archontes of Phanari in Thessaly (1342)› Ἑλληνικά 18 (1964) 73—75.

[26] MM I, 508 sq. La teneur de l'acte est enregistrée par *Dölger,* Reg. V, No. 3118 et *J. Darrouzès,* Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, vol. I, Les actes des patriarches. Fasc. V. Les regestes de 1310 à 1376, Paris 1977, No. 2534.

[27] *Мутафчиев,* Воин. земи 592, 649.

[28] *P. Charanis,* The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, DOP 4 (1948) 114—116.

[29] *H. Hunger,* Kaiser Johannes V. Palaiologos und der Heilige Berg, BZ 45 (1952) 371 sq.

soupçonné jusqu'ici. Elles témoignent de l'intention et du désir de l'autorité impériale de restaurer, à proximité de la capitale et, de toute façon, pour la protection de celle-ci, le système de propriétés militaires paysannes. Car du contexte entier de ce document, il résulte clairement que ces stratiotes n'étaient pas des pronoiaires, mais de petits propriétaires, bien connus dans les siècles depuis longtemps écoulés de l'histoire de Byzance.

Notre désir est d'attirer l'attention sur quelques autres passages des documents, datant de l'époque des Paléologues qui parlent des soldats paysans. C'est, avant tout, la chrysobulle de l'empereur Andronic II Paléologue au monastère de Vrontochion à Mistra (février 1320), par laquelle sont confirmées, a cette sainte communauté, différentes possessions et même la terre de Cholm qui a été prise au monastère et donnée aux soldats (εἰς στρατιώτας).[30] Nous croyons que cette donnée, passée inobservée jusqu' ici, ne se rapporte pas aux pronoiaires, mais aux paysans stratiotes, car il est difficile de s'imaginer qu'une propriété terrienne, dont on n'a pas d'ailleurs cité la superficie, ait pu être laissée à quelques pronoiaires. Les employés connus du fisc Constantin Pergaménos et Georges Pharisée ont rédigé, au mois de janvier 1321, le praktikon des possessions de la Grande Lavra du St. Athanase, dans lequel est cité, au village de Ste. Euphimie, le stratiote Jean Cassidar avec sa famille.[31] La donnée montre clairement que Jean Cassidar était autrefois stratiote, c.à. d. petit propriétaire, mais qu'il a au cours du temps, changé son status, et est devenu parèque au village de Ste Euphimie, propriété de la Grande Lavra du St. Athanase. Dans la chrysobulle de l'empereur Andronic II Paléologue au monastère de Chilandar du mois d'avril 1329 — parmi les autres possessions — on mentionne aussi, le zevgalation Malaka pour lequel on dit, qu'il était autrefois tenu par un stratiote.[32] Puisqu'il s'agit d'une assez petite propriété, nous croyons que c'est aussi le cas du paysan stratiote. Du mois de mai 1344 date le praktikon du prôtokynègos Jean Vatatzès avec la description des possessions du monastère de la Sainte Vierge Zoodochi à Constantinople, lequel appartenait, en effet, à la Lavra du St. Athanase. On y cite la propriété de 25 modia à Chora, à proximité de la route qui y conduit et du stratiote Makros, et un peu plus loin, on mentionne la terre de 100 modia dans la région de Plomaria près du ruisseau, du chemin et du stratiote Jacob.[33] A la fin, la description non-datée des possessions du monastère de Xénophon précise que les moines doivent posséder la terre à Kasandria ἄνευ ὧν ἔχουσι ἐκεῖσε ἐξαλειμματικῶν στασίων στρατιῶταί τινες.[34] Nous croyons que ces possessions délaissées appartenaient aussi à quelques stratiotes qui étaient sans doute des parèques et non pas des pronoiaires.

Dans la présente étude nous avons essayé de découvrir, dans les documents de l'époque de Paléologues, les données qui parleraient de stratiotes paysans. On peut franchement dire que de tels exemples corroborent pleinement les hypothèses déjà énoncées qu'à l'époque des Paléologues dans l'Em-

---

[30] Jus graecoromanum I, cura *J. Zepi et P. Zepi*, Athenis 1930, 682 sq. La teneur de la chrysobulle est enregistrée par *Dölger*, Reg. IV, No. 2458.

[31] Actes de Lavra III, ed. *P. Lemerle etc*, Paris 1978, No. 109, p. 230.

[32] Actes de Chilandar I, ed. *L. Petit*, Viz. vrem. 17 (1911) No. 91, p. 108.

[33] Actes de Lavra III, No. 122, p. 18.

[34] Actes de Xénophon, ed. *L. Petit*, Viz. vrem. 10 (1903) No. 4, p. 38.

pire byzantin il y avait encore de petits propriétaires militaires des paysans. Les données avancées corrigent les suppositions des certains savants que les stratiotes paysans avaient disparus vers la fin du XIIIe siècle, car elles démontrent qu'on les mentionne aussi dans les actes du XIVe siècle. De l'autre côté, elles illustrent bien la difficulté de la situation dans laquelle s'était trouvé l'Empire byzantin. Le sébastocrator Jean Ange a essayé, pendant son court règne en Thessalie (1342—1348) de renouveler, au village de Zavlantia, le système des domaines stratiotiques de paysans. De cette façon il avait l'intention d'assurer la protection de la région qui lui avait été confiée par Jean Cantacuzène. Par contre, un peu plus tard (1367) Jean V Paléologue a essayé à assurer, dans les années où une nouvelle vague du danger turc menaçait le pays, la defense de la côte de la Mer Noire de Constantinople à Selymbria et à coloniser les paysans stratiotes dans les villages de cette région. Les données concernant de telles mesures au moyen desquelles on engageait par endroits aussi les forces des paysans à la défense des provinces qui restaient encore sous la domination de l'Empire, ne pouvait pas, bien entendu, changer le jugement depuis longtemps prononcé que l'armée byzantine de cette époque était pour la plupart composée de pronoiaires.

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XXI, 1982

СИМА ЋИРКОВИЋ

ХРЕЉИН ПОКЛОН ХИЛАНДАРУ

У неколико српских и грчких повеља спомиње се поклон српског великаша Хреље Хиландару. Његов дар се састојао првенствено од малог манастира светог арханђела Михаила у Штипу и поседа којима је Хреља опремио ту своју задужбину, а затим и од неких других поседа у југоисточној Македонији. О тим поседима, међутим, сачувани документи не пружају сагласне податке, тако да се данас не може поуздано рећи шта је тачно Хреља даровао Хиландару. Није све било јасно ни људима који су живели неколико година после Хрељине смрти. Поједини делови земљишта које је Хреља у своје време поклонио Хиландару постали су касније предмет спора између Хиландара и његових суседа, међу осталим и манастира светог Пантелејмона на Светој Гори. Несагласност докумената или њихово различито тумачење имали су свакако удела у избијању спорова. Парницама су неке ствари, по свој прилици, истеране на чистину, али су друге, можда, још више замућене, јер је свака страна настојала да одбрани своје аргументе и да их поткрепи документима.

У вези са некадашњим Хрељиним поседима створено је више докумената, немогуће је наслутити колико. До нас су дошли акти краља Душана, цара Андроника III Палеолога, затим српског цара, Душана или Уроша, па деспота Угљеше, браће Драгаша, локалне грчке господе, па чак и један акт који је очигледно подметнут, јер има на почетку текст повеље краља Милутина, а у завршном делу Душанов додатак и потпис. Можда је још нека од сачуваних повеља фалсификована или интерполисана? Управо због питања те врсте, због потребе да се оцене аутентичност и вредност појединих докумената, питање о Хрељиним поседима заслужује извесну пажњу. Сваки истраживач који се бави документима из овог комплекса мора да их брижљиво анализира, да установљује хронологију и међусобни однос појединих докумената, а за све то је потребно много времена и труда, много расправљања о дипломатичким, хронолошким и географским појединостима. За општи напредак истраживања штетно је да се такви послови више пута понављају, да више истраживача пролази исти пут излажући се истим напорима. Корисније се чини расправити ту врсту питања из темеља и положити основу на којој други могу даље да граде. Иначе, расправљање овог питања не доноси о Хрељи ништа што већ не би било познато,[1]

[1] Осврт на старију литературу и најновији резултати истраживања о Хрељи могу се наћи у М. Динић, Реља Охмућевић — Историја и предање, Зборник радова

а познавању развоја хиландарског властелинства пружа тек понеку појединост.

У повељи која је настала искоришћавањем Милутиновог текста и Душановог потписа и ауторитета, Хрељин поклон није једини предмет, а можда он није ни дао повод за настанак фалсификата. Наиме, исти уводни део са набрајањем ранијих дарова Хиландару и ранијих хиландарских поседа употребљен је већ у неким актима који су сачувани у хиландарском архиву. Сачуване су укупно четири верзије, од којих је свака сачињена с одређеним циљем. Према закључцима В. Мошина, једна је послужила да се обезбеди пуна власт Хиландара над пиргом Хрусија, друга да се пиргу обезбеди посед манастира светог Никите у Бањанима. Све те верзије ослањају се на једну изгубљену повељу краља Милутина из 1303—1304. године и на сачувану повељу с почетка Милутинове владе.[2]

После дарова Пиргу наводи се да краљ „придаје" цркву архистратига Михаила у Штипу, коју је протосеваст Хреља саградио од основа и украсио свим „красотама црквеним" да би се приложила Хиландару за помен краљу и самом Хрељи. Даље се наводи да је Хреља приложио тој цркви место у Штипу, дворишта, воденице, винограде и њиве, а да је краљ придао 50 људи „от подградија штипскаго". Имена тих људи редом су наведена, а додат је и „трг штипски" и „закон подградију", који у ствари прописује обавезе поклоњених становника према манастиру.[3] Поред тога се као краљев дар наводе „селишта запустевша

Византолошког института 9 (1966) 95—118 и M. C. Bartusis, Chrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia, Byzantinoslavica 41 (1980) 201—221.

[2] То су хиландарске повеље бр. 13, 140, 144 и III-4 (по старом каталогу). Само последња говори о Хрељином дару и сачувана је једино на снимцима, јер се примерку у Хиландару замео траг. О печату на овој повељи, као уосталом и на повељи која се ставља у 1336, уп. В. Мошин, Повеља краља Милутина Карејској ћелији 1318. год., Гласник Скопског научног друштва 19 (1938) 72—73. Печат је на ову повељу премештен са неке друге, што важи и за повељу о којој ће бити речи. Набрајајући издања ове повеље, В. Мошин узгредно спомиње и други примерак III-9, али његов опис у литератури нисмо нашли. О међусобном односу наведених повеља уп. В. Мошин, Повеље краља Милутина — дипломатичка анализа, Историјски часопис 18 (1971) 79—82; Исти, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, Скопје 1975, 297—316. Не улазећи овде у основаност свих закључака о повељама краља Милутина и њиховом међусобном односу, издвајамо овде делове који се односе на Хрељу. Издања претходних аката с којима је део о Хрељи повезан налазе се код В. Мошина на стр. 304—316. Део о Хрељи издат је у: F. Miklosich, Monumenta Serbica, стр. 62—65; С. Новаковић, Законски споменици, стр. 402—404; B. Korablev, Actes de Chilandar II, 397—399. Дешавало се да се и у прегледу издања ова повеља побрка са оном другом о којој ће бити речи.

[3] Суштина тог „закона" је у разликовању „отрока" који имају коње и оних који немају коње. Они који имају коње дужни су да прате иконома кад иде ради послова манастирских, иначе им се коњи не стављају под товар. То је потпуно у складу са одредбама које се називају „војнички закон" у неким другим повељама. Уп. Р. Михаљчић, Војнички закон, Зборник Филозофског факултета у Београду 12—1 (1974) 305—309; М. Благојевић, „Закон светога Симеона и светога Саве", Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 157—164. Очигледно је да је овде реч *отрок* употребљена у широком смислу, за становнике града, подједнако за оне који имају бољарске повластице и оне који тегле работу, која овде обухвата обраду земљишта површине „дана орања" за јесење и за пролетње усеве и један дан рада у винограду.

од века" која је Хреља населио „од туђих земаља": Брест, Сухогрл, Лесковица, Видче, Дренок, селиште Бресток преко Лукавице на Бесну Воденицу и Калуђерица и Полице, пасиште са свим међама и правинама тих села. Наводе се затим у Кључу село Кунаране с парицима и стасовима. Хрељину молбу краљ је услишио и записао да све то буде Хиландару исто онако тврдо и непоколебиво као што му је оно што је добио повељама краљевих родитеља и прародитеља. Краљ је даровао и имунитете и овластио Хиландар да поставља личност која ће управљати црквом светог Михаила у Штипу.

После тога, као посебан поклон и без помињања Хреље, дају се Хиландару и други поседи, за које знамо да су у истом крају и у другим актима се доводе у везу с Хрељом: црква свете Богородице у Лојану са селом Лојаном и засеоцима, селиште Влчји Луг у Струмичком пољу и планина Огражден чије се међе посебно наводе — Василица, Стлбица, Дракшан, Петрово, Сливница, Кнегиња, брезнички пут и Фругопулово селиште. Поред тога овај део краљевог поклона је обухватао „место" у Струмици Тетрагонитово, намењено да се начине црква и куће и да то буде метох хиландарски и посебно је поклоњен човек у Струмици: Бале Јекса Арменин с децом.[4]

До краја повеље наводе се још два мања комплекса поседа. Први чини црква свете Петке на Брегалници „што јест зидал Карба сам својим рукама" и опремио је и украсио. Карба је од краљевог оца добио пасишта и земљу и то сад припада цркви и с њом заједно треба да буде хиландарски метох. Записана је и једна повластица тога метоха: његови људи или „слободни људи" могу да се подложе Светој Петки, а она је ослобођена свих работа малих и великих. Уз ту цркву наведена је и друга, црква светог Георгија што је зидао Берислав на селишту Србшори с виноградом, њивом и свом облашћу те цркве.[5] Сасвим на крају повеље Хреља се још једном јавља у формули санкције, где се прети проклетством ономе ко се обре „разорити сија записанија и утврждена мноју Стефаном краљем и правоверним властелином краљевства ми протосевастом Хрељом".

Овај фалсификат нема датума, а у њему се може разликовати више хронолошких слојева. Уводни део је, као што је наглашено, Милутинов и у њему се налази попис епископа из 1303—1304. године. По тексту повеље и део о Хрељи би био Милутинов али у то се не можемо уздати. Најстаријем слоју би могла да припадају запустела селишта

[4] Стилизација повеље таква да се намеће закључак да се поседи манастира светога Михаила у Штипу завршавају селом Кунарани у Кључу, јер после тога следи подсећање на Хрељину молбу, наглашавање да ју је краљ услишио, а затим, што је још важније, одредба о имунитету. Становници подарених села ослобађају се свих работа, малих и великих, затим града, позоба, поклисара, псара. Нико од краљеве властеле не може се мешати у управљање овом црквом и поседима осим хиландарског игумана.

[5] Карбинци постоје и данас, источно од Штипа, а опис међа даје пресуда из 1355. која показује да је ово село било у повељи, али не и у стварној власти Хиландара. С. Новаковић, Законски споменици 428—429. Друга црква се не може поуздано идентификовати, јер село Србшор не постоји. По неким појединостима из описа међа могло би се претпоставити да је лежала негде код данашњег села Зубова, на јужној обали Струмице, где је у непосредном суседству Хиландар касније имао поседе.

која је тек Хреља населио а у каснијим актима јављају се као обична села.[6] Она се налазе у штипском крају који је у Милутиново време био заиста под српском влашћу. Међутим, део о Карби и његовој цркви не може бити из Милутиновог времена, баш због тога што његов отац у томе крају није могао поклањати поседе. Тај део се односи на време Стефана Дечанског или краља Душана. У Душаново време нас одводе и поседи у Струмичком пољу, јер је Струмица дошла под власт српског краља 1332. или чак 1334. године.[7]

Насупрот овом фалсификату, друга повеља, која искључиво говори о Хрељином дару и ужива опште поверење, има чак два различита датума. Та повеља је сачувана у две верзије, од којих свака има изглед оригинала и неку особену појединост, а обе имају потпис краља Стефана, 11. индикт и 6. мај као део датума. Разлике се појављују у годинама по византијској ери. На једној страни налази се 6842. година, којој одговара индикт 2, а на другој година 6844. којој одговара индикт 4. Индикту 11. из повеље одговарају 1328. и 1343. година наше ере. Обе су, међутим, искључиване јер 1328. Душан још није владар, а и Струмица није под српском влашћу, док у мају 1343. Хреља није више међу живима.[8] Истраживачи који су се у новије време бавили овим актом дали су предност 6844, дакле 1336, јер је изгледало да с њом има најмање тешкоћа. Неке ипак остају, јер се у повељи наводе с хиландарске стране игуман Арсеније и „башта краљевства ми" Амфилохије. У марту 1335. игуман је још Гервасије, али нема сметње да у мају 1336. буде Арсеније, тим пре што се у једном запису Арсеније спомиње као хиландарски игуман 1337.[9] Међутим, у комбинацији са Амфилохијем, који је забележен као краљев „башта", он се спомиње тек у једном акту из 1345. године. Због ових хронолошких проблема В. Мошин је 1940. помишљао да би ова повеља могла бити фалсификат, али је такав закључак одбацио имајући у виду потврде из каснијег времена да је Хиландар добио поседе од Хреље.[10]

Хрељино даровање овде је друкчије описано него у фалсификованој повељи. Краљу је дошао протосеваст Хреља са игуманом Арсенијем и краљевим духовником Амфилохијем и обавестио је краља да је подигао у Штипу цркву светог Архангела и опремио је свим што је потребно и изјавио да жели да је приложи Хиландару да буде покојиште игуману и братији и да жели, ако смо добро разумели текст, да постане сабрат Хиландара.[11] Прилози нису сви исти као у раније приказаној

[6] В. Мошин, Повеље краља Милутина 79, нап. 73, навео је истраживаче који су сматрали да је ова повеља фалсификат. О пустим селиштима и насељавању уп. Р. Михаљчић, Селишта. Прилог историји насеља у средњовековној Србији, Зборник Филозофског факултета у Београду 9—1 (1967) 173—224.

[7] Уп. Историја српског народа I, Београд 1981, 513—514 (Б. Ферјанчић).

[8] Питање о хронологији ове повеље расправљали су: В. Мошин — М. Пурковић, Хиландарски игумани средњега века, Скопље 1940, 61; Г. Острогорски, Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1951, 138—139, нап. 352, и М. Динић, Рења Охмућевић, 97, нап. 6, залажући се за годину 1336.

[9] В. Мошин — А. Пурковић, Хиландарски игумани, 57.

[10] В. Мошин — А. Пурковић, Хиландарски игумани, 61 нап. 263.

[11] ...и да ѥсть врать божьств'наго монастира отьчьства нашего светиѥ Богородице хилан'дарскыѥ...

повељи, а и они који су исти нису на исти начин записани. Поседи „у граду Штипу“ су на једној страни овако забележени: ѵ амворию стас парничких ·Н· с всѣми правинами и коуплєницами сь нивѣїєм и виногради и воденицами и ѵ тѣмгє амворию тръгь, а на другој страни: оѵ град ·Н· кукьь н засєлкь Карвинци сь всѣм синором и трг оѵ Штипѵ.[12] Затим следи група села око реке Лукавице (Лакавице), која се у једној верзији изричито спомиње: Брест, Сухогрл, Лесковица, Видче са заселком и селиште Шепшорово.[13] У Струмичком пољу и околним планинама налазе се поседи „у Кључи Кунарани“, чија је међа описана, затим трг светог Илије и планина Беласица са описаним међама, па комплекс око села Секирника који није једнако убележен. Уз село Секирник уписана је и земља што је држао Ласкар Котаниц и земља што су је држали грчки пронијари Тутко Асан и Ласкар Сидерофај. У једној верзији је земља ових пронијара везана уз селиште Штуку, које се у другој верзији уопште не спомиње. Ту је и опширан опис међа планине Огражденa и Драгуљева, веома различит од међа које су наведене у фалсификованој Милутиновој повељи.[14] Само једна верзија има комад земље у Струмици Тетрагонитов, и то као накнадни додатак.

Као што се види, између повеље, која је подметнута краљу Милутину, и Душанове повеље, у коју се углавном не сумња, има заједничких елемената, али и тако великих разлика да је право чудо да се могло толико пута поновити тврђење да је то иста повеља. Новаковић је чак одломак прве повеље објавио као Душанов акт тако да се уопште не види стварна традиција тога документа.[15] Неки поседи из прве повеље не јављају се у другој (црква у Лојану, црква у Србшору, Вучји Луг, света Петка са насељем које је засновао Карба), у другој има поседа које прва не помиње (Секирник, Штука, трг светог Илије, Беласица и далеко шире међе Ограждена). У првој се инсистира на краљевим правима: краљ даје људе, он одобрава поклањање тек насељених селишта, он сам даје понешто што, изгледа, Хрељи није ни припадало.

---

[12] Верзију са печатом и годином 6844 („по оригиналу”) доноси С. Новаковић Законски споменици, 399—401, и у њој се уз 50 кућа у Штипу додаје и засєлкь Кар’бинць сь всѣмь синороємь. У тој верзији је споменуто и селиште Штука и за њега је везана земља грчких пронијара Тутка Асана и Ласкара Сидерофага (код Новаковића наведено као четири имена). Међутим, на снимку који се чува у Архиву САНУ види се да ово припада оној верзији која има годину 6842, која каже да је сам Хреља „утесао” међе селима која је даровао и која наводи да је логотет Хрс саставио повељу. Издања која су приредили Љ. Стојановић, Споменик III, 25—26 и В. Korablev, Actes de Chilandar II, 458—461, доносе верзију без Карбинаца и без Штуке, али такође са годином 6844. Корабљов чак у напомени саопштава разлику на крају друге верзије у којој се спомиње Хрс, али каже да је у тој верзији други датум, наиме година 6842.

[13] И у овој групи села има разлике утолико што верзија без Карбинаца и Штуке има села Брест, Сухогрл, Лековицу, Видче, на другој страни реке село *Брестовицу* до Дивље воде, до Калуђерице и до Полице и селиште Ше..шорово, док друга верзија има „у Лукавици” села Брест, Сухогрл, Лесковицу, Видче, *други Брест* прѣзь Лукавицѵ и село Калуђерицу.

[14] Како је Новаковић изостављао описе међа, у штампаним издањима позната је само једна верзија. Разлике су, међутим, веома мале. У верзији која има Карбинце и Штуку налази се на једном месту: прѣс поуть на дєсно вишє кошарьь протосєваста Хрєлє, док се на другој одмах после пута наводи место: гдє ѵпада Брѣзница ѵ Тоѵрию. Ради уштеде простора не наводимо овде цео опис међа, јер се он налази и у другом документу који дајемо у прилогу.

[15] С. Новаковић, Законски споменици, 402—404.

У другој повељи је све што је дато приказано као Хрељин поклон и у једној верзији се чак каже: вса више писана оумегн и wтеса самь протосеваст Хрелю..[16] Ауторитет обе повеље у модерној науци сасвим је неједнак, док је прва несумњиви фалсификат, друга није била озбиљно оспорена и ужива поверење без обзира на тешкоће с хронологијом. Настојећи да утврдимо у којој су подаци тачнији и веродостојнији ми можемо да их упоредимо са другим актима у којима се помињу било Хрељини дарови, било хиландарски поседи у томе крају.

Срећна је околност да о Хрељином поклону имамо и једну византијску царску повељу, чији завршетак није сачуван тако да се не зна датум и издавач остаје неизвестан, мада је врло вероватно да је у питању цар Андроник III Палеолог.[17] Велики доместик Стефан Хреља замолио је цара да одобри поклон манастира архистратига вишњих сила Михаила са поседима манастиру Хиландару у Светој Гори. У грчкој повељи су нека словенска имена насеља рђаво традирана, али нам ипак грчка повеља помаже да потпуно разумемо српске текстове. У Штипу је дато 50 паричких стаси и трг тога емборија, што је у складу са свим познатим верзијама. Иста је и група села око Лакавице: Брест, Сухогрл (може се реконструисати), Лесковица, Виче са наведеном међом, Брестовица с наведеном међом и селиште Срепсово, што вероватно одговара ономе „Шепшорово" из једне од српских верзија. Трећи део поклона односи се на Струмичко поље и обухвата само селиште Секирник, Кунаране у Кључу и планину Огражден чије су међе оцртане, и то на исти начин и истим топонимима као у Милутиновој фалсификованој повељи, дакле у обиму који је много мањи од онога у Душановој повељи.[18] Као што се види, Хрељин дар се овде јавља, у скромнијем виду, а како је грчка повеља сачувана, мада фрагментарно, ипак у оригиналу, то нас присиљава да посумњамо и у традицију Душанове повеље. Она је у најмању руку интерполисана уколико није и у целини фалсификована.

У настојању да се утврди шта је стварно Хиландар добио од Хрељиних поседа, мора се нарочита пажња посветити повељама које садрже преглед свих хиландарских поседа. Такву повељу издао је цар Душан

[16] B. Korablev, Actes de Chilandar II, 458 у напомени.

[17] L. Petit, Actes de Chilandar I, 275—276. О хронологији уп. напомену М. Динића, Реља Охмућевић, 100 нап. 25.

[18] L. Petit, Actes de Chilandar I, 275—276:
εἰς τὸ Στύπον μοναστήριον τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ τιμίου ἀρχιστρατήγου τῶν ἄνω δυνάμεων Μιχαήλ, ... ἐντὸς τοῦ ἐμπορίου Στύπου στάσεις παροικικὰς πεντήκοντα, μεθ' ὧν ἔχουσι δικαίων, καὶ τὰ ἐξ ἀγορασίας περιελθόντα αὐτῷ, ἀμπέλια χωράφια καὶ μύλωνας, καὶ τὸν ἐντὸς τοῦ τοιούτου ἐμπορίου φόρον, ἀλλὰ δὴ καὶ τὸ χωρίον τὸ Μπράστον, μετὰ τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτοῦ καὶ ὧν ἔχει δικαίων· τὸ χωρίον . . χο . ι . . . μετὰ τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτοῦ· τὸ χωρίον τὸ Λεασκόβιτζον μετὰ τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτοῦ καὶ τῶν δικαίων· τὸ χωρίον τὸ Βίτζιν μετὰ τοῦ σὺν αὐτῷ ἀγριδίου, καὶ τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτῶν· πέραν τοῦ ἐκεῖσε ποταμοῦ, [δεύ]τερον [!] ἀγρίδιον τὸ Μπροάστοτζιν, μέχρι τοῦ 'Αγρίου Νεροῦ καὶ τῆς Καλογραίας καὶ τοῦ Πολιτζοῦ καὶ τοῦ ῥύακος τοῦ Σποτετζοῦ, καὶ τῆς πέτρας τοῦ μυλοκοπίου· καὶ τὸ χωρίον τοῦ Σρεψόβου μεθ' ἧς ἔχει περιοχῆς καὶ νομῆς· εἰς τὴν Στρούμμιτζαν ἀγρίδιον τὸ Σεκρίνικον μετὰ τῆς νομῆς αὐτοῦ καὶ περιοχῆς· καὶ εἰς τὸ Κλαδίον τὴν Κουνάριανιν, μετὰ τῆς πλανηνῆς τῆς Γρασδένας, καὶ μέχρι τοῦ συνόρου τῆς Πράσνιτζας, καὶ τῆς Κνενγίνιας καὶ τῆς Σλίβνιτζας, καὶ μέχρι τοῦ ποταμοῦ τοῦ Πετρόβου, καὶ τὴν Δραξάνην καὶ τὴν Πόλπιτζαν, καὶ τὴν Βασιλίτζαν . . .

1348. кад је посетио Свету Гору, али њена традиција није беспрекорна.[19] У тој повељи поседи у Штипу и Струмичком пољу наведени су одмах на почетку поседа у „грчкој земљи" после цркве свете Петке у Тмораннма и цркве светог Николе у Врању. Наведени су Арханђелова црква у Штипу, 50 стаси са људима, правинама, воденицама и виноградима, на Брегалници село Карбинци и црква свети Врачеви, ниже Струмице село Кунарани, село Секирник, село Штука са свим правинама. После тога следе поседи у Просеку, Мраки, Серу, доњој Струми, Солуну и у околини Свете Горе. Упадљиво је да нису посебно споменута села у Лакавици, наведена у свим до сада претресеним српским и грчким актима. Можда су се подразумевали под црквом Арханђела у Штипу, јер је повеља иначе веома уопштена и не наводи међе ни појединости. У Струмичком пољу су наведена три села, али нису наведене међе планине нити је она изричито споменута, иако се налази у свим претходним повељама. У Струмичком пољу, али на другој страни, ближе самом граду Струмици, Хиландар је у међувремену (1343) добио од властелина Рудла цркву Одигитрију и село Робово, које је њему био поклонио Хрељa. Ни то село се у повељи из 1348. не спомиње, али се то може објаснити. Услов је био да он то село за живота користи и да га манастир преузме тек после Рудлове смрти. Од краљеве потврде тога поклона протекло је било тек пет година.[20]

У сваком случају, подаци ове повеље знатно су ближи ономе што се налази у грчкој царској хрисовуљи, него подацима српских аката о Хрељином поклону. Запажајући ове разлике треба увек имати на уму разлику између онога што је записано и онога што је остварено. Није увек било лако спровести у живот оно што је владарским повељама даровано. Дешавало се да избију спорови, да се врше замене, да међе нису биле јасне итд. Манастирска властелинства се нису ширила онако стално и равномерно како се стиче утисак из очуваних аката. Где је више докумената сачувано сазнаје се понешто и о тешкоћама, парницама и борбама. У Хиландару је сачувана српска царска простагма која показује да ни Хиландару није било лако да одржи свој метох у Струмичком пољу и околним планинама.

У време игумана Јована, чија се хронологија за сада може само оквирно утврдити, Хиландарци су се пожалили цару „како их обиде властеле и властеличићи и катуни Влах царства ми на планинах и забелех у Кунарах више Секирника, што им јест приложило царство ми и записало с милостију царства ми хрисовуљ златопечатни". Цар је на то послао властеличића Бранила и 12 старииника да утешу међу и они

[19] Повеља треба да је издата за време посете цара Душана Светој Гори 1348. године. Према белешци у издању П. Ј. Шафарика (Pamatky, II изд. 1873, стр. 103) оригинал са златним печатом био је у митрополијском архиву у Сремским Карловцима. У Хиландару се налазио други примерак, који је само у изводима издаван. С. Новаковић, Законски споменици, 418—423, не наводи по коме тексту је приредио издање. Корабљов, стр. 493—497, сматра да је оригинал у Хиландару. Овај документ је близак једном другом, који садржи међе хиландарских поседа на самој Светој Гори и који даје веома много разлога за подозрење. Критичко проучавање ове повеље представља предуслов за успешно реконструисање хиландарског властелинства.

[20] С. Новаковић, Законски споменици, 410—411; B. Korablev, Actes de Chilandar II, 481—483. Робово је, међутим, касније доспело у посед манастира светог Пантелејмона.

су то учинили и детаљно описали границе које су утврдили. Име цара се не спомиње пошто акт има облик простагме и завршава се формулом: **Повелѣниемь господина светаго цара Гюргь логофеть прѣроучи писати оу Радовиштих мѣсеца ноебра ·ЕІ· дьнь.** Према тексту простагму треба да је издао онај владар који је Хиландару и приложио планине више Секирника. Неко је, међутим, много млађом руком пре аутентичног датума, а после санкције унео годину 6869. и поновио месец новембар. Та година разрешавана је са 1361 (треба 1360) и простагма је, наравно приписивана цару Урошу. А. Соловјев је одавно упозорио да се година накнадно унета у документ у касније време не може узети као поуздана и навео је разлоге због којих мисли да је простагма Душанова.[21]

Игром случаја опис међа које су старинци утесали није био до сада објављен. Новаковић је, преузимајући текстове Ковачевићевог припреманог издања, редовно испуштао описе међа, а Корабљов је у своме издању прескочио опис међа и попис старинника, не означивши чак да је тога било у тексту.[22] На снимку који се чува у Архиву САНУ ова повеља се може прочитати, тако да се њен текст могао објавити у прилогу ове расправе.

Границе описане у овој простагми исте су и истим речима су исписане као и у повељама краља Душана са проблематичним датумом. Простор који оне обухватају далеко је већи од простора описаног међама у фалсификованој Милутиновој и у византијској царској повељи. Разлика није само у пространости обухваћене површине већ и у начину како је простор омеђаван. Док прва српска повеља (Милутинов фалсификат) и грчка царска повеља рачунају са међама села Секирника и Кунарана и са великим ненасељеним простором у планини, чије су главне међе само грубо означене, дотле Душанове повеље описују континуирани простор и у Струмичком пољу и у планини која га окружује са севера и са истока. По тим повељама би Хиландару припадало све што је између Брезнице и Турије на западу и Василице на истоку, и између реке Струмице на том одсеку и Малешевских планина на северу.

Прелаз од одвојених села и посебно омеђене планине ка пространом заокруженом комплексу који захвата сеоске атаре и планину представља кључни моменат у развоју овог дела хиландарског властелинства. Није јасно како је промена извршена, али је сигурно да Хреља није поклонио цео тај комплекс. Вероватно је међа на тај начин утесана од стране властеличића Бранила и 12 старинника, а затим је та међа укључена за потребе каснијих парница у фалсификовану повељу о Хрељином дару.

[21] Уп. А Соловјев, Повеље цара Уроша у Хиландарском архиву, Богословље 2 (1927) 282—283. Хиландарски игуман Јован као савременик цара Душана и краља Уроша посведочен је у једном савременом запису. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, бр. 109. Неизвесно је његово место у низу хиландарских игумана. В. Мошин — А. Пурковић, Хиландарски игумани 76—77, стављао га је у врло кратак период октобар/новембар 1354 — март/април 1355. То је, међутим, једва вероватно. У оквиру 1349—1354. који је предложио А. Соловјев треба да је игуман био Сава, каснији патријарх. М. Пурковић, Српски патријарси средњега века, Диселдорф 1976, 69—70, 91—92. Ипак, почетак игумановања Савиног не почива на сигурним темељима, тако да се до даљег мора узети период 1349—1354, предложен од стране А. Соловјева.

[22] С. Новаковић, Законски споменици, 436—437 (као Урошеву повељу, без описа међа и пописа старинника); B. Korablev, Actes de Chilandar II, 525 (са датумом 6869-1361, 15. новембар и са три тачкице после: **утесаше мегю...**).

У Струмичком пољу и околним планинама очувала се сразмерно добро средњовековна топономастика. Ипак се при реконструкцији старих међа наилази на велике тешкоће, јер су нека насеља у току касније историје променила место а знатне промене претрпела је и хидрографска мрежа услед копања канала и мелиорационих радова.[23] Биће потребно да се познаваоци струмичког краја позабаве подробније историјско-географском страном ове проблематике, јер се ми морамо задовољити истицањем оних места на терену која помажу да се створе доста грубе али поуздане представе о односима у време кад су настајале наше повеље.

Село Секирник постоји и данас и може својим централним положајем да буде осовина сваке реконструкције. Већ назив Кунаране ствара извесне тешкоће. У неким повељама се изричито каже да је то село, док се у Душановој простагми читав спорни простор у планинама означава „у Кунарах више Секирника". Село Кунаране је с разлогом довођено у везу са данашњим селом Коњарево које се на старим картама пише у облику Конарене. Невоља је, међутим, што се село Коњарево налази јужно од реке Струмице, док се по средњовековним документима налази повезано са Секирником, северно од реке. Кључ је теснац кроз који се Струмица пробија између Струмичког и Петричког поља.[24] Планина Огражден зове се и данас тако и њене старије међе очуване су на терену и обележене на приложеној карти, осим Брезнице, чији положај се не може прецизно утврдити. Подробније међе, које је уписао Бранило са старинцима, не могу се континуирано пратити на земљишту. На приложеној карти обележена су имена очувана на терену, али је најважнија чињеница да у Струмичком пољу међа иде дуж Турије, која постоји и данас, затим дуж реке Струмице до потока Василице, који се улива непосредно пре теснаца Кључ.

Мало је било вероватно да у том делу Струмичког поља није било и поседа и друге господе и да се она неће одупрети „арондацији" коју су Хиландарци извршили. Већ је поменуто да су два мања комплекса земље забележена у оквиру Хрељиног поклона у повељи коју је краљ Душан, наводно, издао 1336: земља што је држао Ласкар Котаниц и земља што су је држали грчки пронијари Тутко Асан и Ласкар Сидерофаг. Оба ова комплекса земље споменута су и у неким другим документима. Из неких каснијих аката сазнајемо да је Котаницама припадала земља у Брезници, а то нам помаже да са овим земљиштем повежемо хрисовуљу цара Андроника II Палеолога којом 1296. године потврђује земљу у Брезници Лаву Котаници, који је назван царевим дворанином.[25] Део тога акта у коме се описују међе је, на жалост, оштећен

---

[23] Уп. Ј. Трифуноски, Струмички крај. Народни живот и обичаји, Скопје 1973; Исти, Расељена села у Струмичкој котлини, Гласник Српског географског друштва 56 (1976) 71—78. Проф. Трифуноски је наговестио дело о Струмичкој котлини у коме ће бити саопштени топономастички подаци. Желим да захвалим мр Гордани Томовић за сугестије и помоћ, нарочито у сакупљању картографског материјала.

[24] Уп. Enciklopedija Jugoslavije V, Zagreb 1962, 262 (А. Урошевић).

[25] L. Petit, Actes de Chilandar I, 28—29. На ову повељу упозорила ме је др Мирјана Живојиновић, за што сам јој веома захвалан.

или слабо издат, тако да се види да је реч о земљишту дуж речице истог имена, да је унутар његових међа било млинова и ораховых дрвета, а да је међа на једној страни полазила од Петрова.[26] Ту земљу су узнемиравали неки Власи, а цар је Котаници потврдио као баштину, без икаквих терета, с којом може слободно располагати. Земља је остала у поседу Котаница и Хреља је никако није могао поклањати као да њему припада. Један од потомака Котанице располагао је том земљом негде око 1360. и поклонио је, вероватно само део који је он наследио, манастиру светог Пантелејмона из Свете Горе. Од око 1364. Хиландарци су због тога узнемиравали монахе Русика тврдећи да та земља њима припада.[27] У време када је, после ћесара Војихне, облашћу Струмице владао деспот Угљеша одржано је пред васељенским судијом Михаилисом Јоскулисом суђење у коме су Хиландарци успели да докажу своја права. Сачувано је разграничење које се увелико слаже са оним у Душановој простагми.[28] Занимљиво је да се код Белине спомиње крст који је подигао покојни Хреља. То је свакако била граница села Секирника, које је, како смо видели, Хрељи стварно припадало. Следеће године (1371) Савет Свете Горе је обавезао монахе Русика да Хиландару предају спорну земљу. Међутим, Константин Ласкарис Котаница није мировао, већ је водио процес пред цариградским патријархом и успео је да докаже да је у питању део његове мајке, који је њему припао наслеђем, тако да је добио земљу натраг. Он је затим поново поклонио манастиру светог Пантелејмона 1374. године и тиме се спор око Брезнице завршио. Када су 1375/76. године епископи велбушки и водочки пресуђивали неколико спорова око хиландарских поседа у Струмичком пољу, забележили су и међу коју су струмички кефалија Дабижив и старинници кꙋдѣ вѣхꙋ и прѣгъ тєсали Паꙋнꙋ и цркви рꙋш'кои.[29]

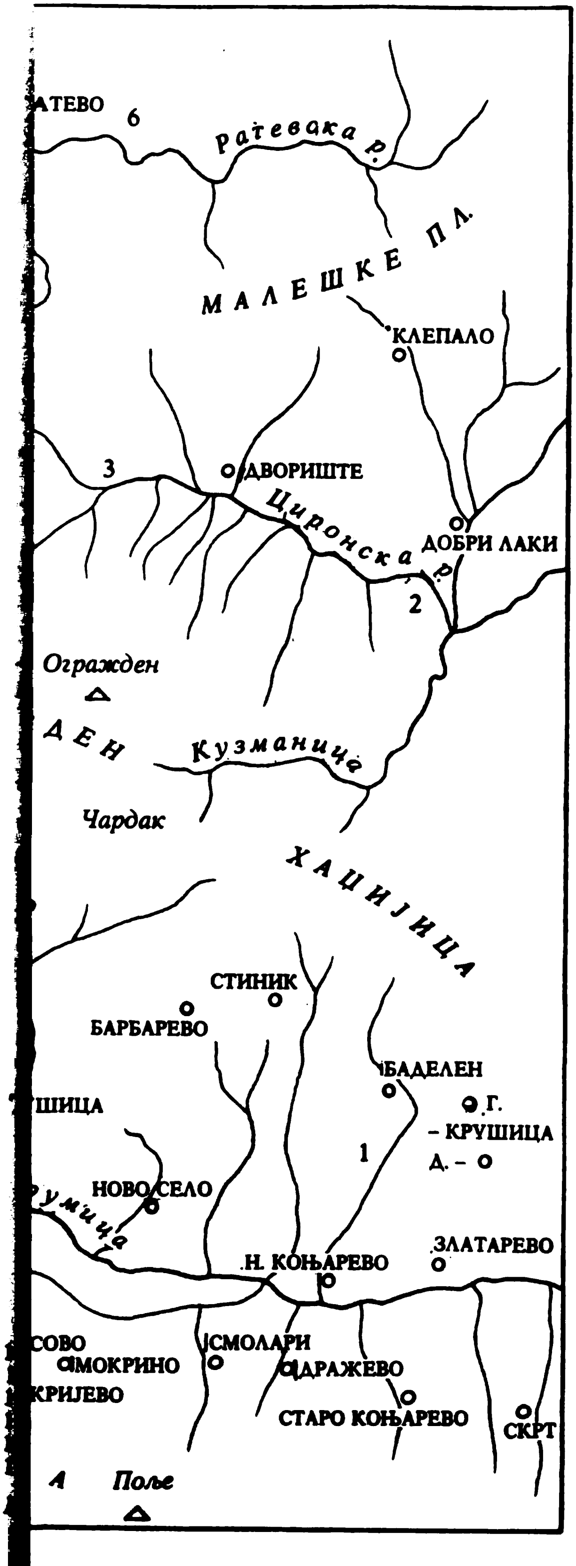
Земља двојице грчких пронијара Тутка Асана и Ласкара Сидерофага лежала је источно и јужно од Секирника, испод и изнад пута, како се каже у једној од наших повеља. Најближи суседи те земље била су села Макријево и Мокрани, јужно од реке Струмице. Када су у време владавине Драгаша, негде 1372—1375. Макријево и Мокрани били поклоњени Русику, планула је и на тој страни парница између

[26] Из описа међа види се само да почињу од τοῦ Πέτρου, али је и то читање несигурно. Како знамо да је Брезница притока Турије и да су јој источне међе биле под Драгуљевом, вероватно се тај комплекс пружао од места које се на картама налази као Петровка према истоку од међа Секирника.

[27] То произлази из акта Константина Ласкариса из јуна 1374. у коме се каже да су монаси Русика били узнемиравани од Хиландараца већ десет година.

[28] Ова парница је већ привукла пажњу у литератури у вези с другим питањима. Уп. P. Lemerle, Le tribunal impérial, Melanges H. Grégoire I, 1949, 378–379. Г. Острогорски, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 22—23. Главни документи: V. Mošin — A. Sovre, Dodatki k grškim listinam Hilandarja, Ljubljana 1948, 31—33; L. Petit, Actes de Chilandar I, 323—324, 326—329.

[29] А. Соловјев, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926, 169—171. V. Mošin — A. Sovre, nav. delo, 31 и Г. Острогорски, нав. дело, 23, нису у праву кад тврде да је и спор око Брезнице долазио пред суд струмичког и велбушког епископа. Тамо је реч о земљи Тутка Асана и Ласкара Сидерофага, која се налазила на другом месту.

АТЕВО
6
Ратевака р.
МАЛЕШКЕ ПЛ.
КЛЕПАЛО
3
ДВОРИШТЕ
Цironска р.
ДОБРИ ЛАКИ
2
Огражден
ДЕН
Кузманица
Чардак
ХАЏИЈИЦА
СТИНИК
БАРБАРЕВО
БАДЕЛЕН
Г.
– КРУШИЦА
Д. –
ШИЦА
1
НОВО СЕЛО
умица
ЗЛАТАРЕВО
Н. КОЊАРЕВО
СОВО
МОКРИНО
СМОЛАРИ
ДРАЖЕВО
КРИЈЕВО
СТАРО КОЊАРЕВО
СКРТ
Поље

два угледна светогорска манастира.[30] Предмет спора може се реконструисати помоћу већ споменуте пресуде двојице епископа, који су по налогу Константина Драгаша решили неколико спорова у току 6884 (1375/76) године. Од како су села Макријево и Мокрани дошли у власт Русика[31] две међе су постале спорне. Једна је била према земљи попа Симона Прће, која се налазила код потока Крњаче јужно од споменутих села, а друга се тицала земље Ласкара Сидерофага и Тутковe, која се морала простирати негде између Секирника и Штуке на једној и Макријева и Мокрана на другој страни. Као што је већ примећено, те парцеле су биле северно од реке Струмице, с једне и друге стране великог пута који ту иде упоредо с реком. Приликом расправљања ове парнице старинци су обилазили земљиште, а читала се и „хрисовуља цара Степана". Ово суђење је у нашој литератури подробно анализирано[32], па се можемо задржати само на проблему међа.

Утврдило се да ни у „грчке дане", а ни у време цара Стефана, земља поменутих пронијара није била повезана са Макријевом и Мокранима. Главни доказ да је земља припадала Хиландару нађен је у чињеници да је још за време цара Душана, дакле најмање две деценије пре овога суђења, на тој земљи било почињено разбојништво („узе гуса коње цареве и људе избише") и да је приселицу платио манастир Хиландар са својим селима. Тада је било извршено испитивање и тада је „властела и хора" из околине сведочила да земља не припада никоме од њих већ Хиландару и да је Хиландар добио од ћесара Хреље и да ту земљу имају у повељи цара Стефана. Као што смо видели та земља је изричито споменута у обема верзијама повеље из 1336, а прећутно је обухваћена међама које је утесао Бранило са старинцима.

У сваком случају, два епископа нису хтела ни 1375/76. да одузму ту земљу од Хиландара. Па ипак, Константин Драгаш ту њихову пресуду

---

[30] Не може се тачно утврдити кад је заснована метохија Русика у Струмичком пољу, у непосредном суседству хиландарских поседа. Најранија повеља деспота Јована и Константина Драгаша, која се погрешно датирала „око 1378" или „око 1380", потиче стварно из периода 1372—1375. и сачувана је у две верзије, од којих је једна очигледно интерполирана убацивањем знатног броја поседа. Ни краћа верзија није изван сваке сумње. Она нема печата и знатно се разликује од повеље деспота Јована Драгаша из 1376/77, која је несумњиво сачувана у оригиналу. Упадљиво је у овој повељи присуство извесног броја села за које се из очуваних аката зна да су припадала Хиландару. Црква светог Ђорђа у селу Полошком и села Полошко, Драгожеља и Кожане даровани су Хиландару 1340. од стране краља Душана (С. Новаковић, Законски споменици, 409—410). Робово је Хреља поклонио Рудлу а Рудл Хиландару. Ту је наведена и Сушица која је лежала северно од реке Струмице, унутар међа које је утесао Бранило. Села код којих је избио спор с Хиландарцима налазила се између Габрова и реке Струмице. То су Макријево, Мокрани, Борисово и Зубово. Уз Мокране је уписано селиште Црквишта, у коме треба видети земљу попа Симона, која се налази баш уз то село а било је предмет спора пред двојицом епископа 1375/76. године. Уз издања Пантелејмоновских повеља код Ј. Шафарика, архимандрита Леонида и С. Новаковића уп. описе и критичке напомене у P. Lemerle—G. Dagron—S. Ćirković, Actes de Saint-Pantéléèmon, Paris 1982, 169—174.

[31] Вероватно је то било после 1372. За цркву у Габрову, која се у истој повељи јавља са истим селима која поклањају Драгаши, зна се да је припадала старцу Данилу, коме је поклонио ћесар Војихна, а 1369. потврдио деспот Јован Угљеша.

[32] Уп. М. Благојевић, Оброк и приселица, Историјски часопис 18 (1971) 176—178.

није поштовао. Када је следеће године издао повељу[33] о својим даровима манастиру светог Пантелејмона навео је уз Мокране „што јест приложил цар Стефан земљу Лендинову к Мокраном", а уз Макријево и „земљу Туткову и земљу Сидерофајеву". Из описа међе види се да село има и реку, ловиште и бродове, што значи да је прелазило и на другу обалу. Пошто је повеља несумњиво сачувана у оригиналу, остаје да нагађамо зашто је Константин Драгаш тако поступио. Најприроднија се чини претпоставка да је Хиландар добио обештећење на другој страни. Ово је уједно и последња вест о земљама које су биле довођене у везу с Хрељом. После непуне две деценије те области су пале под непосредну турску власт и можда ће њихову каснију судбину осветлити неки турски документ.

*

* *

До сада изнете појединости упућују на ревизију схватања о вредности српских повеља које говоре о Хрељином поклону Хиландару. Оним подацима што се налазе у фалсификату ослоњеном на Милутинове повеље вредност је повећало упоређење са византијском царском хрисовуљом. Насупрот томе, подаци из повеље која је уживала опште поверење односе се на касније време и одсликавају сасвим измењену ситуацију у односима међу поседима. Пре свега није оправдано говорити о једној повељи, јер се разлике, као што смо видели, односе и на поседе и свака верзија је прилагођена посебним потребама. Обе имају за циљ да у прошлост пројицирају међе које је утесао Бранило, највероватније тек после 1349. године, обе имају задатак да осигурају спорне земље у Струмичком пољу, обе претендују на комплекс земљишта на Беласици, о коме иначе нема ни најмањег наговештаја да је припадао Хиландару. Само једна од њих имала је функцију да обезбеди права над спорним селом Карбинци и над Тетрагонитовим земљиштем у граду Струмици.

Намеће се питање због чега су проширени поседи, које је Хиландар имао или на које је претендовао, подметани Хрељи, зашто ауторитет царске простагме није био довољан? У тражењу одговора треба свакако узети у обзир да је језгро хиландарских поседа у томе крају заиста потицало од Хрељиног поклона и да је Хреља у Струмичкој котлини имао више разних поседа. Судећи по ономе што је записано 1375/76, у време цара Душана веровало се да је Хреља располагао и царским земљама, уступљеним пронијарима за службу.[34] У томе крају најприроднији и најлегалнији начин стицања неког поседа био је путем поклона од стране ћесара Хреље.[35]

---

[33] Већ је М. Благојевић, нав. дело, 176 нап. 42, покренуо питање узајамног односа три повеље које о селима Макријево, Мокрани и спорном земљишту дају несагласне податке. Међутим, повеља из 1377. је ван сваке сумње по својим дипломатичким одликама.

[34] Г. Острогорски, Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1951, 139. Тумачио је ово претпоставком да су после заузимања штипске области поседи локалних пронијара били конфисковани грчким власницима и предати Хрељи као учеснику победоносне српске офанзиве.

[35] Занимљиво је да је Хреља био запамћен као ћесар. Тако су га назвали, говорећи о давно прошлим догађајима, приликом процеса 1375/76. Кошаришта ћесара

Уверивши се да је ова повеља настала после Хрељиног времена за потребе хиландарских парница са суседима у седамдесетим годинама XIV века, не сматрамо да је корисно испитивати да ли прави датум представља 1334. или 1336. година. Има, међутим, смисла питати се о датуму оног аутентичног акта који је послужио као подлога фалсификаторима, поготову што из тога првобитног акта пробијају, као на палимпсесту, извесни елементи који допуштају да се бар оквирно одреди време његовог настанка. Тај акт имао је 11. индикт који су фалсификатори задржали не придајући значај раскораку између индикта и године. Нас тај индикт води у 1343. годину. Тај првобитни акт стилизовао је логотет Хрс, а то нас води у период после 1340. године.[36] У интитулацији тога акта Душан је имао титулу по којој је и „чесник Грком", што је иначе запажено само у повељама од 1343. до проглашења Царства.[37] Није без значаја ни околност да је акт на основу кога је направљен фалсификат о Хрељином дару имао потпуно једнаку аренгу, интитулацију и потпис као повеља за хиландарски Пирг од 1. јануара 1345, у којој такође заједно наступају игуман Арсеније и „бaшта" Амфилохије.[38] Тај акт је у дипломатичком погледу био врло сличан повељи у поклону властелина Рудла из Струмице, која се датује у 1343. или 1345. годину.[39]

Не може се заобићи ни питање о хронологији акта који је послужио код фалсификовања Милутинове повеље. На жалост, ту нема јасних индиција које би олакшале решавање тога задатка. Сигурно је да је оригинална повеља о Хрељином поклону претходила византијској царској хрисовуљи. Титула протосеваста и слика насељености, знатно различита од оне коју дају документи из седамдесетих година, упућивали би на раније доба, можда чак на доба Стефана Дечанског, када је Хреља био на врхунцу утицаја. Међутим, поседи у Струмичкој котлини и Струмици, који се ту спомињу, упућују на супротан закључак, на време после освајања Струмице, дакле, после 1332. или 1334. године. Држећи се онога што знамо о Хрељиној каријери и о променама српско-

---

Хреље забележена су у опису међа које је тесао Бранило. Међутим, на том истом месту једна од верзија фалсификата из 1336. изменила је то у протосеваста Хреље у складу са титулом која је употребљавана у читавом акту, а то је опет у вези са оном ранијом повељом употребљеном у Милутиновом фалсификату.

[36] С. Станојевић, Дијак, граматик, нотар, канцелар, номик, логотет, Глас 106 (1923) 95, прикупио је материјал из кога се види да је 1340, пре Хрса, логотет био Прибац. Следећи познати логотет Душанов је Ђурађ, који се јавља од 1349. надаље.

[37] Недавно је на то упозорио Г. Суботић, Прилог хронологији дечанског зидног сликарства, Зборник радова Византолошког института 20 (1981) 118, нап. 37, где је наведена ранија литература.

[38] B. Korablev, Actes de Chilandar II, 478—480. М. Живојиновић, Духовник манастира Хиландара, Историјски часопис 28 (1981) 12, саопштила је документ из кога се види да је пре Амфилохија бaшта био Андоније, који је то достојанство имао још у јесен 1343. године. Он је раздвајао податак о Амфилохију из 1336, који је како смо видели неодржив, и податак из повеље од 1. јануара 1345.

[39] Фалсификат о Хрељином дару врло је близак по формулару већ споменутој повељи за Пирг и повељи о Рудловом поклону Хиландару, на којој се не слажу 11 индикт (који одговара 1343) и 6853 (1345) година. Предност се даје 1343. јер се каже да је краљ узео Струмицу.

-византијске границе, настанак оригиналне повеље о Хрељином дару, репродуковане у познатом фалсификату[40], треба да ставимо у интервал 1332/34 — 1339/40, кад се узима да се Хреља одметнуо и пришао Византинцима. Наравно, то важи само ако су премисе овог закључивања исправне, ако Струмица и раније није била у неком периоду под српском влашћу и ако се Хреља није раније одметнуо или није више пута одметао. Док се у том погледу наша знања не промене мораћемо ову повељу стављати у исти период у који су је стављали Хиландарци кад су израђивали други фалсификат и кад су се колебали између 6842 (1334) и и 6844 (1336) године.

ПРИЛОГ

Простагма цара Стефана Душана од 15. новембра (1349—1353)

† Пише и повелѣва ц(а)р(ь)ств(о) ми вь свѣдѣниѥ всакомоу како приходи кь ц(а)рьс(т)воу ми всеч(ь)стни игоумнь прѣс(ве)тиѥ Б(огороди)це хиландарскиѥ кур Іѡ(а)нь и сь ч(ь)стними извраними старци и говорише ц(а)р(ь)ствоу ми како их ѡбиде властеле и властеличики и катоуни влахь ц(а)р(ь)ства ми на планинах и забелех оу Коунарахь више Секирника, што имь ѥсть приложило ц(а)р(ь)ство ми и записало сь мил(о)стиѥю ц(а)р(ь)ства ми хрисовоуль златопечатни. И по томь ц(а)р(ь)ство ми записа и оутврьди. И ѡ томь посла ц(а)р(ь)ство ми властеличикꙗ ц(а)р(ь)ства ми Бранила да поведе ·ВІ· старииикь да оутешу мегю коуде имь ѥс(т) приложило ц(а)-р(ь)с(т)во ми.

И оутесаше мегю: вродь Ставракь, низ Белию рѣку где упада Басилица у Белию рѣку терѣ уз Басилицу, от Басилнце на десно ниже Беліѥга хрида на путь у Глодьнь........ стиѥга на Букову равьнь, на Ивановь кр(ь)сть, низь Трохолѥво, на Стоке, на Иоштень, на Шаван, на Довру рѣку, на Бѣино, на Чрьнѥво, на Ганио Бретено, на Сухо Борие, на Туртелю на студенць, на Суботиицу, на Кнегиню, на Калугерицу, на Дольни врод к Сухимь лукамь на Драгулѥво, право на Бѥлинь путемь врѣзничкимь низ врьдо на Чрьвьни врѣг путем прѣзь рѣку на Брат Трохалу, колником ѡвь десну страну ниже посред грѣнчарѣве ниве на Могилу, на проникарѣво крушиѥ, путемь на студенць Мутнь, ѡд Мутиа на десио на кошаришта Бѥсара Хрелѥ Турию и низ Турию у Ставракь.

И имена старииком: Борись, Бльчозув, Торшѡ, Терьꙗн Костѡзувов, Станиславь Иапришвь, Буниль, Грьчѡ, Драгаиь, Тудорицъ из Пачкова, Хрьсо, Седемиль, Храна и си вса оутесаше старииици како пише хрисовоуль ц(а)р(ь)ства ми, а закле ихь властелничикь ц(а)р(ь)ства ми Бранило.

---

[40] Део о Хрељином поклону у Штипу, Струмичком пољу, Лукавици и планини Ограждену могао је бити верно пренет, јер у тим деловима метохије није било спорова у време кад се фалсификат правио. Тежиште је тада било на Карбинцима и Тетрагонитовој земљи. Севаст Тетрагонит се спомиње као сведок у једном купопродајном акту из 1355. године. L. Petit, Actes de Chilandar I, 304.

Сєго ради ц(а)р(ь)ство ми записа и оутврьди вь всако оутврьждєниє и свободоу чистоу да си има и дрьжи Хиландарь нєѡтьємлємо никимь всє вишє писано до вѣка. И да си оузима иномистро по закону. Тко ли потвори ѡд сихь вишє писаних мало или много, да сє распє и накажє по Законикоу како и нєвѣрникь.

† М(ѣ)сць ноєврь

† Повелѣниємь господина св(є)т(а)го ц(а)ра Гюргь логоѳєть прєроучи писати оу Радовиштихь, мѣсєца ноєвра ·ІЕ· д(ь)нь.

Руком XIX века: Е лѣто ,ѕωξθ.

Хил. бр. 46; снимак у Архиву САНУ бр. 8876.

SIMA ĆIRKOVIĆ

HRELJA'S GIFT TO HILANDAR

The Serbian charters which speak about the properties which Hrelja gave to Hilandar are compared to the fragmentary, but original, Greek charter on the same subject (L. Petit, Actes de Chilandar I, no. 131, p. 275—76) and to other acts which mention Hilandar's properties in the Strymon valley. It is shown that a falsification, made with the help of a charter of Kralj Milutin (B. Korablev, Actes de Chilandar II, no. 8, p. 393—99), contains information about the properties in Štip and the vicinity of the Strymon which corresponds to information in a Byzantine chrysobull. However, this charter which is dated to 1336 (B. Korablev, Actes de Chilandar II, no. 27, p. 458—461), preserved in two somewhat different versions, contains a description of the borders of Mt. Ogražden and of villages in the plain of Strumica, taken from a prostagma of Dušan from the period 1349—1353. Also included are lands of a local Greek lord (Laskar Kotanic) and of pronoiars (Tutko Asan, Laskar Siderofag) which were the subject of a lawsuit between Hilandar and Panteleimon during the period from around 1364 to 1375/76. Another falsification about Hrelja's gift was made on the basis of an authentic act from 1343—1345.

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXI, 1982

MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

DE NOUVEAU SUR LE SÉJOUR DE L'EMPEREUR DUŠAN À L'ATHOS

(À propos d'une nouvelle publication: Actes de Lavra IV)

On a souvent traité dans notre science la question du séjour de l'empereur Dušan au Mont Athos, mais dans la plupart des cas on ne le faisait qu'en passant. En étudiant le rapport entre Dušan et la Sainte Montagne en général, G. Soulis a prêté une attention particulière à sa visite à l'Athos et pris en considération toutes les sources disponibles, grecques et serbes, même la tradition qui en a été conservée parmi les moines athonites.[1]

Les considérations et observations les plus récentes exposées par le prof. P. Lemerle, dans son aperçu excellent et détaillé de l'histoire du monastère de la Grande Lavra de 1204 à 1500[2] nous ont donné lieu à revenir sur la question de l'arrivée de Dušan à l'Athos et du temps qu'il y a passé. Parlant de la période de la domination serbe, P. Lemerle porte un intérêt spécial à la visite que Dušan, accompagné de l'impératrice Hélène et de leurs fils Uroš, a faite à l'Athos et observe que le résultat de ce voyage a été la délivrance d'un chrysobulle en langue grecque à la Grande Lavra, en décembre 1347, par lequel ont été confirmés tous les privilèges du monastère.[3] Faisant mention de l'incertitude de la datation de cette visite, P. Lemerle rappelle la conclusion de G. Soulis, c. à d. l'opinion qui s'est maintenue dans notre science jusqu'à ce jour, que la famille impériale était arrivée au Mont Athos avant le 1er septembre 1347 et qu'elle y était restée jusqu'au printemps de l'année suivante, 1348[4]; cependant P. Lemerle remarque que

---

[1] *G. Soulis*, Tsar Stephan Dušan and Mount Athos, Harvard Slavic Studies II (1954) 125—139, ré-imprimé dans Γεώργιος Σούλης 1927—1966, Ἱστορικὰ μελετήματα, Athènes 1980.

[2] Actes de Lavra IV. Études historiques — actes serbes, compléments et index, par *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou*, avec la collaboration de *S. Ćirković*, Paris 1982, 3—61. Le compte rendu du livre sera publié séparément.

[3] Lavra IV, p. 42. Ce chrysobulle est publié dans Actes de Lavra III de 1329 à 1500. Éd. diplomatique par *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou*, Paris 1979, n° 128 = *A. Solovjev — Vl. Mošin*, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936. n° 16.

[4] *Soulis*, op. cit., 130 et. n. 17; *Vl. Mošin*, Žitie starca Isaii, Sbornik Russkogo arheologičeskogo obščestva III, Beograd 1940, 136 *idem*, Sv. patrijarh Kalist i Srpska Crkva, Glasnik srpske pravoslavne crkve 9, 1946, 197; *G. Ostrogorski*, Serska oblast posle Dušanove smrti, Beograd, 1965, 108; *G. Subotić*, Prilog hronologiji dečanskog zidnog slikarstva, ZRVI 20 (1981) 134—135 et n. 74.

cette durée du séjour lui semble peu probable. P. Lemerle essaie de répondre à la question si ce chrysobulle donné à Lavra était rédigé au Mont Athos pendant la visite de Dušan, ou après cet événement et fait remarquer que rien dans ce chrysobulle ne prouve que l'empereur, au temps de la délivrance de l'acte, séjournait à l'Athos et, si cela avait été le cas, le texte en aurait conservé des traces de quelque manière. P. Lemerle considère, donc, avec une certaine réserve, qu'il était délivré immédiatement après le retour de Dušan en Serbie.

Compte tenu de l'importance de la visite de Dušan à l'Athos pour l'histoire de la Sainte Montagne aussi bien que pour celle de l'Etat médiéval serbe et même pour la datation de l'activité de l'higoumène de Chilandar, Sava, nous tenons à revoir les documents qui puissent aider à arriver aux conclusions plus sûres se rapportant à la durée exacte du séjour de Dušan au Mont Athos. Le point central de nos considérations seront les préambules de quelques chrysobulles de Dušan qui, à notre avis, peuvent démontrer qu' au temps de l'émission de ces actes, l'empereur serbe se trouvait à l'Athos. Vu qu' il s'agit des chrysobulles grecs et serbes, avant d'exposer la teneur de leurs préambules, nous voudrions attirer l'attention sur le fait que, pour l'examen de cette question, il est indispensable d'avoir en vue que les chartes grecques des souverains serbes étaient rédigées entièrement selon la forme des actes grecs, ce qui veut dire qu'elles différaient considérablement de celles, écrites à la même époque en langue serbe[5]. Lorsqu'on a cela en vue, il devient clair, pourquoi dans la plupart des chrysobulles rédigés en grec, que l'empereur Dušan avait délivrés aux monastères particuliers de l'Athos, soit pendant son séjour à l'Athos soit après cela, il n' y a aucune mention de cet événement mémorable et exceptionnel. Et pourtant, les préambules des chrysobulles donnés à la Grande Lavra (déc. 1347) et à Vatopédi (avril 1348) y font une exception. Bien que plus court, la lecture attentive permettra d'observer que le préambule du chrysobulle de la Lavra, par sa teneur essentielle, est identique au préambule des chrysobulles de Dušan, rédigés en serbe: deux donnés au monastère de Chilandar et un donné au kellion de St Sava à Karyés[6]. Le texte y explique le désir de l'empereur de venir à la Sainte Montagne et même mentionne la réalisation de ce désir, c. à d. de sa visite aux monastères athonites. Étant donnée que le préambule des chrysobulles serbes est plus ample et par ses données représente une source unique et précieuse pour la question du séjour de Dušan à l'Athos, nous en donnerons d'abord sa teneur:

»Le désir qui s'est enflammé au début de mon règne pour toutes les saintes et divines églises, et avec la très haute et aimant le Christ l'impératrice auguste kyra Hélène dont Dieu m'a fait don, nous avons pris soin, au maximum, de tout notre coeur et de toute notre âme,

---

[5] *Solovjev — Mošin*, op. cit., XC.

[6] Le texte du préambule est identique dans tous les trois chrysobulles; les différences sont à tel point insignifiantes que nous ne les avons pas prises en considération: *St. Novaković*, Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka, Beograd 1912, pp. 418—423 = Actes de Chilandar II: Actes slaves, publiés par *B. Korablev*, Viz. Vrem. 19 (1912), Priloženie, n° 38; *A. Solovjev*, Odabrani spomenici srpskog prava od XII do kraja XV veka, Beograd 1926, pp. 132—135. Le même chrysobulle aussi chez *Novaković*, op. cit. p. 424, mais sans préambule; *Fr. Miklosich*, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae 1858, pp. 136—139.

des monastères de la Sainte Montagne, du grand désert d'Athos, où se trouvent les très révérends et portant Dieu en eux moines, les saints et glorieux pères. Nous avons entendu parler de la vie bienheureuse de ces saints pères portant Dieu en eux et ma majesté impériale (carstvo mi) a éprouvé un ardent désir de voir ces saints lieux et de m'incliner devant eux et de recevoir la bénédiction de ces saints et portant Dieu en eux pères qui vivent sur la terre d'une manière miraculeuse. Et avec la permission de mon Christ et l'insistance de sa très pure mère, le Christ qui réussit à arriver à toute bonne oeuvre qui mène au salut, qui dans ses oeuvres clémentes réalise les désirs, *a réalisé aussi le désir de mon coeur à voir cette Sainte Montagne*, selon les paroles du prophète: »Je levai mes yeux en haut d'où mon aide me vint«.

Et ma majesté impériale (carstvo mi) vint avec l'impératrice auguste kyra Hélène, dont Dieu m'a fait don, *je me prosternai devant le saint temple de notre souveraine très pure, Sainte Vierge de Chilandar et devant la sainte tombe du ktètôr de notre patrie, saint Syméon le Nouveau Myroblite dont les reliques sécrètent le chrême et devant tous les très révérends pères qui vivent dans le silence dans le monastère et nous y reçûmes la bénédiction. Et alors ma majesté impériale* (carstvo mi) *monta dans les monastères qui sont à l'intérieur de cette Sainte Montagne. Et après que ma majesté impériale* (carstvo mi) *eut visité tous ces monastères du grand désert d'Athos et avec l'impératrice dont Dieu m'avait fait don, auguste kyra Hélène nous leur avons fait donation et les avons orné de différents cadeaux et nous avons donné à ces monastères tout ce qui leur manquait. Et nous avons vu dans cette Sainte Montagne les demeures, ermitages et grottes de ces très révérends saints pères anachorètes*. Et nous étions très émerveillés devant la vie de ces saints hommes, de vrais hommes célestes et anges terrestres. Et ayant reçu la bénédiction nous avons entendu, comme enseignement, les paroles utiles à l'âme et pour en profiter comme on dit: »il me trouva, dit-il; ceux qui ont peur de toi et connaissent ta volonté«. Et *après avoir fait le tour de ces saints lieux, nous sommes venus de nouveau à Chilandar*. Et ma majesté impériale (carstvo mi) s'entendit avec l'impératrice aimant le Christ kyra Hélène . . . .«[7].

Du texte cité, identique dans les deux chrysobulles donnés à Chilandar, on voit clairement que la confirmation des possessions du monastère et la donation des possessions nouvelles ont été effectuées après le retour de l'empereur et de l'impératrice à Chilandar. Ce qui est encore plus important, les deux chrysobulles ont été émis dans le monastère même, ce qui est témoigné par les notes accompagnant l'indication chronologique: »Ce chrysobulle fut écrit lorsque ma majesté impériale (carstvo mi) fut venue à la Sainte Montagne, en année 6856« et »Noté et confirmé à Chilandar, en année 6856, indiction 1«.[8]

---

[7] *Novaković*, op. cit., p. 418—419 = Chil. II, n° 38, 22—55.

[8] *Novaković*, op. cit., p. 423 = Chil. II, n° 38, 163—164; *Novaković*, op. cit., p. 424. C'est alors que l'empereur Dušan donna à Chilandar le chrysobulle confirmant la donation du village Popčelin: *V. Grigorovič*, Očerk putešestvija po evropejskoj Turcii, Moskva 1877², 43.

Par analogie avec ces deux chrysobulles, rédigés à Chilandar, nous n'avons aucune raison de douter que le chrysobulle donné à la Grande Lavra (déc. 1347) ait été délivré précisément pendant le séjour de Dušan dans ce monastère. Cela résulte, nous semble-t-il, du texte de son préambule, dans lequel la manière d'exposer est identique à celle du chrysobulle de Chilandar:

> Καὶ ἡ βασιλεῖα μου γοῦν, ζῆλον ἔχουσα καὶ πίστην καὶ σπουδὴν τῇ τοῦ Χριστοῦ χάριτι εἰς τὰς ἁγίας αὐτοῦ ἐκκλησίας καὶ εἰς τὰ ἱερὰ μοναστήρια, ἤκουε μὲν καὶ πρότερον περι τῆς ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει τοῦ Ἄθω διὰκειμένης σεβασμίας Λαύρας τοῦ ἁγίου πατρὸς Ἀθανασίου, καὶ εἶχον ἐγκάρδιον πόθον καὶ ἀγάπην καὶ πληροφορίαν εἰς αὐτήν· ὡς δὲ κατέλαβεν ἡ βασιλεία μου Θεοῦ εὐδοκοῦντος εἰς τὸ ἱερὸν τοῦτο καὶ ἅγιον ὄρος, καὶ προσεκύνησα μὲν καὶ τὰς ἄλλας ἁγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας, εἰσῆλθον δὲ καὶ ἐν τῇ ῥηθείσῃ ἱερᾷ Λαύρᾳ καὶ προσεκύνησα τὴν ὑπεραγίαν δέσποιναν Θεοτόκον καὶ τὸν ἅγιον πατέραν Ἀθανάσιον καὶ εἶδον καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ ἁγίους γέροντας καὶ ἅπαν τὸ περιβόητον τοῦτο καὶ παρὰ πᾶσι θαυμαζόμενον μοναστήριον, εὐχαρίστησα μεγάλως τῷ ἐλέει τοῦ Θεοῦ καὶ ἐκρατήθην βεβαιότερον καὶ ἀσφαλέστερον μετὰ καθαρᾶς καὶ ἀληθινῆς καρδίας εἰς τὴν ἀγάπην τῆς ἁγίας Λαύρας· διὰ τοῦτο γοῦν καὶ ἐκινήθη ἵνα καὶ μείζονας τινὰς εὐεργεσίας ἐνδείξωμαι αναλόγος πρὸς την διάθεσιν καὶ πληροφορίαν ἣν ἐκτησάμην.[9]

Il nous semble également que dans le préambule du chrysobulle donné à Vatopédi (avril 1348) la présence de l'empereur au Vatopédi au moment de la délivrance de cet acte est encore plus nettement exprimée. Malgré le fait que l'accent y est, naturellement, mis sur la reconnaissance à la Sainte Vierge, à laquelle le monastère est dédié, la présence de Dušan au monastère est facilement reconnaissable. Le texte du préambule est le suivant:

> Πολλῶν καὶ μεγάλων δωρεῶν ἀπολαύσας παρὰ τῆς πανυπεράγνου μου δεσποίνης καὶ Θεομήτορος, ἐπεὶ καὶ πάντα τὰ κατ' ἐμαυτὸν εἰς τὴν προστασίαν καὶ βοήθειαν αὐτῆς ἀνεθέμην καὶ διὰ τοῦτο πολλὰς ὀφείλω αὐτῇ τὰς ἀμοιβὰς καὶ δι' ἔργων εὐχαριστίας, ἐπειδήπερ καὶ ν ῦ ν βοηθείᾳ καὶ ἀντιλήψει αὐτῆς ἠξιώθην καὶ τῆς ἐκ πολλῶν τῶν χρόνων ἐνούσης μοι θερμοτάτης ἐφέσεως καὶ ἦλθον εἰς τόδε τὸ ἅγιον καὶ ἱερὸν ὄρος καὶ προσεκύνησα αὐτὴν ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ τῇ εἰς ὄνομα ταύτης τιμωμένῃ καὶ ἐπικεκλημένῃ τοῦ Βατοπεδίου... διά τε τὰς εἰς ἐμὲ ῥηθείσας εὐεργεσίας αὐτῆς, ἅμα δὲ καὶ διὰ τὸν πόθον, ὃν ἐξ ἀρχῆς ἔσχον καὶ κατεβάλλοντο εἰς τὴν τοιαύτην σεβασμίαν μονὴν οἱ ἀοίδιμοι καὶ μακαρῖται πρόγονοι τῆς βασιλείας μου, ἀλλὰ δὴ καὶ διὰ τὴν θερμὴν ἀγάπην, ἣν ἰδίως τρέφει ἡ βασιλεία μου εἰς τὴν τοιαύτην μονὴν... [10]

Etant donné que dans les préambules la narration usuelle est au passé, ce qui saute aux yeux dans le texte cité est l'indication chronologique »à

[9] Lavra III, 128, 4—15.
[10] *Solovjev — Mošin*, op. cit. n⁰ 18, 1—15.

présent« (νῦν). Cela fait croire que l'empereur parle de l'action qui se passe au moment même de la rédaction de cet acte.

Outre ce que nous venons d'exposer, ajoutons encore que les chrysobulles de Lavra et de Vatopédi diffèrent des autres chartes rédigées en grec par les signatures de Dušan, faites en serbe, ce qui contribue davantage à la conviction qu'au moment de signer ces actes, l'empereur se trouvait en effet au Mont Athos. La signature qu'on lit sur le chrysobulle de Lavra: STEFAN V' HRISTA BOGA VERNI CAR SRBLEM I GRKΩM' I DESPOTATU ZAPADNI ZEMLI (Stefan en Christ Dieu le pieux empereur des Serbes et des Grecs et du Despotat du pays occidental) montre pleinement les prétentions de Dušan. Ainsi, l'empereur serbe avait-il une raison pour poser sa signature en une telle forme sur le chrysobulle émis pour le plus grand monastère athonite. Sur le chrysobulle donné à Vatopédi il est écrit seulement: STEFAN V' HRISTA BOGA VERNI CAR (Stefan en Christ Dieu le pieux empereur).[11] Tout cela n'était pas fortuitement. La Grande Lavra est le plus fameux et le plus influent des monastères de l'Athos et Vatopédi, qui est aussi un des plus notables, maintenait avec le monastère serbe des rapports particulièrement intimes et amicaux encore depuis les temps de St Syméon et de St Sava. Ces rapports amicaux ont été soulignés également dans le préambule de la charte donnée à Vatopédi.[12]

Le chrysobulle de Vatopédi, montrant qu' au mois d'avril 1348 Dušan était encore au Mont Athos, est certainement un des derniers documents rédigés à la fin du séjour athonite de l'empereur serbe. Peu après cette date, Dušan quitta Athos pour se rendre au pays serbe.[13] Lorsqu' on a en vue la note marginale du vieillard Iôanikios laissée sur la traduction des commentaires de l'Evangile, rédigés par Théophilaktos, laquelle, comme *terminus ante quem* pour l'arrivée de la famille impériale à l'Athos donne la date du 1er septembre 1347, on obtient en effet une longue période de temps du mois d'août 1347 au mois d'avril 1348 que Dušan avait passée à l'Athos[14].

---

[11] Lavra III, 128, 43—44; *Solovjev—Mošin*, op. cit., 18, 114. L'empereur Dušan a signé en serbe encore un seul chrysobulle grec pour le monastère Zographou (au mois d'avril 1346), ce qui est tout à fait compréhensible, non seulement parce qu'il s'agissait d'un monastère slave, mais aussi parce que la chrysobulle a été délivré sur la demande de l'empereur bulgare, beau-frère de Dušan, Jean Alexandre: *Solovjev—Mošin*, op. cit., n° 9, 82. Il est important que sur le prostagma de l'empereur Dušan en langue grecque, que l'on conserve à Kultumus et qui se rapporte à tous les monastères athonites, le ménélogème est écrit en langue serbe: *P. Lemerle et A. Soloviev,* Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus, Annales de l'Institute Kondakov XI (1940) 130.

[12] *Solovjev — Mošin*, op. cit., n° 18, 11—13.

[13] La copie du chrysobulle délivré par Dušan pour le monastère des Saints Archanges Michel et Gabriel à Jerusalem (daté du 29 avril 1348 et rédigé à Prizren: Novaković, op. cit., 706—708, VII=Miklosich, op. cit., 133—135) laisse quelques doutes à cause de son contenu (v. K. Jireček, Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskome manastiru s. Arhandela u Jerusalimu.., Jagić — Festschrift, Berlin 1908, 529); à cause de ce fait ce document n'offre pas la certitude au sujet de la date du retour de Dušan à Prizren. Cependant, un autre document, voir, le chrysobulle original délivré par Dušan pour le kellion de St Sava à Karyés certifie que l'empereur serbe vint à Prilep après avoir quitté le Mont Athos; ce chrysobulle est rédigé à Prilep, en 6856, ind. 1, donc, en 1348. Miklosich, op. cit., 136—139 Chil. II, n° 39.

[14] *Lj. Stojanović*, Stari srpski zapisi i natpisi III, Beograd 1905, n° 4939. Qu'il peut s'agir seulement du mois d'août, on le conclut des lettres adressées par Dušan au

De fortes raisons ont provoqué l'absence aussi prolongée de l'empereur Dušan des pays serbes et elles l'ont en même temps retenu à l'Athos. Ces raisons sont bien connues et les savants qui se sont occupés du séjour de Dušan à l'Athos en ont déjà exposé leurs opinions, de sorte que nous ne ferons que les rappeler brièvement.

Avant tout, le départ de l'empereur Dušan et, à ce qu'il semble, de la famille impériale de la Serbie, est mis en rapport avec la grande épidémie de la peste qui sévissait dans les Balkans et en Europe en 1347/8. L'Athos en est resté exempté, comme on le sait. Cependant, bien qu'il y ait cherché le refuge, Dušan est venu tout de même en maître (δεσποτικῶς) à l'Athos, avec l'intention d'obtenir, dans la politique ecclésiastique, des résultats déterminés: de gagner à sa cause des hauts dignitaires de l'église byzantine et en même temps de renforcer l'influence des Serbes à l'Athos en les nommant aux postes dirigeants et importants. Tout ce qu'on sait de l'activité que Dušan développait au Mont Athos indique ces intentions. Le meilleur témoignage en est le récit du patriarche Philothée sur l'entrevue du souverain serbe Stefan (ὁ τῶν Τριβαλῶν ἄρχων Στέφανος) avec le chef du mouvement hésichaste, métropolite de Thessalonique nouvellement élu, Grégorios Palamas, qui séjournait alors aussi à l'Athos. Sans entrer dans tous les détails de ces conversations et des offres faites par Dušan à Palamas de lui céder »villes, églises et régions avec les revenus annuels« ou de l'envoyer comme son »émissaire auprès des empereurs« à Constantinople, on peut conclure qu'il y avait eu plusieurs rencontres. L'intention de l'empereur serbe était claire: »éloigner Palamas des provinces qu'il avait récemment conquises de l'Empire, car il le connaissait comme un homme dévoué à l'Empire Byzantin«[15]. L'écartement de Palamas devait faciliter à Dušan à nommer à la tête de l'Athos son homme Antônios de Chilandar. Ceci exigeait, de toute évidence, un certain temps, car il était nécessaire de trouver des raisons pour la destitution du prôtos d'alors Niphôn qui, sur la demande de Dušan, avait cédé à Chilandar le kellion de Plaka.[16] C'est alors, comme on l'apprend de l'acte synodal, d'une date ultérieure (sept. 1350), que contre Niphôn »s'enflamme la malice des moines du monastère serbe«.[17] G. Palamas a pris la défense de Niphôn, manifestant par là son attitude envers les tentatives de Dušan à l'attirer à son côté. Dušan a tout de même réussi à éloigner Niphôn, de sorte que déjà en février 1348 à la tête du Prôtaton on voit Antônios hiéromoine, éminent de Chilandar et père spirituel de l'empereur serbe.[18] En rapport avec le changement du prôtos, Dušan a certainement dû s'entretenir à Karyés avec les gérontes du Prôtaton. L'arrivée de Dušan

---

recteur et à la commune de Dubrovnik et expédiées de Prizren le 1er et le 6 août 1347: *K. Jireček*, Spomenici srpski, Spomenik XI (1892) 27—29. La date de l'arrivée de l'impératrice Hélène au Mont Athos, en 1347, a été récemment discutée en détail par *G. Subotić*, op. cit., 134—135 et n. 74.

[15] Patriarche Philothée, Encomium Palamae, *J. P. Migne*, PG CLI, col. 615. Cf. *J. Meyendorff*, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959, 136—138.

[16] On l'apprend de l'acte du mois de janvier 1375; Actes de Chilandar I, Actes grecs, publiés par *L. Petit* Viz. Vrem. 17 (19111) Priloženie, n° 156, 11—13.

[17] *F. Miklosich et J. Muller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana I, Vindobonae 1860, p. 297.

[18] Actes du Prôtaton, éd. diplomatique par *D. Papachryssanthou*, Paris 1975, p. 137 et n. 268.

au Prôtaton n'est pas mentionnée dans les chrysobulles connus de l'empereur serbe. On y cite uniquement le nom du monastère auquel l'acte était destiné. Cependant, dans le chrysobulle donné au kellion de St Sava à Karyés on dit: »Lors de la visite de ces saints lieux, nous sommes venus dans la localité nommée Karyés, où se trouve le kellion de St. Sava«.[19] La décision de restaurer le kellion, et d'obtenir le droit pour l'impératrice Hélène de devenir son deuxième ktètôr, n'a pas pu être prise à l'insu du Prôtaton. De toute façon, il faut mettre en rapport la restauration du kellion et les dons que Dušan avait faits aux divers monastères athonites avec la mention ». . . notre empereur Stefan« (. . . βασιλέως ἡμῶν Στεφάνου) conservée dans le Livre commémoratif du Prôtaton. Dans ce document le nom de Dušan a été inséré en qualité de ktètôr-bienfaiteur et d'empereur régnant[20]. De même, un autre document, le Synodikon de la Grande Lavra, mentionne Dušan comme »ktètôr ou plutôt celui qui a prit la place du père de toute cette notre Sainte Montagne, la rendit plus forte, l'aida et la combla de ses paroles et de ses oeuvres«[21]. Une telle mention est le reflet direct du séjour et de l'activité de Dušan à l'Athos.

Revenons maintenant sur la donnée confirmant qu'Antônios était devenu le prôtos déjà au commencement de l'année 1348. Dans ce cas la décision de l'assemblée de moines de Chilandar avec l'higoumène Sava à sa tête se rapportant à l'attribution de l'adelphat au père Antônios, dont l'indication chronologique est 6856, a dû être prise auparavant, donc au cours de l'automne de l'année 1347. C'est que cet acte relate les principales données de la vie d'Antônios, ne mentionnant pourtant pas son service en qualité de prôtos.[22] En outre on cite dans cette décision, les prohigoumènes Arsénios et Théodoulos, alors présents dans le monastère, immédiatement après l'higoumène Sava. Il semble pourtant que ni l'un ni l'autre ne vivaient plus dans le monastère. C' est certain lorsqu'il s'agit de Théodoulos, car on sait que l'assemblée de moines, en présence de Dušan et d' Hélène, avait décidé de le faire rentrer dans le kellion de St. Sava pour y prendre le poste de son supérieur[23]. D'autre part, de la description de l'entrevue de Dušan avec Arsénios on pourrait conclure que ce vieillard honorable et estimé n'habitait pas alors le monastère. »Lorsque notre pieux empereur Stefan était arrivé à l'Athos, il vint aussi visiter le vieillard Arsénios le Grand et il s'entretenait longuement avec lui et se complaisait dans son âme à écouter ses

[19] *Miklosich*, Monumenta serbica, p. 137.

[20] *L. Politis — M. I. Manusakas*, Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων 'Αγίου Ὄρους, Β' Χειρόγραφα Πρωτάτου, 'Ελληνικά 23/I (1970) 33; cf. *I. Djurić*, Pomenik svetogorskog Protata s kraja XIV veka, ZRVI 20 (1981) 148—149 et n. 43.

[21] *D. Anastasijević*, Srpski arhiv Lavre atonske, Spomenik 56 (1922) p. 17: κτήτορός τε ἢ μᾶλλον πατρὸς ἐκκληροῦντος τόπον εἰς ὅλον τοῦτο τὸ καθ' ἡμᾶς 'Αγιον Ὄρος, ὅλαις χερσὶν ἐπικρατοῦντος καὶ συνιστῶντος αὐτό, καὶ λόγοις καὶ πράγμασιν ἐπαρκοῦντος ἡμῖν . . . (ἐκκληροῦντος il faut lire ἐκπληροῦντος: cf. *Soulis*, op. cit., 131).

[22] *Vl. Mošin*, Akti bratskog sabora iz Hilandara, Godišnjak Skop. Fil. fak. IV/4 (1940), pp. 189—193. Sur Antônios v. *Vl. Mošin — M. Purković*, Hilandarski igumani srednjeg veka, Skoplje 1940, 62 et n. 365 et *M. Živojinović*, Duhovnik manastira Hilandara, Istorijski časopis 28 (1981) 11—12.

[23] *Miklosich*, Monumenta serbica, 138. Sur Théodoulos v. *Mošin — Purković*, Hil. igumani, 67—71.

paroles salutaires«.[24] Étant déjà très vieux Arsénios fit son fils spirituel, moine Isaïas, père spirituel de Dušan.

Tout ce qu'on vient d'exposer démontre que l'empereur Dušan prenait part à la vie toute entière de l'Athos[25]. Il était certainement nécessaire que Dušan acquît pendant ce séjour des expériences déterminées qui lui puissent être utiles dans l'organisation du Patriarcat serbe nouvellement formé; de même l'annexion des teritoires byzantins éxigeait les connaissances juridiques et administratives, etc. Finalement, en séjournant à l'Athos, Dušan pouvait, sans aucune difficulté, suivre les événements qui avaient lieu à Constantinople, en premier lieu il pouvait suivre les rapports entre les empereurs Jean V Paléologue et Jean VI Cantacuzène et leurs attitudes envers les Turcs, ce qui, en ce moment, était sans doute au centre de l'intérêt de l'empereur serbe.

Ayant tout cela en vue — les données offertes par les chrysobulles de Dušan d'un côté et, les motifs très forts, qui avaient retenu l'empereur serbe à l'Athos de l'autre — nous considérons qu'il n'y a pas de raisons de mettre en doute la longueur de son séjour athonite, de l'automne 1347 au printemps 1348. En outre, l'Athos s'était trouvé à l'intérieur des frontiéres de l'Empire serbe de sorte qu' aux yeux de ses contemporains Dušan n'avait que changé de résidence, ce qu'il d'ailleurs faisait très souvent.

---

[24] *Đ. Trifunović*, Pisac i prevodilac inok Isaija, Kruševac 1980, 72; cf. *Mošin*, Žitie starca Isaii, 135—136.

[25] Il semble que Dušan ait arbitré un litige entre Chilandar et Zographou relatif à la propriété foncière en faveur du monastère serbe: *Solovjev — Mošin*, op. cit. p. 368; cf. *Soulis*, op. cit., 132—133.

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXI, 1982

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

JOВАН V ПАЛЕОЛОГ И JOВАН VI КАНТАКУЗИН ОД 1351. ДО 1354. ГОДИНЕ

Цар Јован V Палеолог (1341—1391) имао је само девет година у време смрти свога оца Андроника III, 15. априла 1341. године. Регентство царице мајке Ане Савојске, Андроникове удовице, одржало се до почетка фебруара 1347, када је, победом Јована VI Кантакузина (1347—1354), завршен петогодишњи грађански рат. Премда се борио за царски престо, Кантакузин је сматрао себе браниоцем права Јована V, тако да је и заједничко царевање (συμβασιλεύειν δὲ ἀμφοτέρους βασιλέα), према уговору од 8. фебруара 1347, било засновано на узајамном поштовању односа родитеља и деце, при чему је млади цар у свему имао да се покорава старијем и да му препусти управљање. Овај споразум је требало да буде на снази десет година, после чега се предвиђала подела власти.[1] Будући да оваквом погодбом царска власт није била поуздано загарантована ни Палеолозима ни Кантакузинима, природно да она није задовољила присталице ни једног ни другог цара. Поред тога, Кантакузин је давао делове Царства и делио достојанства члановима своје породице. Изгледа да је посебно незадовољство изазвао тиме што је своме старијем сину Матији дао част вишу од деспотске, тако да је био одмах после цара (τιμὴν δὲ παρεῖχεν τὴν ὑπὲρ δεσπότας, ὡς εὐθὺς εἶναι μετὰ βασιλέα).[2] Матија је затим, вероватно крајем 1347, добио у Тракији област између Дидимотике и предграђа Христопоља, која се у ширини протезала до изнад града Ксанти.[3] За разлику од Н. Григоре, Кантакузин каже да је Матија држао Дидимотику и Једрене

[1] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum II—III Bonnae 1831—1832, II, 614, 14—20. Cf. *V. Parisot*, Cantacuzène, homme d'État et historien, Paris 1845, 222—223; *D. M. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos, Washington 1968, 62—63; *idem*, The Last Centuries of Byzantium 1261—1453, London 1972, 212—213; *A. Failler*, La déposition du patriarche Calliste Ier (1353), REB 31 (1973) 76—77; *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches 5 (1341—1453), Berlin 1965, n⁰ 2915.

[2] Cant. III, 1—6; N. Gregorae byzantina historia II—III, ed. *L. Schopenus*, Bonnae 1830, II, 1855, 814, 20—22. О томе в. *Nicol*, Kantakouzenos, 109—110; *idem*, Last Centuries, 223 и *Љ. Максимовић*, Генеза и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ 14/15 (1973) 133 сл.

[3] Greg. II, 814, 17—20.

и мале градове (πολίχνας) око њих, „стварајући сопствену државу међу њима" (ἰδίαν συστησάμενον ἡγεμονίαν μετ'αὐτῶν)[4].

Међутим, све док се Јован V налазио у Цариграду, „отац и син (Јован VI и Јован V) заједно су управљали према уговорима и погодбама (ἐπὶ συνθήκαις τισὶ καὶ ὁμολογίαις), склопљеним на одређено време, и прилично дуго живели у миру".[5] То се односи и на заједнички одлазак Јована VI и Јована V у Солун, септембра 1350, да би после пада зилотске владе и предаје града Кантакузину у њему завели ред. Неприлике између царева започеле су неколико месеци касније. Јован VI се почетком 1351. године, пошто је у међувремену повратио од Срба македонске тврђаве Верију, Едесу и Гинекокастрон, а Солун препустио младом цару и своме тасту Андронику Асену, вратио у Цариград. Тада је Јован V ступио у преговоре са царем Душаном, који се са војском налазио недалеко од Солуна и за кога је ово била повољна прилика да отворено стане на страну младога цара. Будући веома добро упознат са борбама за престо између Палеолога и Кантакузина, Душан је понудио Јовану V да се „спремно бори заједно са њим и поврати отету очинску власт" (προθύμως συμμαχήσειν ἐπὶ τῷ τὴν πατρῴαν ἀνασώζεσθαι ἀρχὴν ἀφῃρημένην).[6] Причајући о тим догађајима, Григора са своје стране обавештава да је Душан понудио Јовану V да узме за супругу његову свастику, сестру бугарског владара Јована Александра, а да своју супругу Јелену преда као таоца.[7] Признајући да је млади цар обесправљен и лишен власти која му је од оца припадала (αὐτοῦ ἀδικουμένου καὶ τῆς πατρῴας ἡγεμονίας ἀποστερουμένου), Кантакузин, много година после ових догађаја, пишући своје мемоаре, себе окривљује што је не само „имајући потпуну власт, њему (Јовану V) оставио само празно име Царства, већ га је, као на прогонство осудивши, оставио усред непријатеља, не удостојивши га никакве бриге, како је полазећи обећавао".[8] Удаљивши из Цариграда Јована V, Кантакузин га је одвојио од утицаја његових присталица и мајке Ане Савојске, што му је она и пребацила када јој се за то указала прилика.[9] У исто време, млади цар се изложио опасности одметања под утицајем нове околине која га је на то подстицала и пружала му подршку. Говорећи о непријатељима око Јована V, Кантакузин првенствено мисли на Србе (Трибале) и себи пребацује што је младог цара занемарио, „изговарајући се ратовима и оставио да га или Трибали опсадом принуде на предају или да га сами издају, уколико не би прихватио њихове понуде".[10] Григора, такође, каже да је Душан, нудећи савез, у исто време претио да ће га „угрозити великим опасностима ако се браком не повеже са њима".[11]

---

[4] Cant. III, 47, 2—5.

[5] Тако је написао анонимни аутор списа Ἀπολογία ὑπὲρ τῶν πρὸ ὀλίγου πραχθέντων ὑπὸ τοῦ κοινοῦ τῆς ἐκκλησίας ἐκκλησιαστικῶν τε καὶ βασιλικῶν, који је саставио током првих месеци 1355. године: цит. Apologie, l. 14—16, éd. *Failler*, Déposition 23—75. Кантакузин назива Јована V сином, јер је са Андроником III имао братски однос. Уз то, од 1347. ожењен Јеленом, ћерком Јована VI, Јован V је био Кантакузинов зет. Cf. *Nicol*, Last Centuries 217.

[6] Cant. III, 160, 6—7.

[7] Greg. III, 148, 21—149, 2.

[8] Cant. III, 200, 23—201, 6.

[9] Cant. III, 206, 21—207, 4.

[10] Cant. III, 201, 6—10.

[11] Greg. III, 148, 17—19 и 169, 17—19.

Заплашен вестима које су стизале из Солуна, Кантакузин је учинио све да одврати свога зета „од оних рђавих подухвата и поврати раније благонаклоно понашање према њему“.[12] Учествујући у то време у млетачко-ђеновљанском рату, који је започео августа 1350, на страни Млечана, због чега није могао и сам да крене у Солун, одлучио је да тамо пошаље царицу Ану Савојску. Стога је најпре отишао заједно са царицом мајком у манастир Одигитрије и под заклетвом се обавезао да ће Јован V бити једини наследник Царства (τὸν ἅπαντα κλῆρον βασιλείας) и да ће га, пошто се одрекне уговора са Душаном, довести одмах у Цариград законитој супрузи. За себе је Кантакузин предвидео да или „за живота царски живећи у Цариграду управља оданде до Селимврије по вољи (κατὰ γνώμην) свога зета или да, изабравши тишину и миран живот, остане код куће“.[13] Са овим писменим заклетвама Ана је кренула у Солун да убеди сина да раскине савез са Србима, јер ће и тако „ускоро сам постати господар, без ратова и тешкоћа“ (μετὰ μικρὸν ἔσται κύριος αὐτὸς ἄνευ πολέμων καὶ πραγμάτων). Тешко је, ипак, поверовати да је Кантакузин уистину намеравао да се замонаши (μοναχῶν σχῆμα ὑποδὺς αὐτὸς) после завршетка рата са Ђеновљанима, под условом да се не зарати са Србима, како се то наводи у Аниној поруци младом цару. У истом смислу је и чуђење зашто Јован V, „када ће за кратко време бити господар свега, тражи пре времена да влада малим“ (μέλλοντα ὀλίγῳ ὕστερον συμπάντων εἶναι κύριον, ὀλίγων ἄρχειν δεῖσθαι πρὸ καιροῦ)), које је Кантакузин изразио сазнавши за територијалне захтеве младог цара.[14] Међутим, чињеница да је Ану Савојску послао да преговара са сином, јер је веровао да ће она са „њој својственом разборитошћу“ успешно обавити посао, као и спремно прихватање захтева Јована V, који је по мишљењу Кантакузина учињен по савету мајке, да зету уступи Енос и градове Халкидике, најјасније говоре о озбиљности ситуације у којој се нашао Јован VI. Овим територијалним уступком област Јована V постала је једнака Матијиној (ὥστε αὐτῷ ἰδίαν ἡγεμονίαν εἶναι), али се он, поштујући уговоре, у свему покоравао тасту.[15]

После тога, почетком 1352. године Јован V напушта Солун, у коме оставља царицу мајку, да би преузео добијене поседе.[16] Он најпре одлази у Енос са намером да преко Тракије стигне цару-тасту у Цариград. У опису ових догађаја Кантакузин жели да истакне своје настојање да Јована V свуда успут прихвате и уважавају као цара. Тако прича

---

[12] Cant. III, 264, 17—19.

[13] Cant. III, 204, 21 sqq.; Greg. III, 149, 4—14 и 170, 3—17. Вид. *Ф. Флоринский*, Андроник младший и Иоанн Кантакузин, ЖМНП 205, С. Петербург 1879, 32; *Parisot*, Cantacuzène, 268; *Nicol*, Kantakouzenos, 77.

[14] Cant. III, 206, 7—15; 208, 18—21: εἰ τοῦ παντὸς κύριος μετὰ μικρὸν ἐσόμενος, ὀλίγων τινῶν ἄρχειν βούλεται и 265, 1—2.

[15] Cant. III, 208, 13—18 и 264, 19—20. *Dölger*, Reg. 5, n° 2994, предлаже за ову интервенцију царице мајке, којом је она, по речима Кантакузина, спречила рат између царева (Cant. III, 209, 2), лето 1352. Cf. *Failler*, op. cit. 78; *Nicol*, Last Centiries 245.

[16] Сматра се да је то било почетком 1352, јер када је Григорије Палама стигао у Солун крајем новембра 1351. године, Јован V је још увек био тамо. О томе, као и о боравку Ане Савојске у Солуну в. *P. Schreiner*, La chronique brève de 1352, OCP 34, 1968, 57—61 и *Failler*, loc. cit.

да су, очекујући младог цара у Дидимотици, која је још увек била у поседу Матије, архонти града, велики папије Арсеније Цамблак и протостратор Тарханиот, пошто су сазнали за преговоре између Јована V и Душана, послали изасланике Кантакузину да питају како да се понашају према његовом зету. Јован VI је наредио да му „припада опхођење као слугу према господарима, и да му је сваки приступ слободан, да га поштују као цара не само они него и сви други градови".[17] Међутим, и поред свега, Јован V је био подозрив према тасту, те је из Дидимотике послао своје изасланике и, тек пошто је сазнао да је Кантакузин устрајао у заклетвама, одбацивши сваки страх и сумњу, отишао у Цариград. Његов боравак у престоници подудара се са најжешћим борбама против Ђеновљана (ἀκμάζοντος τότε τοῦ Λατινικοῦ πολέμου) средином фебруара, а сам Кантакузин обавештава да је Јован V „управо" (ἄρτι) стигао из Солуна, што значи почетком фебруара.[18] Наводећи да је млади цар Палеолог ратовао заједно са њим (συστρατευομένου) против Ђеновљана и да је „провео не мало времена са царем тастом", Кантакузин је свакако желео да свој однос према зету прикаже у што бољем светлу.[19] Знајући додуше, за неке размирице које између себе имају његов син Матија и зет Јован, Кантакузин је желео да се оне реше у Цариграду у присуству обојице. Међутим, Матија, очигледно у жељи да избегне овај сусрет, „закаснио је да по царевој наредби дође у Визант". Кантакузин је то покушао да оправда Матијиним бригом за Једрене и градиће које му је управо (ἄρτι) дао и због чега је намеравао да дође касније.[20] У међувремену, Јован V, који је већ тридесетак дана боравио у Цариграду, почео је да губи стрпљење.[21] По свој прилици је тада „тражио да градовима који су му предати, а које је желео, влада сам и да му се ја (Кантакузин) ни у чему не мешам" (... ὥστε ἄρχειν αὐτὸν ἰδίᾳ καὶ μηδὲν εὐθύνεσθαι παρ' ἐμοῦ πρὸς τὴν ἀρχήν). У таквим околностима Јован VI је овим раније датим градовима додао још и Дидимотику, за коју каже да је „по вредности једнака другим градовима које је захтевао". Очигледно је тада и Матији уступио Једрене у замену за Дидимотику која му је до тада припадала. Међутим, и поред свега, непријатељско држање младог цара постало је очевидно (πολέμιον ἡγεῖσθαι φανερῶς ἐκεῖνον) и као сасвим присутна појавила се опасност да ће непријатељство између њега и Матије прерасти у рат.[22] Због тога је Кантакузин уочи пута саветовао младом цару да, „наговорен од лоших саветника, не сматра шурака за непријатеља", а посебно му је било стало да наговори зета да не зарати против Матије, него да сачека његов (Кантакузинов) долазак, јер „за сада" (νῦν ἔχον), због рата са Латинима, није могао да

---

[17] Cant. III, 237, 6—23: ὡς προσήκει δούλους τοῖς δεσπόταις, καὶ πᾶσαν εἴσοδον παρέχειν ἐλευθέρως; προσέ, χοντας ὡς βασιλεῖ, οὐχ αὐτοὺς μόνους, ἀλλὰ καὶ τὰς ἄλλας πόλεις.

[18] Greg. III, 150, 1—4; Cant. III, 238, 3 и 229, 11—12. Зна се, наиме, да је одлучујућа битка била 13. фебруара: *Rubio Y Lluch*, Diplomatari de Orient Català, 1301—1409, Barcelona 1947, p. 259, n⁰ 202. Cf. *Failler*, Déposition, 79, n. 23.

[19] Cant. III, 229, 10 и 238, 2.

[20] Cant. III, 238, 4—14.

[21] О дужини боравка обавештава Greg. III, 150,5. Међутим, после овако прецизног податка Григора спомиње почетак јесени, што ствара забуну. Cf. *Failler*, op. cit. 79, n. 25.

[22] Cant. III, 264, 20 — 265, 11 и 238, 17—18.

иде у Тракију и њих мири". Атмосферу у којој су се растали зет и таст најбоље осветљава и то што је Јован VI дозволио младом цару одлазак из града у пратњи супруге Јелене и млађег сина Манојла.[23]

Када је Јован V стигао у Дидимотику, негде половином марта, цареви, тј. зет и таст, почели су међусобно да се оптужују. Сваки се жалио да је тешко обесправљен од другог и пребацивали су један другом кршење споразума и заклетви. Поред јавних говора, Јован V се обраћао и Цркви, жалећи се на велику неправду која му је учињена.[24] У том тренутку, када је земљи претио грађански рат, предузела је кораке и Црква. Присталице Григорија Паламе, који су уласком Јована Кантакузина у Цариград однели победу над Јованом Калекасом и Аном Савојском, премда су се осећали обавезним према њему, штитили су у исто време и права законитог наследника. Због тога се сабор, водећи подједнако бригу о Јовану V и Јовану VI, обратио обојици. Црква је желела „и онога цара (κἀκείνῳ) који није био у Цариграду усмено да позове на мир, те му се најпре обратила писмима и објавама" (πρῶτον μὲν διὰ γραμμάτων...καὶ μηνυμάτων).[25] То, међутим, нимало није утицало на промену у држању младог цара. Тада, крајем марта или почетком априла, из Цариграда је кренуло изасланство да покуша измирење Јована V и Матије. Кантакузин и Григора говоре једино о царској мисији на чијем је челу стајала царица Ирина, супруга Јована VI, којој је „цар наредио да дође у Дидимотику и помири сина са зетом царем". Заједно са њом послао је (συνεξέπεμπε δὲ αὐτῇ) двојицу митрополита: Филотеја Ираклијског и Митрофана од Мелника, који су према обавештењу Григоре били сведоци (μαρτυρίας ἕνεκα). Изасланство су још сачињавали Јован Фил и васељенски судија Манојло Анђео.[26] С обзиром да су митрополити били снабдевени заједничким усменим и писменим порукама (λόγοις καὶ γράμμασι κοινοῖς) читавог сабора, закључује се да су они били носиоци и царског и саборског изасланства.[27]

Кантакузин је желео да се односи среде и при томе да се сачува постојећа територијална подела. То је значило да млади цар задржи Дидимотику и друге градове које је добио и да њима управља по својој вољи, а градове који му нису дати да не узнемирава, него да буду потчињени цару (Јовану VI), као и раније; шурака Матију да сматра подаником (δοῦλον) према царским законима, али и братом, и да му укаже сваку наклоност и пријатељство (εὐμένειαν καὶ φιλίαν), како би се избегла прилика за свађу и размирицу. Опомињући их да се не расправљају око власти, Кантакузин је за себе задржао првенство (τῆς τοιαύτης ὑπεροχῆς αὐτῷ παραχωρεῖν), као отац који може поправити децу уколико буду погрешила. Поред утврђивања односа Јована V према Матији,

---

[23] Cant. III, 238, 18 — 239, 7 и 265, 16—19.

[24] Apologie, 1. 17—23. Мисли се на споразуме склопљене у Цариграду 8. фебруара 1347, у Солуну у лето 1351, посредством Ане Савојске, и у Цариграду фебруара—марта 1352. Cf. *Failler*, op. cit. 81.

[25] Apologie, 1. 27—37.

[26] Cant. III, 239, 11—16, даје имена двојице митрополита и спомиње Манојла Фила. Greg III, 152, 6—9, говори само о двојици архијереја и обавештава о Манојлу Анђелу као петом члану изасланства. Cf. *Parisot*, Cantacuzène, 268—270; *Флоринский*, Андроник младший, 32; *Nicol*, Kantakouzenos, 79.

[27] Apologie, 1. 36—38. Cf. *Failler*, op. cit. 82—83.

Кантакузин се посебно осврће на однос свога сина према зету: „А син Матија да има Једрене и друге градове и да сматра зета цара за брата и господара (ἀδελφὸν ἡγεῖσθαι καὶ δεσπότην) и да му одаје благонаклоност и поштовање (εὔνοιαν καὶ τιμήν)". Међутим, у погледу власти Матија није био одговоран Јовану V, него само Кантакузину: „да га не испитује он (Јован V), него само отац".[28] Док је, изузев спомињања седишта Дидимотике и Једрена, Кантакузин неодређен у погледу осталих територија свога зета и сина, Григора о томе говори одређеније. Према њему, „зет цар Палеолог је својевољно требало да уступи Матији територију од Орестијаде до Визе са земљом и градовима са обе стране, тако да он буде самосталан господар (αὐτονόμῳ νέμεσθαι δεσποτείᾳ), а сам (Јован V) да има подручје од Дидимотике до Солуна; обојици је заједнички отац цар (Кантакузин) који ће до своје смрти управљати преосталим делом Царства (τὰ λειπόμενα) са Цариградом, када ће Јована оставити за наследника.[29] Јован V је прихватио територијалну поделу која је већ и до тада постојала и јасно дао до знања да ће се покоравати само царевим наредбама. Међутим, не прихватајући да потпише било какав документ који би се односио на Матијин самосталан положај, Јован V је одбио да призна независност његове територије за чије постојање није видео никаквог разлога (μὴ πρόφασιν τὸ τῆς δεσποτείας αὐτόνομον ἐσχηκότα). Царица и архијереји нису били задовољни оваквим држањем Јована V и сматрали су да он тиме „шураку пружа повод за сумњу и рат". Тако се царско изасланство, „пошто млади цар ништа није учинио од онога што је требало и више није желео да слуша", вратило у Цариград сасвим необављена посла.[30] Ни изасланство синода није постигло више (τῆς δὲ πρεσβείας ταύτης ὑποστρεψάσης κενῆς).[31]

Целокупно понашање Јована V од одласка из Цариграда до повратка изасланства у престоницу јасно показује његову одлучност да поврати власт која му је од оца припадала, а коју му је цар Јован VI неоправдано отео, намеравајући да свога сина постави за цара (τὴν πατρῴαν ἀνασώζεσθαι ἀρχήν, ἀδίκως ὑπὸ Καντακουζηνοῦ τοῦ βασιλέως ἀφῃρημένην, καὶ αὐτοῦ τε ἔχοντος καὶ τὸν υἱὸν ἔφεδρον καθιστάντος). Кантакузин и овога пута главну одговорност за такво држање младога цара пребацује на његову околину (οἱ τῷ νέῳ βασιλεῖ συνόντες), која га је убедила да отпочне рат.[32]

Да бисмо бар приближно одредили почетак ратних операција Јована V, осврнућемо се на податке које о томе пружа Кантакузин. Говорећи о тим догађајима, он каже да је млади цар, „чим је натраг послао царицу женину мајку, одмах (εὐθὺς) кренуо у рат". Ако имамо у виду да се изасланство вратило у Цариград током априла, значило би да је рат започео после тога. Из Кантакузиновог излагања такође произлази да је то било ускоро после потписивања мира са Ђеновљанима, 6. маја 1352. године, када се Кантакузин припремао да сам убрзо (μετὰ

[28] Cant. III, 240, 4—21.
[29] Greg. III, 153, 16 — 154, 1.
[30] Cant. III, 240, 22 — 241, 19; Greg. III, 155, 7—13.
[31] Apologie, l. 38—39.
[32] Cant. III, 242, 2—8.

μικρόν) стигне у Дидимотику и реши несугласице између сина и зета.[33] Очигледно да Кантакузин није стигао да оствари своју замисао, јер је Јован V „одмах" (αὐτίκα), скупивши војску по градовима које је држао, навалио на градове потчињене цару тасту и придобио не малобројне, пошто су му сви спремно пришли, радујући се промени господара".[34] Заузимање трачких градова у којима је Кантакузин, како сам признаје, већ губио симпатије, по свој прилици је било крајем маја и током јуна 1352. године. Могуће је да је Кантакузин, сазнавши за ратне подухвате Јована V, предузео један поход против зета о коме сам не обавештава. Међутим, Григора о томе говори доста прецизно, везујући га за повратак царице Ирине у Цариград: „Управо у време летњег сунцоврата (21. јуни), када су се Трачани трудили око вршидбе жита, цар Кантакузин је заратио против зета Палеолога цара, водећи варварску Орханову војску".[35] Будући да је ово једини податак о том Кантакузиновом походу, само остаје да претпоставимо да је кратко трајао и да се цар брзо вратио у престоницу. У међувремену, тј. после заузимања поменутих градова, Јован V је затражио помоћ Турака (συμμαχίαν Περσικὴν μεταπεμψάμενος), који су тада заузели прву утврду у Тракији звану Цимби (Τζύμπην). Затим је, заједно са ромејском и савезничком турском војском, кренуо против Матије који му, према мишљењу Кантакузина, није давао никаквог повода за рат. И овом приликом, становништво градова који су до тада припадали Матији спремно је пришло Јовану Палеологу, тако да их је лако заузео и стигао до самог Матијиног седишта Једрена. Ту га је такође народ радо примио и допустио му слободан приступ у град.[36] Уласком у Једрене завршени су ратни успеси Јована V. Он се са својом војском налазио у граду, али се градска тврђава (ἄκρα) у коју се повукао Матија, заједно са стрицем Нићифором Кантакузином и другим велможама (περὶ αὐτὸν ἀρίστους) још увек држала.[37] Приступање народа младом цару показује да се у Једрену стварно разбуктала побуна (ἡ στάσις ἀνῆπτο) против Матије; обе стране — Матија са својим присталицама са једне, а народ Једрена са Јованом V и његовом војском са друге — припремале су се за борбу и непрестано подбадале (καὶ ἠγείροντο συνεχῶς).[38] Матија је припремио довољну количину намирница и свега другог што је било потребно, тако да је са својим људима могао да се брани и устраје свакодневним жестоким и узастопним нападима непријатеља до доласка Кантакузина који је, чим је сазнао да му је син опседнут, кренуо из Цариграда.[39] У тренутку његовог поласка црквени

[33] Cant. III, 265, 24 — 266, 1 и 241, 22—242, 1. За мир са Ђеновљанима cf. *Dölger*, Reg. 5, n⁰ 2991.

[34] Cant. III, 242, 11—15.

[35] Greg. III, 171, 17—22. Своје излагање Григора затим наставља обавештењем да је „у то доба у Визант упловило дванаест венецијанских бродова и пошто су провели кратко време у овдашњим лукама, брзо су испловили…": ibid. 1. 23 sqq. С обзиром да о овом догађају нема података у другим изворима, ова Григорина вест не доприноси расветљавању хронологије ратних догађаја. *Failler*, Déposition, 83, n. 50, говорећи о одласку Јована VI из Цариграда „крајем лета 1352", позива се и на овај Григорин податак.

[36] Cant. III, 242, 15—22 и 266, 4—5: βαρβάρους κατὰ συμμαχίαν.

[37] Cant. III, 242, 22—24 и 266, 3—4; Greg. III, 178, 10 sqq. Cf. *Nicol*, Kantakouzenos, 112 и за севастократора Нићифора Кантакузина n⁰ 34.

[38] Apologie, 1. 44—45.

[39] Cant. III, 243, 1—8.

сабор му се обратио са молбом да поврати мир и слогу (παρεκάλει πρὸς εἰρήνην τε καὶ ὁμόνοιαν).[40]

Изгледа да су најпре ратна чаркања, а затим и ратне операције Јована V против таста и шурака трајале током читавог лета. Тако је овај поход Јована VI био када се већ лето завршило (λήγοντος ἤδη τοῦ πέρυσι θέρους), како обавештава Григора, причајући уз то да је Кантакузин повео шездесет ромејских војника, а Каталанаца и Турака преко хиљаду.[41] Са овим се слаже податак да је „прошло шест месеци од оног изасланства" (μηνῶν, οἶμαι, παρεληλυθότων ἕξ μετ' ἐκείνην τὴν πρεσβείαν) на челу са царицом Ирином, које је, како смо видели, било почетком пролећа, и одласка Јована VI из Цариграда.[42] Чим је сазнао за царев долазак, Јована V, плашећи се да ће Кантакузин лако освојити Једрене, напустио је град дан раније и повукао се у Чрномен који му је архонт предао. Кантакузин је после жестоког отпора од стране турске и ромејске војске коју је Јован V оставио да брани Једрене, успео да га заузме и препусти пљачкању својих војника. Војске обојице царева робиле су и пустошиле градове противника. Нарочито је Кантакузин казнио Чрномен, остављајући га на немилост својих војника све док му се становници нису предали. Једино је поштедео Дидимотику, јер се у њој налазио Јован V, пошто је дошао из Чрномена. Тиме, пошто му ни на који други начин није нанео никакву штету, Кантакузин је желео да се покаже милостивим према зету. Штавише, Јован VI је послао изасланство у Дидимотику са захтевом да се рат заврши. Међутим, Јован V, не обазирући се на убеђивања свога таста, а наговорен од оних које је са собом водио, продужио је да ратује као и раније, а уз то је затражио савез Срба и Бугара. Знајући за то, Кантакузин је затражио Орханову помоћ.[43] Управо у часу када је млади цар кренуо у Енос да би потписао споразум са Млечанима (10. октобра 1352), сусрео је своје савезнике Србе и упутио их у Дидимотику заједно са најугледнијим из своје околине и већином војске да га тамо сачека, док се сам не врати из Еноса. У то време је стигла и војска Бугара, тако да су се обе, свака за себе, улогориле недалеко од Дидимотике. И док су се припремале за напад, изненада су на њих навалили Турци под командом Орхановог сина Сулејмана, дакле, само неколико дана после 10. октобра 1352. Бугари су се одмах повукли, а Срби највећим делом изгинули и били заробљени. Једино је њихов заповедник Казнац са малобројном пратњом успео да се спасе, као и најугледнији Ромеји који су побегли у Дидимотику. Сазнавши за пораз својих савезника код утврде Емпитиона (τῷ 'Εμπυθίου

[40] Apologie, l. 47—48. Cf. *Failler*, loc. cit.

[41] Greg. III, 177, 11—18; Cant. III, 243, 15—21, сам прича да је водио ромејску војску, не малобројну Орханову, коју му је зет послао на његов лични захтев, и чету Каталанаца. Cf. G. Weiss, Joannes Kantakuzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969, 48, наводи 600 византијских војника.

[42] Apologie, l. 40—42. *Failler* (op. cit. 83, n. 51) указује да уметнуто οἶμαι не умањује вредност обавештења, јер је у питању временски близак догађај. Cf. *Failler*, op. cit. 83, n. 51.

[43] Cant. III, 243, 22—247, 6 и 266, 6—13; Greg. III, 178, 24—179, 17. *Dölger*, Reg. 5, n⁰ 2997 и 2998. Уп. *Флоринский*, нав. дело, 35; *Nicol*, Kantakouzenos, 80.

φρουρίου), свега тридесет стадија далеко од Дидимотике, Јован V се сутрадан вратио и провео у њој месец дана. Турци су најпре стигли у Једрене код Јована VI, а затим кренули натраг у Азију, пљачкајући уз пут.[44]

Дан уочи битке код Емпитиона у Дидимотику је стигао патријарх Калист. Он је пре тога, сматрајући да су размирице међу царевима постале тако велике да Царству прети несрећа, кренуо из Цариграда мало после (μετ' ὀλίγον) одласка Јована VI у Једрене, водећи са собом архијереје и одабране монахе, и тражио од цара да заврши рат са зетом. Кантакузин је, изјављујући да са његове стране нема никакве препреке за успостављање мира, Калиста послао у Дидимотику младоме цару. Стигавши тамо, патријарх је сазнао да је Јован V отишао за Енос.[45] Они су се састали после повратка младог цара, односно после пораза његових савезника. Ни ово Калистово посредовање за постизање мира није било успешно. Кантакузин опет спомиње да су то спречавали они око цара, који су га подстицали на рат и злодела. Патријарх се вратио у Једрене, јављајући цару о пакости људи који „ради властите користи не брину за општу и подстичу на рат". Свестан велике штете коју ће рат нанети Ромејима, Кантакузин оптужује оне који спречавају мир и чини још један покушај у том правцу. Међутим, ни посредници за мир, Манојло Кантакузин и епископ Мелника Митрофан, које је Кантакузин упутио Јовану V, ништа нису постигли. Рат се поново распламсао и Кантакузин је без оклевања опустошио све градове, који су пришли младом цару осим Дидимотике.[46] Пошто се нашао у тешком положају после пораза своје војске, Јован V је покушао да Турке придобије за савезнике. Због тога је Сулејману послао изасланике са даровима, љубазним речима и писмима. Јован VI је зету посебно замерио што га у писмима није назвао царем (οὐ βασιλέα προσηγόρευεν), него једноставно Кантакузином. Сулејман је изасланство примио љубазно и даровима је узвратио, али је у писмима Кантакузину осудио неразборитост младог цара.[47]

Јован V је остао без властитих снага и савезника, тако да му је једини излаз био у преговорима са тастом, показујући при томе спремност да прихвати све што би овај саветовао. Стога је млади цар у зиму 1352. послао изасланике Кантакузину, коме се, са своје стране, најважнијим чинило да од Јована V одвоји његове присталице. Пошто преговори о миру нису напредовали, млади цар је, напустивши Дидимотику и друге градове који су тада пришли Кантакузину, у пратњи своје супруге

---

[44] Cant. III, 247, 8—15 и 248, 4—250, 4; Greg. III, 181, 10—182, 8. О овим догађајима в. *Failler*, 84, који даје и литературу у вези са споразумом између Јована V и Млечана; такође и *Dölger*, Reg. 5, n° 3005. О бици код Емпитиона в. *Ст. Станојевић*, Цар Душан, Београд 1922, 22; *К. Јиречек*, Историја Срба II, Београд 1952, 105; *Nicol*, Kantakouzenos, 80.

[45] Cant. III, 247, 16 — 248, 3; Apologie, l. 52—54. Cf. *Dölger*, Reg. 5, 3001; *Флоринский*, нав. дело, 39; *Parisot*, Cantacuzène, 275; *Nicol*, loc. cit.; *Failler*, op. cit. 85.

[46] Cant. III, 250, 17 — 252, 4. За посланство Манојла Кантакузина и Митрофана из Мелника: *Dölger*, Reg. 5, n° 3003. Манојло је био Кантакузинов нећак, cf. Nicol, Kantakouzenos, n° 36.

[47] Cant. III, 250, 6—16; 266, 14—19 и 268, 20—21. Cf. *Dölger*, Reg. 5, n° 3002.

Јелене и сина Манојла, идући преко Еноса, Солуна, Лемноса и Самотраке, вероватно крајем 1352. године стигао на Тенедос.[48]

Боравећи на Тенедосу, Јован V је будно пратио шта се догађа у Царству. Тако је, знајући да је Кантакузин у Орестијади, искористио његово одсуство из престонице и са осамнаест малих бродова и једним већим пришао Цариграду преко пута Галате и искрцао се 17. марта 1353. године. Премда је изазвао велику збрку и узнемиреност у граду, подухват је завршио неуспехом, будући да је царица Ирина, супруга Јована VI, одмах предузела да се осигурају неки од прилаза граду и уклоне сви сумњиви људи. Тако је после три дана Јован V био принуђен да се повуче. Чим је сазнао о овом догађају Кантакузин је, што је брже могао, водећи са собом војску и сина Матију, кренуо ка Цариграду. Ипак је прошло десет дана док је Кантакузин из Орестијаде стигао до престонице, што значи последњих дана марта.[49]

Овај непромишљени, а у сваком случају недовољно припремљени подухват Јована V погодовао је свима који су желели да се Матија прогласи за цара. Наши извори се слажу да су сви око Јована VI вршили на њега притисак (ὑπὸ τῶν οἰκείων τοῦ γένους καὶ τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ στρατοῦ συνωθούμενος) да то учини. Сам Кантакузин прича да су му се трећег дана после повратка обратили велможе (οἱ ἐν τέλει) са захтевом да се Матија прогласи за цара, чиме би се по њиховом мишљењу отклонила свака опасност од рата. Кантакузин је и сам желео да његов син постане цар, али је у спровођењу тога показао пуно опрезности. Он се обратио велможама, подсећајући их на уговоре учињене са царицом Аном и зетом царем, као и на чињеницу да их је он принудио да Јована V признају за господара и цара (δεσπότην ἐκεῖνον καὶ βασιλέα καὶ εἰδέναι καὶ νομίζειν); посебно је истакао да је сам изјављивао — не тајно, него пред многима и често — да ће док је он жив и после његове смрти Јован V бити наследник Ромејског царства. Образлажући све то, додао је да су га сада околности принудиле да чини друкчије. Имајући све наведено у виду, Кантакузин је сматрао да најпре о свему треба добро да размисли.[50] Њему је посебно било важно да сазна мишљење патријарха Калиста у кога је „сумњао због разних других разлога, а посебно због

---

[48] Cant. III, 253, 9—22; 255, 1—2 и 266, 24 спомиње само Енос на путу Јована V од Дидимотике за Тенедос. Greg. III, 182, 8 sqq. обавештава да је Јован V, пошто је у Дидимотици провео месец дана, стигао најпре у Енос, а затим на Лемнос где се састао са александријским патријархом Григоријем који је претходно провео извесно време на Светој Гори. Apologie, l. 59, наводи да је Јован V после Еноса пристао у Солуну. И најзад према, Краткој хроници (*P. Schreiner*, Die Byzantinischen Kleinchroniken. 1. Einleitung und Text, Wien 1975, Chronik 22/11), успутна станица Јована V била је Самотрака. *Failler*, Déposition, 86, n. 79, сматра прихватљивијим крај 1352. као време када се Јован V повукао на Тенедос. Исто мисли *Флоринский*, нав. дело, 37 и *Parisot*, op. cit., 276. *Nicol*, Kantakouzenos, 81 и Last Centuries, 246 прихвата почетак 1353. као моменат одласка Јована V из Тракије на Тенедос. *Schreiner*, loc. cit. и у коментару (Die Byzantinischen Kleinchroniken. 2. Historischer Kommentar, Wien 1977, 281—282), наводећи 1353?, указује на недостатак поузданих података за утврђивање сигурног датума.

[49] Cant. III, 255, 23—256, 24; Greg. III, 187, 19 — 188, 11. Cf. *Nicol*, Kantakouzenos, 81; *Failler*, Déposition, 87. Тачан датум даје Кратка хроника: *Schreiner*, op. cit. n⁰ 22/12 и Historischer Kommentar, 282.

[50] Cant. III, 256, 25 — 258, 25; Greg. III, 188, 15—17; Apologie, l, 62—64; cf. *Failler*, op. cit. 88.

пријатељства и истомишљености (φιλίας καὶ ὁμοφροσύνης) са Палеологом".[51] Стога је лично отишао патријарху да би га о свему обавестио и са њиме поразговарао. Калист је, међутим, избегао да одговори, а није се ни појавио у двору онога дана када је обећао да ће то учинити. Да би показао неслагање са Кантакузиновом намером, патријарх се затим повукао у манастир св. Атанасија, пресељавајући истовремено патријаршијску канцеларију у манастир св. Маманта, који није био далеко.[52] Изгледа да је било више разлога за овакво држање Калиста, који је свој долазак за патријарха дуговао Кантакузину. Поред оданости принципу легитимитета који га је све више стављао на страну младог цара, свакако да је Калист осуђивао и Кантакузиново пријатељство са Турцима, због којег је све више губио и симпатије становништва. Имајући, дакле, у виду овакав став патријарха, који је морао утицати на расположење црквених архијереја, постаје разумљиво зашто Кантакузин, причајући о свему овоме, веома брижљиво истиче захтеве оних који су били да се Матија прогласи за цара. Он је, ипак, и на друго њихово тражење одговорио одлагањем до доношења коначне одлуке.[53] Кантакузин је желео да у међувремену покуша да сазна мишљење црквених архијереја, те их је позвао и редом испитивао о својој намери и патријарховом повлачењу. Чланови сабора су му саветовали да „за сада" (νῦν ἔχον) одложи проглашење сина за цара, као штетно у сваком погледу (ὡς ἀσύμφορον κατὰ πάντα). Упозоравајући га да је један син одсутан, који је цар и наследник, и још жив, те је неизвестан завршетак свега, подсетили су га на узајамне заклетве са њим. Цар им је одговорио да лично није одговоран за њихово нарушавање и једино је допустио да треба приступити поновном испитивању свих питања (πάλιν σκέπτεσθαι περὶ τῶν αὐτῶν). Затим, желећи да пребаци Калисту за његово понашање, указао је архијерејима да они, као појединци, имају само саветодавну снагу, а пуноснажну одлуку би могли донети једино као сабор на челу са патријархом. Својим одласком из Патријаршије, према мишљењу Кантакузина, Калист је најпре себе лишио патријаршијске власти, а затим је то исто учинио са сабором.[54] Стога је цар одлуку о Матијином проглашењу за цара донео само неколико дана касније (ὀλίγαις δὲ ἡμέραις ὕστερον), пошто су му велможе о томе поново упутиле једногласан захтев. Да би оправдао тај чин, Кантакузин је изнео читав ток догађаја од смрти Андроника III, приказујући при томе Јована V одговорним за кршење заклетви и споразума, а посебно за изазивање грађанског рата, што је било у складу са оним што је казао архијерејима.[55]

Врло брзо после наведених догађаја (βραχὺς ἐκεῖθεν ἐρρύη χρόνος), негде у другој половини априла, царев син је проглашен за цара, у

[51] Greg. III, 188, 11—13.

[52] Док се према Cant. III, 259, 1—17, Калист повукао у манастир св. Маманта, према Apologie, l. 67, то је био манастир св. Атанасија. Проблем решава Greg. III, 188, 21—23, обавештавајући да је у једном манастиру патријарх становао, а у други је сместио патријаршијску канцеларију. Cf. *Failler*, loc. cit. и *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, I, Les églises et les monastères, Paris 1953, 14, 330.

[53] Cant. III, 260, 13—15.

[54] Apologie, l. 115—147; cf. *Failler*, op. cit. 89.

[55] Cant. III, 260, 16—269, 6.

присуству свих, у двору, „на штиту“ (ἐπ' ἀσπίδος), „обувен у црвене чизме, са капом украшеном каменом и бисерима, према обичају царева“. Уз то, од сада је име Матије, а не више Јована V морало да се спомиње у црквеним (μνημονεύεσθαι) и дворским (ἐν εὐφημίαις) церемонијама. Задржано је, додуше, као раније, помињање царице Ане Савојске и Андроника, сина Јована V. То, међутим, није било од неког већег значаја, јер је Ана боравила у Солуну, а Андроник је имао тек пет година. Поред тога, Кантакузин додаје да није сасвим одузео царски назив Јовану V, јер уколико би се о њему говорило, он га је пред многима називао царем.[56] После проглашења Матије, Кантакузин га је послао у Једрене, а сам је остао у Цариграду да би средио односе са патријархом, чије је присуство било неопходно за чин Матијиног крунисања.[57]

Пошто црквени архијереји нису учествовали у Матијином проглашењу за цара, Кантакузин је после тога сазвао цео сабор (τὴν σύνοδον πᾶσαν), тј. не само црквене достојанственике који бораве у Цариграду него и оне који су се налазили изван престонице, да би сазнао шта би требало учинити са патријархом који је „већ дуго времена напустио Цркву и не жели да се у њу врати, премда смо га ми често на то позивали“. Износећи мисао да је дужност првенствено патријарха да проглашава цареве, што Калист није учинио, Кантакузин је желео да сабор донесе неко решење. Архијереји су, међутим, у одсуству патријарха, одбили да то учине. Тада су, по царевом налогу (προτροπῇ) Калисту отишли црквени и световни архијереји да га позову да се врати Цркви (ὑποστρέψαι πρὸς τὴν ἐκκλησίαν), односно у Патријаршију (ἐπὶ τὸν θρόνον). Ово изасланство није постигло никакав успех, јер је Калист неумољиво устрајао при своме мишљењу.[58]

Премда се за време његовог одсуства из Патријаршије, од априла до половине августа, када је свргнут, сабор ниједанпут није састао, патријарх је ипак у потпуности задржао своју власт. Тако је одбио да казни и свргне свештенике Цариграда који, после проглашења Матије, нису престали да спомињу Јована V. Такође се зна да је у том временском периоду рукоположио једног ђакона и рашчинио једног свештеника.[59]

При таквом стању ствари, а видећи да се са Калистом већ дуже времена није ништа постигло, Кантакузин је послао још једно изасланство, састављено само од црквених архоната: митрополита Јосифа са Тенедоса и Данила из Еноса, сакелија Кавасила и скевофилакса Пердика да Калисту понове позив. Патријарх није ништа одговорио на цареву поруку, али је објавио да ће анатемисати свакога ко га буде присиљавао да се врати у Патријаршију.[60] Одмах после тога, 14. августа, сабор који је Кантакузин сазвао, свргнуо је Калиста са положаја патријарха (ἐς

---

[56] Greg. III, 188, 23 — 189, 2; Cant. III, 269, 7—21; Apologie, l. 151 наводи само помињање у црквама; cf. *Failler*, op.cit., 90. О проглашењу Матије в. *Е. Христофилопулу*, Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Атина 1956, 195—196 и *Nicol*, Kantakouzenos, 113.

[57] Cant. III, 270, 2—7; cf. *P. Charanis*, Imperial Coronation in Byzantium: Some New Evidence, Byzantina 8, 1976, 39 sqq.

[58] Cant. III, 270, 8—12; Apologie, l. 173—203. *Dölger*, Reg. 5, n⁰ 3009.

[59] Apologie, l. 148—152 и *Failler*, op.cit. 91—92.

[60] Cant. III, 270, 12 — 271, 19; Greg. III, 196, 7—10; Apologie, l. 255—260; cf. *Failler*, op.cit., 95—96.

δὲ τοὐπιὸν τοὺς ἐπισκόπους ἀθροίσας τοῦ πατριαρχικοῦ καθεῖλεν αὐτὸν βαθμοῦ).[61] Калист, остајући упоран, ни то није прихватио, тако да је чак и крајем августа 1353, када је за патријарха изабран дотадашњи митрополит Ираклије, Филотеј, продужио да себе сматра патријархом. Са таквом идејом није дуго могао да остане у Цариграду и ускоро (χρόνον οὐκ ὀλίγον) је кренуо преко Галате, где су му Ђеновљани указали гостопримство, према Тенедосу. Тамо је стигао крајем 1353. или почетком 1354. године.[62]

Патријарх Филотеј је испунио Кантакузинова очекивања. Фебруара 1354. крунисао је Матију за цара.[63] Међутим, Кантакузинови неуспеси у преговорима са Турцима који су се, нарочито после јаког земљотреса 2. марта 1354. године, утврдили на обалама Тракије, стварали су му све већи број непријатеља. Требало је преговарати са Јованом V. Одбивши понуду патријарха Филотеја да разговара са младим царем, Јован VI је сам кренуо према Тенедосу, заједно са Матијом и његовом женом. Зауставили су се најпре на малом острву званом Маврија, у близини Тенедоса, а сутрадан на другом, званом Свети Андреја, надајући се да ће млади цар послати изасланство ради преговора о миру. Ништа се од очекиваног није догодило, због тога што су, по мишљењу Кантакузина, неки од заповедника његових бродова саветовали младом цару да не прихвати мир. Уз то, изгледало је да ће војници Јована V спречити Кантакузиновим бродовима излазак, што је овога навело да се што брже повуче и да преко Еноса, где су се Матија и његова жена одвојили, стигне у Цариград.[64]

Расплет догађаја и свршетак грађанског рата наступили су врло брзо. Јован V је уз помоћ ђеновљанског авантуристе Франческа Гатилузија успео да 22. новембра уђе у Цариград. Можда и не искористивши довољно забуну коју је изазвао својим изненадним доласком, Јован V је 25. новембра потписао споразум са Кантакузином, према којем је, као и раније, млађи цар требало да буде савладар старијег, а Матија да задржи своју независну област у Тракији, уз обавезу Јована V да на њега никада неће заратити. И када је већ изгледало да је све срeђено, цариградска маса се сасвим окренула против Кантакузина и присилила га да што брже царско одело замени монашким. Само дан после своје абдикације (3. децембра), Кантакузин се као монах Јоасаф повукао у манастир Мангана, остављајући Јована V као јединог цара.[65]

Из читавог излагања произлази да су односи између Јована V и Јована VI током последњих година Кантакузинове владавине (1351—1354) били непријатељски. Јован VI је све време настојао да задржи однос оца, односно старијег цара према сину, тј. млађем цару, како је обично и називао Јована V. У том настојању он је био веома попустљив

---

[61] Greg. III, 201, 10—11; Apologie, l. 267—277; cf. *Failler*, op.cit., 97—99.

[62] Cant. III, 275, 14—19; Greg. III, 257, 5 sqq. cf. *Failler*, op.cit., 100—101.

[63] Cant. III, 275, 20—276, 2; Greg. III, 204, 12—16; уп. *Христофилопулу*, нав. дело, 196; *Nicol*, Kantakouzenos, 114.

[64] Cant. III, 281, 19—283, 16; Greg. III, 236, 7—237, 19; cf. *Nicol*, op. cit., 83.

[65] Cant. III, 291, 20—24; 292, 16—21 и 307, 5—13; Greg. III, 243, 9—22; cf. *Nicol*, op. cit., 84—86. О свим овим догађајима веома детаљно са исцрпним навођењем литературе в. *Љ. Максимовић*, Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације (1354—1383), ЗРВИ 9 (1966) 134—140.

према зету и не само спремно излазио у сусрет свим његовим захтевима него је и кривца за отворена непријатељства увек тражио у околини младог цара, коју је сматрао одговорном за његове одлуке и поступке. Међутим, после одласка Јована V и његове породице на Тенедос, што је личило на прогонство, а посебно после проглашења и крунисања Матије за цара, тешко је било одржати народ у уверењу да је Кантакузин заштитник легитимног цара. Поред тога, све веће присуство Турака учинили су да је Кантакузин сасвим изгубио симпатије народа, а то је у одлучујућем тренутку било пресудно.

MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

JOHN V PALAIOLOGOS AND JOHN VI KANTAKOUZENOS FROM 1351 TO 1354

The relatively peaceful relations between John V Palaiologos (1341—1391) and John VI Kantakouzenos (1347—1354), based upon the treaty of 8 February 1347, lasted until the beginning of 1351. At that time John VI, after spending a few months with his son-in-law, departed for Constantinople, leaving Thessaloniki to John V and his father-in-law Andronikos Asen. This was the propitious moment for the Serbian emperor Dušan to stand openly on the side of the young emperor and to offer him help in his conflict with John VI. In order to avert that possibility, Kantakouzenos sent the emperor's mother Anne of Savoy to Thessaloniki in the summer of 1351 to negotiate with her son. John VI describes the difficult predicament in which he found himself while noting that he had satisfied all the territorial demands of his son-in-law. By receiving Ainos and the cities of the Chalkidike, John V's territory became equal in size to that of Matthew Kantakouzenos, which had been formed at the end of 1347.

At the beginning of 1352 John V arrived by way of Ainos and Didymoteichon at Constantinople where he spent a month with his father-in-law. Kantakouzenos' wish to put an end to the quarrel between his son and son-in-law was not realized because Matthew declined to come to Constantinople. John V left Constantinople amid a very hostile atmosphere although John VI nevertheless delivered Didymoteichon to him at the last moment. In order to forestall the enmity between son-in-law and son from developing into war, John VI immediately, at the end of March or the beginning of April, sent a delegation headed by his wife Eirene to negotiate with John V. Since neither the empress nor the archpriests were successful, John V began military operations soon after their departure and, probably during the end of May and the beginning of June, he occupied the cities of Thrace whose sympathies Kantakouzenos had already lost. At last the young emperor, together with the Turkish army which came to his aid, arrived at Adrianople and there he was joined by its inhabitants who had rebelled againts Matthew.

Although John V was obliged to withdraw from Adrianople when his Serbian and Bulgarian allies were defeated around the middle of October 1352 at Empythion by Kantakouzenos' Turkish allies, he still rejected every peace offer—first from Patriarch Kallistos, then from Manuel Kantakouzenos and the bishop of Melnik Metrophanes. The war continued, but after an unsuccessful attempt to obtain some Turkish allied troops, John V was ready to negotiate for peace. Soon he abandoned Didymoteichon and the other cities which went over to Kantakouzenos' side, and most likely travelling via Ainos, Thessaloniki, Lemnos and Samothrace, he arrived on Tenedos at the end of 1352 accompanied by his wife Helena and son Manuel. His unsuccessful attempt to invade Constantinople (17 March 1353) provided John VI, under pressure from his own partisans, with the opportunity to proclaim Matthew emperor a month later. In order to arrange for Matthew's formal coronation, John VI had to smooth relations with Patriarch Kallistos who had withdrawn from the patriarchate in protest prior to Matthew's proclamation as emperor. But the patriarch remained intransigent, and when a delegation sent to him came to nothing, Kallistos was deposed on 14 August 1353. Somewhat later he was forced to leave Constantinople and went to Tenedos. At the end of August the former metropolitan of Herakleion Philotheos was chosen to be patriarch, and in February 1354 he crowned Matthew emperor.

Kantakouzenos' lack of success in his negotiations with the Turks who had established themselves on the coast of Thrace provided him with an ever increasing number of enemies. And now his yielding attitude toward John V induced him to negotiate with him. He personally set off to Tenedos but turned back because he realized the futility of his expectations. The outcome of these events and the end of the civil war came very quickly. On November 22 John V successfully entered Constantinople, and just when it had seemed that relations with John VI had been settled by the agreement of November 25, the mass of Constantinople turned completely against Kantakouzenos and forced him to exchange his imperial garb for that of a monk. As a result of these tempestuous events John V became sole emperor.

The discussion allows us to conclude that relations between John V and John VI during the last years of Kantakouzenos' rule (1351—54) were hostile. John VI continually strove to maintain the relationship of a father, properly an older emperor, toward a son, that is, a younger emperor, which is how he usually addressed John V. In that attempt he was rather accomodating toward his son-in-law and not only was he willing to meet all his demands, but he always sought the reason for open hostilities in the milieu of the younger emperor which he considered responsible for John V's decisions and actions. However, after the departure of John V and his family to Tenedos, which resembled an exile, and especially after the proclamation and coronation of Matthew as emperor, it was difficult to maintain the people's conviction that Kantakouzenos was the defender of the legitimate emperor. Further, the ever increasing presence of the Turks lost Kantakouzenos the sympathy of the people, which in the decisive moment was crucial.

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XXI, 1982

БАРИША КРЕКИЋ

МЛЕЦИ И УНУТРАШЊОСТ БАЛКАНА У ЧЕТРНАЕСТОМ ВЕКУ*

Када су Млечани, победом у четвртом крсташком рату, 1204, коначно успоставили своје колонијално царство на Леванту, њихова политика претрпела је радикалну промену: од настојања да заштите своје интересе у подручјима и на морима која су била под страном влашћу, та политика се претворила у прагматично решавање свакодневних проблема и у будност у очувању стечених позиција на подручју којим су сада доминирали млетачка флота и млетачки трговачки интереси. По речима једног модерног историчара, „дуготрајност млетачког царства била је заснована на вештој мешавини централизоване бирократске администрације и институционалних облика, који су охрабривали локалне заједнице Млечана у колонијама да учествују у јавним пословима."[1] Нова ситуација на Леванту утицала је и на млетачку политику према територијама које су Млечани држали у својим рукама на подручјима од животног значаја на путу од Венеције до Леванта, то јест у Далмацији и на обалама Црне Горе и Албаније. Ове области постале су сада још важније за безбедност пловидбе и комуникација између Венеције, Леванта и других подручја. Њихов значај још је више порастао са развојем новог система пловидбе у Млецима, трговачких конвоја званих „mudae" који су постали доминантан облик млетачке поморске трговине у првој половини XIV века.[2]

Млетачко присуство на источној обали Јадрана било је, управо, први услов и узрок контаката између Млечана и држава балканске унутрашњости, Босне и Србије у XIV веку. Разуме се, млетачки додири и sukоби са хрватским племством и са угарским властима у Далмацији били су далеко чешћи и бројнији, али ти односи су друкчијег карактера од оних са Босном и Србијом и много су боље познати. Чињеница да су се територије Босне и Србије током времена граничиле на многим местима са млетачким поседима на приморју подржавала је млетачки

* Овај чланак представља допуњени текст предавања одржаног 8. маја 1979. на Филозофском факултету Београдског универзитета. Аутор, користи прилику да изрази своју искрену захвалност Наставно-научном већу Факултета, Одељењу историјских наука и његовом управнику професору др Сими Ћирковићу на позиву и топлом гостопримству. Делови овог рада објављени су у мом чланку Venetian Merchants in the Balkan Hinterland, *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege, Festschrift für Hermann Kellenbenz*, vol. I, *Mittelmeer und Kontinent*, Nürnberg 1978, 413—429.

[1] W. H. McNeill, *Venice, the Hinge of Europe*, 1081—1797, Chicago 1974, 34.

[2] Н.д., 63.

интерес за те земље. Други извор тог интереса био је развој самих балканских држава. Пораст моћи Србије у XIII веку, јасно обележен добијањем краљевске круне 1217. и црквене аутокефалности 1219, добио је нарочитог маха отварањем рудника средином XIII столећа. Рударство је постало највећи и најважнији извор српске моћи у следећих сто педесет година, а у извозу српских руда на Запад најживљег учешћа узели су Дубровчани, који су у то доба били под млетачком врховном влашћу. Слична ситуација настала је нешто доцније, у XIV веку, у Босни, где је, такође, снажење државе и откривање рудног богатства ишло руку под руку и где су, опет, Дубровчани одиграли веома велику улогу.[3]

Сасвим је разумљиво да је овакав развој у унутрашњости Балкана морао привући политички и економски интерес Млечана, а тај млетачки интерес нашао је несумњиво свој највиднији израз у учешћу Млечана у трговини са балканским залеђем кроз Дубровник. До сада сам успео да утврдим присуство близу шест стотина Млечана у Дубровнику између 1278. и 1400. године. Разуме се да је стварни број морао бити далеко већи, јер данас знамо само за оне који су оставили неког трага у архивским документима, а тих је свакако било далеко мање од оних других чије је присуство остало незабележено. Међу Млечанима у Дубровнику било је чланова врло угледних и богатих породица, било је породица које су у тај град слале по неколико чланова, а било је и појединаца који су деценијама живели у Дубровнику и ту развијали живу делатност. Та делатност веома често је укључивала и трговину са балканском унутрашњошћу.[4]

Затим, учешће странаца уопште, а међу њима и Млечана, у кредитним операцијама у Дубровнику између 1280. и 1400. године од посебног је интереса у вези са овим питањем. По подацима колеге Игнација Војеа[5] и оним које сам ја сакупио, укупна сума кредита у Дубровнику у овом периоду достиже нешто преко два милиона млетачких дуката. Од тога су странци дали на зајам око 10%, односно 220.000 дуката, од чега 198.000 Талијани. Међу кредиторима било је око 20% странаца. Да су Млечани играли посебно значајну улогу као кредитори показује већ и само неколико података из XIV века: између 1331. и 1339. Млечани су у Дубровнику дали 118.000 дуката на зајам, а то је било 50% укупних кредита у том периоду и 70% кредита које су дали странци у граду.[6] Логично је да се претпостави да је велики део ових новаца био инвестиран у трговину са балканским залеђем. О томе, уосталом, постоје и бројни конкретни подаци, од којих ћу навести само неколико.

---

[3] М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, 2 књ., Београд 1955, 1962. К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку, *Зборник Константина Јиречека*, књ. I, Београд 1959, 205—303. Д. Ковачевић, *Трговина у средњовјековној Босни*, Сарајево 1961, 139—157. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 96—98. F. C. Lane, *Venice, A Maritime Republic*, Baltimore 1973, 63.

[4] B. Krekić, *Contributions of Foreigners to Dubrovnik's Economic Growth in the Late Middle Ages*, *Viator*, vol. 9, Los Angeles 1978, 378—379.

[5] I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976.

[6] B. Krekić, *Italian Creditors in Dubrovnik (Ragusa) and the Balkan Trade, Thirteenth through Fifteenth Centuries*, *The Dawn of Modern Banking*, New Haven 1979, 242—245.

Маја 1333. један Дубровчанин осигурава „116 либара сребра у крстатим грошевима и 51 либру, 8 унча и 4 аксаћа сребра из Новог Брда у комадима, и 20 либара и 5,5 унча млетачких гроша" које Млечанин Петар Тревисано, трговац у Задру, шаље у Млетке на једном дубровачком броду.[7] Следеће године Млечанин Николето Квирино је изјавио да су он и његов шурак дали око 525 перпера кредита „трговцима из Дубровника који су у Србији".[8] Јануара 1335. један Которанин предао је великом трговцу у Дубровнику, Млечанину Франческу Скарпацу „четири комада сребра тежине 14 либара, 4 унче и 2 аксаћа, који садрже злато, како каже, из Новог Брда, за 244 перпере" које је Которанин дуговао Скарпацу. Овај је сребро послао у Млетке.[9] Исте године Скарпацо је послао у Млетке 3 либре и 5 унча сребра из Брскова „за које каже да садржи злато", а које је примио опет као исплату дуга од једног Дубровчанина.[10]

Почетком 1336. дубровачки кнез је упутио писмо Марину Белчићу у Србију, позивајући га да плати дуг од 700 перпера Марку Занеу, млетачком трговцу у Дубровнику. Белчић је одговорио да је Марковом представнику већ дао „шест салма кожа и једну салму црног воска... а остатак ствари имам у Србији и ја данас крећем и одлазим у Србију, где ћу сакупити ствари и доћи ћу лично и платићу све у потпуности. Зато вас, госпару (тј. кнеже), молим ... да ми дате рок од Ускрса да бих могао да сакупим све ствари и да дођем и часно платим госпару Марку".[11] Априла 1336. Млечанин Стефан Циврано примио је од једног Дубровчанина, као део отплате дуга од 640 перпера, 29 либара, 8 унча и 4 аксаћа „финог сребра мешаног са златом из Новог Брда" рачунајући либру 17 перпера, у укупној вредности од 520 перпера. Сребро је ишло на продају у Млетке.[12]

Занимљиву илустрацију млетачког пословања са унутрашњошћу даје и изјава Николе Briosi-a, децембра 1338, којом овај Млечанин ослобађа свих досадашњих дугова и обавеза „преузвишеног принца, господина Стефана, божјом милошћу краља Рашке, Николу Бућу из Котора, Марина Лукаровог Бунића из Дубровника, Луку Кринића из Улциња и све бароне и људе реченог краљевства и њихове наследнике", поништавајући истовремено сва будућа тражења од краља и наведених лица.[13] Не може, дакле, бити сумње да су Млечани на овај начин учествовали у трговини са унутрашњошћу, али колико је то учешће било, није могуће утврдити.

Да је млетачко учешће било првенствено везано за трговину рудама може се доказивати не само архивским документима из којих се то директно види него и познатом чињеницом да су Млечани и други западни трговци били веома заинтересовани за балканске руде у XIV и XV веку због опадања рударске производње, нарочито сребра, на

[7] Хисторијски архив у Дубровнику (HAD), *Diversa cancellariae*, X, 23.
[8] Исто, XII, 20v.
[9] Исто, 30v.
[10] Исто, 150.
[11] HAD, *Reformationes*, XI ad f. 66.
[12] HAD, *Debita notariae*, II, 93.
[13] Исто, 222.

Западу у то доба. Колики је био значај наших рудника може се видети из неких упоредних цифара, иако су све те цифре још увек прилично несигурне. Велики историчар Дубровника, професор Јорјо Тадић израчунао је да је годишње извожено кроз Дубровник око 25 тона српског и босанског сребра према Западу.[14] Недавно је професор Сима Ћирковић извршио нове прорачуне и дошао до закључка да је минимална производња сребра у Србији и Босни у првој половини XV века износила просечно 12 тона годишње.[15]

Да би се добила права слика шта ово значи, треба погледати колика је била укупна производња сребра у Европи у то доба. Пре сто година Adolf Soetbeer је проценио да је у Средњој Европи крајем XV и почетком XVI века произвођено 47 тона сребра годишње.[16] Касније је John U. Nef нешто подигао укупну суму, али је тврдио да средином XV века ниједан рударски центар у Европи није производио више од 2,8 тона годишње,[17] док је професор Ћирковић израчунао да је Сребреница у првој половини XV века давала 5—6 тона, а Ново Брдо чак 9 тона сребра годишње.[18] Све ово показује од коликог је значаја балканско рударство било не само за ту област него за читаву европску привреду, па никакво није чудо да су и Млечани били за њ заинтересовани. Посебно је занимљиво питање каква је и колика била улога нашег сребра у финансирању млетачког увоза са Леванта. Познато је, наиме, да су Млечани у XIV веку извозили велике количине сребра на Левант, нарочито у област Тане на Црном Мору.[19] Тиме су бар делимично плаћали увоз робља, крзна и друге робе из тих крајева. Врло је вероватно да је део балканског сребра које се извозило у Млетке био коришћен за ове сврхе, што је могло само да повећа интерес Млечана за балканску унутрашњост.

О том интересу сведоче подаци из XIII и XIV века. Већ 1284, на пример, налазимо извесног Млечанина Марина и „мајстора Марка кожара" у важном рударском средишту Брскову.[20] У новембру 1300. године млетачко Велико веће је писало Дубровчанима и обавестило их да је спремно да потроши извесну суму новаца „ради ослобађања наших верних, за које се каже да су заробљени у области Босне и каже се да их је око педесет".[21] По формулацији овог документа („nostrorum fidelium", а не „Venetorum nostrorum") могло би се закључити да су

[14] Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, X/1, 1968, 531.

[15] С. Ћирковић, *Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни*, *Историјски гласник*, 1—2, Београд 1976, 91—98.

[16] A. Soetbeer, *Edelmetall — Produktion und Werthverhältniss zwischen Gold und Silber seit des Entdeckung Amerika's bis zur Gegenwart*, *Dr. A Petermann's Mittheilungen aus Justus Perthes'*, *Geographischer Anstalt*, Erg. 13, no. 57, Gotha 1879, 107.

[17] John U. Nef, *Silver Production in Central Europe*, 1450—1618, *Journal of Political Economy*, vol. 49, 1941, 583—586.

[18] Ћирковић, *Дубровачка ковница*, 94.

[19] О томе у најновије време в. чланак *F. C. Lane*, *The Venetian Galleys to Alexandria*, 1344, *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege* (в. горе уводну напомену), vol. I, 431—436.

[20] Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи*, *1278—1301*, Београд 1932, 131—132.

[21] S. Ljubić, *Listine o odnošajih izmedu Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, knj. I, Zagreb 1868, 193.

ови људи у већини били млетачки поданици, вероватно из Далмације, а не Млечани из Млетака, али сасвим је могуће да је известан број њих био доиста из Венеције. Млечани су несумњиво у ово време имали доста својих интереса у Босни, нарочито у вези са трговином робљем. Међутим, не изгледа ми много вероватно да је број Млечана у Босни 1300. године могао достићи педесет.

Дубровачки хроничар Јуније Рестић, с друге стране, пишући о рату између Дубровника и Србије 1320-их година, каже да је Дубровник тражио да Млечани прекину своју трговину са Србијом „и да уклоне отуда своје трговачке куће (case di negozio)". Рестић додаје да су Дубровчани притом имали на уму два циља: да створе оскудицу увозне робе у Србији и да покажу Србима дубровачко-млетачку солидарност, а затим, што је важније, Рестић наставља да су се Дубровчани бојали да „млетачки трговци потпуно не загосподаре српским тржиштем у одсуству Дубровчана". Млечани су, међутим, по речима Рестића, одбили да своје трговце повуку из Србије „да не би лишили млетачке грађане плодова њиховог рада, како су говорили, али у ствари зато да би њихови трговци могли да што више искористе одсуство Дубровчана".[22] Када се чита Рестић, добија се утисак да је број млетачких трговаца у Србији двадесетих година XIV века био веома значајан и да је тамо било чак млетачких трговачких предузећа. Са свим дужним поштовањем према Рестићу, сматрам да би такав закључак био претеран. Рестић је писао готово четири века после догађаја и, мада је без сумње био најбољи дубровачки хроничар, сви архивски подаци који су се сачували показују да је број Млечана у унутрашњости у ово доба био веома мален.

Да су Млечани имали оправданих разлога да не крећу лака срца у балканску унутрашњост показују — поред многих других разлога — и следећи конкретни примери: у јулу 1318. дужд је поднео српском посланику у Млецима један „memoriale" наводећи разне штете које су млетачки трговци претрпели у Србији и тражећи одштету. Међу оштећенима био је златар Блаж из Венеције, „који је, будући у Брскову, има томе већ шеснаест година, и обављајући тамо своје послове и бавећи се трговином", био опљачкан од једног Србина, претрпео 1500 перпера штете и још био бачен на десет месеци „у тврди и тешки затвор у некој тврђави званој Скопље (Scopia)". Друга два Млечанина, пролазећи кроз Србију 1309. године, била су опљачкана и провела су три месеца у затвору. Девет година касније њихова жалба била је још увек нерешена.[23]

Нешто доцније, 1343, млетачки амбасадор у Србији интервенисао је код краља Душана у корист „већег броја наших верних" који су молили дужда за то, а све су то били људи „који имају послова на двору рашкога краља".[24] Те исте године неки други млетачки трговци претрпели су штете од људи „цара Бугара" и млетачком баилу у Цариграду било је

---

[22] *Chronica ragusina Junii Restii*, Zagreb 1893, 117—118. Б. Крекић, *О рату Дубровника и Србије* 1327—1328, *Зборник радова Византолошког института САНУ*, XI, Београд 1968, 196.

[23] Ljubić, op. cit., 299. J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, pars I, t. 1, Palermo 1967, no. 40.

[24] Ljubić, op. cit., knj. II, Zagreb 1870, 175.

наређено да поведе истрагу.[25] Могуће је да су ови Млечани стигли у Бугарску морским путем, тј. преко Цариграда и Црног мора, али није искључено ни да су путовали кроз Србију, чега је у то доба изгледа било, како ћемо још видети.

Године 1349, па опет 1354. Венеција је слала посланике цару Душану и тужила се на насиља која су његови људи вршили над Млечанима, али без већег успеха. На пример, почетком 1354, када су се Млечани тужили на пљачке које су извршене „над нашим млетачким трговцима који се баве у областима Србије", Душан је наредио Петру Бући да плати штету, али је млетачки посланик овако известио своју владу: „Никакве паре нисам примио, нити сам могао добити, сем ових речи" (тј. Бућиних обећања).[26] Слично томе, у случају једног угледног млетачког трговца, амбасадор је писао у Млетке да су „трошкови велики, а ништа се не може добити".[27] Венеција је средином 1354. послала новог посланика српском цару, како је речено, „због велике количине новца коју наши треба да приме како од краља тако и од других". Посланик је путовао у служби „наших племића и других трговаца који се налазе у српским крајевима и треба да приме од краља или од тих крајева велике количине новаца". Но сва залагања млетачког посланика остала су и овај пут без резултата".[28]

Вреди поменути и један случај из 1350, мада се ради о случају пљачке на приморју, а не у унутрашњости. Наиме, те године потужили су се Млечани Душану на једну пљачку млетачког брода код Валоне, коју је извршио његов шурак. Душан је обавестио Млечане да је он добио од свог шурака информације по којима опљачкана роба није припадала Млечанима, него неким другим људима. Штавише, шурак је понудио да је пошаље у Млетке на арбитражу, али то није урадио. „Ово је — вели извор — било криво господину цару, али није могао ништа више да каже због љубави према госпођи царици".[29] Дакле, ни моћни Душан није у неким стварима био много друкчији од људи XX века!

Ипак, поред свих тешкоћа, Млечана је било у балканској унутрашњости кроз читаво четрнаесто столеће. Поред већ поменутог златара Блажа, који је радио у Брскову и умро у Србији 1313,[30] један други млетачки златар, Петар, уговорио је исте 1313. године са Трипом Бућом да пође у Србију и тамо ради за краља Милутина.[31] Двадесетих година стаклар Матија са Мурана организовао је друштво са једним Дубров-

[25] Исто, 208.

[26] Исто, III, Zagreb 1872, 263.

[27] Исто.

[28] Исто, 264. Valentini, op. cit., I/1, 155.

[29] Ljubić, op. cit., III, 174—176.

[30] *Diversa cancellariae*, V, 74v.

[31] Исто, V, 59v. C. Fisković, *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, knj. 1, Zagreb 1949, 206. Фисковић помиње златаре из Дубровника, Котора, Србе, Босанце и Млечане који су у рударским центрима балканске унутрашњости ковали новце, али не даје о томе никакве појединости. Слично и Jireček, *Trgovački putevi*, 260.

чанином за продају израђеног стакла у Србији,[32] а 1341. „Nicolectus intalliator de Veneciis" ишао је да ради четири године код босанског бана.[33] Било је и других Млечана — трговаца, занатлија и људи других професија — који су у ово доба посећивали залеђе, служећи се при томе веома често Дубровником као полазном тачком. Сасвим је могуће да су бар неки међу Млечанима лекарима и апотекарима, који су у XIV веку радили у Дубровнику, одлазили у унутрашњост да тамо лече угледне личности, као што су то радиле неке њихове колеге у Дубровнику, али за ове Млечане немамо изричитих података те врсте. Не треба, даље, заборавити да је постојао знатан увоз оружја и луксузне робе из Млетака у државе Балкана. Може се претпоставити да су бар део тог увоза обављали млетачки трговци који су лично ишли у Босну или Србију, али прецизних података о овоме немамо.[34]

Међу млетачким трговцима који су пословали у унутрашњости поменућемо поименице само двојицу: Çanino Giorgio, веома угледни трговац, живео је у Дубровнику од 1333. до 1352. и отуда пословао са Италијом, Левантом и Балканом. Он је 1340—41. дуже времена боравио у Србији и у Трепчи имао великих неприлика са српским властима око продаје извесне количине олова Миху Бући из Котора, коју на крају није могао да преда купцу.[35] Други Млечанин, Giacomo Grimani, велики пословни човек, чија је активност обухватала од Цариграда и Египта до Западног Медитерана, па до Млетака и Балкана, отишао је био 1390. из Дубровника у Босну и ту наишао на велике тешкоће око продаје једног дијаманта краљу Твртку, за којег је казао „да он не говори истину као краљ" и да је њега, Гриманија, „увредљиво истерао из свог присуства".[36] Треба, ипак, рећи да Твртко није увек био такав. На пример, 1370. исплатио је преко свог представника у Дубровнику, у своје име и у име своје мајке суму од 68 дуката коју је дуговао Млечанину Çanibonu Rambaldu, а 1382. Млечанин Николето де Ривера примио је у Дубровнику од краљевог представника 300 дуката „за остатак и коначну исплату свих драгуља" које је Млечанин био до тада продао Твртку, као и за подмирење свих других рачуна међу њима.[37]

Да је било и других Млечана који су лично ишли у унутрашњост сведоче службени владини акти, нарочито у вези са заштитом интереса млетачких поданика из наших приморских места. У том погледу на првом месту стоји заштита Дубровчана. Може се поставити питање

---

[32] *Diversa cancellariae*, VIII, 41v—42. B. Krekić, *Trois fragments concernant les relations entre Dubrovnik (Raguse) et l'Italie au XIV*[e] *siècle*, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, IX, 1966, 21—22. V. Han, *Problèmes relatifs à l'identification de l'ancienne verrerie ragusaine*, *Balcanica*, V, Beograd 1974, 226. *Ista*, *Les relations verrières entre Dubrovnik et Venise du XIV*[e] *au XVI*[e] *siècle*, *Annales du 6*[e] *Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Liège 1975, 159—167.

[33] *Div. canc.*, XIII, 59. Jireček, *Trgovački putevi*, 258, каже да је у балканским рударским центрима било „трговаца и занатлија из Венеције и других италијанских градова", али не даје никакве ближе податке за ову своју тврдњу.

[34] Ђ. Петровић, *Улога Дубровника у снабдевању средњовековне Босне оружјем, XIV—XV век*, *Радови III*, *Музеј града Зенице*, Зеница 1973, 71. Иста, *Дубровачко оружје*, Београд 1976, 135—138.

[35] HAD, *Distributiones testamentorum*, I, 2—2v. К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. II, Београд 1952, 191.

[36] *Div. canc.*, XXIX, 140—141v. Д. Ковачевић, *Трговина*, 36.

[37] *Div. canc.*, XXII, 73. *Debita*, IX, 137v.

зашто су Млечани толико штитили управо Дубровчане, иако се зна да су у њима видели и своје потенцијалне конкуренте? Зашто нису више штитили, на пример, Задар, који је био седиште млетачке власти у Далмацији, у којем је млетачка контрола била много јача и на чији је развој Венеција тако снажно утицала, као што је то недавно показао колега Томислав Раукар у својој књизи?[38] Мислим да одговор на ово питање треба тражити на првом месту у географској локацији Дубровника, која му је дала посебан значај за Млечане. Поред тога што је био удаљенији од центра млетачке власти и контроле него Задар и остали градови Далмације, Дубровник је већ одавна несумњиво био необично важна тачка на путу млетачких лађа према Средоземљу у целини, а посебно према Леванту. Захваљујући огромним природним предностима наше обале Јадрана над италијанском,[39] млетачка пловидба је текла готово искључиво дуж наше обале. Дубровник се налазио на крају ланца острва, која су пружала природну заштиту бродовима који су долазили са севера. Од Дубровника, даље, почињало је отворено море са свим својим опасностима и неизвесностима. Отуда је Дубровник постао тачка где су млетачки бродови узимали последњу храну и опрему и попуњавали посаде пред наставак путовања према југу. На повратку, Дубровник је био први „велики“ град на Јадрану који је имао арсенал и где су млетачки бродови, долазећи са далеких и заморних путовања могли да нађу храну, лекаре, одмор и друге потребе за своје посаде. Није чудо, дакле, што је Дубровник већ зарана постао једна врста оријентационе тачке у млетачкој дефиницији Јадранског мора и у организацији млетачке пловидбе. Све је ово постало још изразитије када су, у XIV веку, Млечани почели све више да се ослањају на пловидбу у конвојима за своју трговину. Може се без претеривања рећи да је Дубровник тада био најважнија тачка за млетачку навигацију на Јадрану у правцу север—југ.[40]

Истовремено, Дубровник је постајао све значајнија тачка на линији исток—запад, између балканске унутрашњости и Јадрана, а преко њега Западне Европе. Отуда није чудо што су Млечани били вољни да штите тај град. Ради се већином о случајевима млетачке интервенције код владара или властеле из унутрашњости ради заштите Дубровника и његових грађана од претњи, насиља, кршења уговора итд. од стране људи из Босне или Србије. У таквим случајевима врло често се помињу и Млечани у тим земљама. На пример, у време напетости између Дубровника и Србије, 1316, Млечани су, на захтев Дубровника, послали посланика краљу Милутину да разговара о ситуацији „и да потајно каже нашима да не иду тамо“.[41] Слично томе, када су 1324. Дубровчани

---

[38] T. Raukar, *Zadar u XV stoljeću, ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb 1977.

[39] J. Тадић, *Венеција и Далмација у средњем веку*, *Југословенски историјски часопис*, 3—4, Београд 1968, 7—8. Исти, *Venezia e la costa orientale dell'Adriatico*, *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, vol. I, Firenca 1973, 690—691. У најновије време детаљан опис предности наше обале дао је J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Венеција 1978, 113—116.

[40] B. Krekić, *Le rôle de Dubrovnik (Raguse) dans la navigation des „mudae" vénitiennes au XIVe siècle*, *Travaux et Mémoires*, 8, Paris 1981, 247—254.

[41] Ljibić, *Listine*, I, 162. Valentini, op. cit., I/1, no. 27.

забранили својим грађанима да иду у Србију, млетачка влада је ту забрану проширила и на своје.[42] За време рата Дубровника и Србије 1327—28, опет на захтев Дубровника, Млечани су забранили својим грађанима да иду у Србију, а онима који су већ тамо били наредили су да напусте ту земљу, изјављујући при томе да млетачка влада „не може напустити своје верне Дубровчане, којима ће пружити помоћ и услугу у свему што им буде требало, а нарочито да очувају своја права, јер нема власти на свету против које ова општина (тј. Млеци) не би могла да заштити своје верне и друге од тешкоћа".[43]

Разуме се, млетачка заштита пружена Дубровнику није била резултат велике млетачке љубави за тај град, како смо већ показали. Познато је да су, истовремено са интервенцијама у прилог Дубровника, Млечани наметали том граду знатна ограничења, да би спречили његово прерастање у опасног трговачко-поморског конкурента. Млетачке акције у Србији биле су мотивисане сопственим интересом, јер Млечанима свакако није могло бити по вољи да једна држава из балканске унутрашњости, а поготово снажна и агресивна Србија, изађе на Јадран освајањем једне тако важне луке као што је био Дубровник, где би Срби нашли развијену морнарицу и велик број вештих морнара, капетана и бродоградитеља. Наравно, оваква млетачка политика веома добро је одговарала Дубровнику, који нипошто није желео да постане део било које балканске државе.

Наведени подаци, ма колико били уопштени, ипак показују да је присуство или одсуство млетачких трговаца у унутрашњости било коришћено као оруђе притиска на балканске владаре. То не значи да је то присуство било велико, али указује да га је ипак било. О томе сведочи и једна друга група докумената, а то су привилегије које су балкански владари давали Млечанима и кореспонденција у вези са тим привилегијама. Још 1310. босански бан Стјепан I Котроманић у једном писму дужду обећао је да ће млетачки трговци, дођу ли у Босну, моћи несметано да раде и да ће их сам бан штитити.[44] Двадесет година касније, 1330, Стефан Дечански је издао Млечанима повељу у којој, међу осталим, каже за млетачке трговце: „Ако буду желели да путују према Романији или другде и буду хтели да пређу преко нашег краљевства односно наших земаља, сем ако иду према бугарским областима, дајемо им слободан и безбедан пролаз". Сем тога, Млечани су могли слободно да тргују у Србији, ако то желе.[45] Десет година после овога писао је краљ Душан млетачком дужду како је сазнао „да би пролаз кроз наше краљевство могао бити плодоносан и користан" за млетачке трговце „када иду са својом робом према Цариграду и царству Романије", па им је понудио слободу пролаза и накнаду сваке штете коју би могли да претрпе у Србији. Млечани су Душану захвалили и молили га да се побрине да се са њиховим трговцима „који са својим стварима иду и враћају се кроз краљевство поступа у безбедности, слободно и благонакло-

---

[42] Ljubić, op. cit., Valentini, op. cit.
[43] *Reformationes*, VIII, 88—88v. В. и Крекић, *О рату Дубровника и Србије*.
[44] Ljubić, op. cit., 255—256.
[45] Исто, 377.

но".[46] Душанов син и наследник, цар Урош, дао је јануара 1356. „милост... трговцем или јест Дубровчанин или Бнетк или ин кто, всаки да греде с тргом у земљу царства ми и у Призрен и куде им хотјеније, свободне, без всакје забаве".[47]

Тешко је рећи колико је Млечана могло пролазити кроз Србију у ово доба. Несумњиво је да је далеко највећи број оних који су ишли у Цариград, Солун и другде у Византију путовао морем. То, разуме се, не искључује да су неки пролазили и кроз балканску унутрашњост. Сем тога, могуће је да их је било који су ишли у Бугарску, јер не треба заборавити да је 1352. бугарски цар дао Млечанима трговачке повластице.[48] У сваком случају, све ово показује да је постојао млетачки интерес за унутрашњост Балкана. Па чак и много касније, када је Србија била у опадању после битака на Марици и Косову, Млечани нису изгубили интерес за њу. У једном писму Вуку Бранковићу, из 1393, Млечани су тражили да путеви у његовој области буду отворени за млетачке трговце и да се са њима поступа лепо и благонаклоно, као и да им Бранковић потврди „уобичајене слободе и повластице".[49] Шест година касније, пишући Вуковим синовима и наследницима, Венеција им је обећала да ће поступати пријатељски према њима када буде сигурна „да ће се са свим нашим трговцима, грађанима и вернима, који се баве и тргују у вашим земљама и местима, поступати пријатељски, лепо и благонаклоно" и да се неће наносити насиље Млечанима.[50]

Најзад, да зађемо сасвим мало и у XV век, после битке код Ангоре, 1403, ситуација балканских држава нешто се поправила, укључујући и Србију. Уз то, српски рудници настављали су са својом рекордном производњом, па није чудо што се и млетачки интерес за српске земље одржавао. Марта 1403. послали су Млечани посланство деспоту Стефану Лазаревићу, истичући да, „како сви знају, у местима и областима реченог господина кнеза обавља се велика трговина и постижу велики профити, а нарочито од стране Дубровчана и других". Млечани сматрају да је добро и корисно „да наши трговци могу да тргују у тим крајевима" и зато су послали посланство, са циљем да добије пропусницу за трговце и њихову робу. Посланици су имали да кажу деспоту да Млечани желе да њихови трговци „више него обично посећују и баве се у вашим крајевима и местима, јер из таквог пословања обе стране ће постићи погодности и добит". Тражили су да им деспот изда повељу која би гарантовала да Млечани са својом робом могу „ићи безбедно у његове земље и без узнемиравања тамо боравити и обављати своје послове и отићи" уз плаћање уобичајених пореза и царина.[51]

---

[46] Исто, II, 75—77. Valentini, op. cit., I/1, no. 128, 129. Јиречек, *Историја*, I, 217.

[47] *Законски споменици српских држава средњега века*, изд. С. Новаковић, књ. V, Београд 1912, 175—176. Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 30.

[48] Ljubić, *Listine*, III, 246—247.

[49] Исто, IV, Zagreb 1874, 319. Valentini, op. cit. I/2, no. 521, 526.

[50] Ljubić, op. cit., 418—419. Valentini, op. cit., I/3, no. 741.

[51] Ljubić, op. cit., 474—475; knj. V, Zagreb 1875, 11—12. Valentini, op. cit., no. 1004, 1041.

У ово исто време Млечани су били започели преговоре и са босанским краљем Остојом, који им је био понудио Омиш као неку врсту базе за трговину. Штавише, он је у један мах чак био обећао да ће његови поданици куповати робу и продавати је само Млечанима. Млетачка влада, увек опрезна, послала је угледног властелина Марка Дандола у Босну да разговара о краљевој понуди, а такође да пође у Омиш, прегледа луку, утврди да ли већи бродови могу у њу да уђу, колика је величина и дубина луке и какве тешкоће постоје на путу којим би се роба кретала између унутрашњости и мора. Дандоло је имао и да испита да ли постоје друга места, која би била погоднија за Млечане „нарочито водећи рачуна о местима из којих би се могло добити жито, које би се лакше могло довести до обале", као и количине и цене тог жита.[52] Дандоло се срео са краљем и Остоја је потврдио све своје понуде, сем оне о искључивом праву Млечана на трговину са Босанцима. Таква мера, рекао је краљ, „учинила би веома велику штету његовом краљевству, када други, који нису Млечани, не би трговали" у његовој држави; уосталом, „он не би могао никога истерати из свог краљевства". Ни ствар са Омишем није донела боље резултате. Млечани су одбили понуду на првом месту „због великих трошкова у које бисмо упали ради оправке и одржавања тог места", а онда и да не би дошло до политичких потешкоћа са Угарском.[53] Ипак, Млечани су желели да добију од краља повластице и Остоја им је, априла 1404, издао повељу у којој им је обећао, поред осталог, слободу трговине у читавој Босни, помоћ од стране његових функционера, а такође је изјавио да ће Млечани „у сваком делу нашег краљевства имати куће за становање, плаћајући што буде одговарало".[54] Ова Остојина привилегија сигурно није имала неке веће последице, јер је он већ следећег месеца био збачен са престола. Ипак, све ово показује да су почетком XV века Млечани још увек били заинтересовани и, бар донекле, присутни у унутрашњости Балкана.

Треба сада поменути један други аспект млетачког присуства на Балкану, а то су повремени покушаји Млечана да се мешају у односе међу балканским државама, нарочито њихова настојања да посредују у сукобима међу разним балканским земљама. Добро су позната настојања Венеције да интервенише у сукобима Душана са Византијом 1343, па опет 1349.[55] Венеција се мешала, такође, и у односе Босне и Србије средином XIV века. Тако је 1346. босански бан тражио млетачку интервенцију у сукобу Босне и Србије, и Млечани су послали амбасадора Душану. Српски владар је изјавио да је „из љубави према Венецији" вољан да живи у миру са баном, али да је бан заузео неке српске области.[56] Млетачка настојања да помире ову двојицу балканских владара била су неуспешна и 1349. Венеција је поново, на молбу босанског бана,

[52] Ljubić, op. cit., V, 14, 17, 20—22. Valentini, op. cit., no. 1050—1052, 1054, 1055. Ћирковић, *Историја*, 201.

[53] Ljubić, op. cit., 36—38. Valentini, op. cit., no. 1070, 1071. Ковачевић, *Трговина*, 93—94.

[54] Ljubić, op. cit., 39—41.

[55] Ljubić, op. cit., II, 174—175, 178—179, 186, 192; III, 119—120. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 516.

[56] Ljubić, op. cit., II, 379—382, 408.

играла улогу помиритеља међу њима.[57] Пролећа 1350. цар Душан је послао једно дуго писмо дужду у којем је објаснио српско гледање на ситуацију, поновио своје изразе оданости Венецији и тражио да бан врати заузету српску земљу и плати одштету. Млечани су одговорили, наглашавајући своју љубав и за цара и за бана, и своју жељу да се они помире. Обећали су цару да ће енергично настојати код бана да измени свој став и да се помири са царем, а Душану су препоручивали да задржи своју добру вољу према Млецима.[58]

Лета 1350. два млетачка посланика отишла су преко Дубровника у Србију и Босну да раде око мира, али су у септембру писали у Млетке „да немају никакве наде да ће се странке споразумети и да је њихов (тј. амбасадоров) боравак тамо од веома великог трошка, а од веома мале користи" за Млетке. Млетачка влада је на то дозволила посланицима да сами реше да ли ће тамо још остати или ће се вратити кући, „иако бисмо ми веома волели да дође до неког споразума међу реченим странкама, тако да престану грешења и скандали међу њима".[59] Шта су посланици урадили, ми данас не знамо. Много касније, 1385, Млечани су интервенисали у сукобу краља Твртка и Балше.[60] Све те интервенције, као и оне раније поменуте у корист Дубровника, биле су несумњиво мотивисане млетачким интересима, али свакако показују да су Млечани пратили збивања у унутрашњости Балкана и били вољни да се у њих умешају.

С друге стране, било је и случајева када су балкански владари интервенисали у односима Млечана са трећим државама. Тако је, на пример, 1346. босански бан био понудио своје посредовање у сукобу Млетака са угарским краљем Лајошем I, а истовремено су Млечани писали Душану и молили га да, у случају да се сретне са Лајошем, препоручи млетачке посланике. Самим посланицима, пак, дали су упутство „ако сретну (Душана) да траже његову помоћ, савет и подршку као од нашег часног и врло угледног пријатеља, у кога имамо пуну наду и поверење".[61] Босански бан се нудио и као посредник у сукобу Венеције и Задра, 1346, настављајући уз то настојања око сређивања млетачко-угарских односа.[62] Та настојања, међутим, нису уродила плодом, па је Венеција 1348. прихватила Душанову понуду да интервенише, но све то није дало жељене резултате.[63]

Треба узгред поменути и један посебан вид млетачких додира са Душаном, који су били последица велике српске експанзије према југу. Године 1349. Млечани су писали цару и честитали му на великим успесима, али нису заборавили да му препоруче „нашу тврђаву Фтелеон и друга места и наше верне".[64] Када су следеће године становници Фтелеона претрпели штете од стране Каталанаца и Албанаца, Венеција је

---

[57] Исто, III, 143—144.

[58] Исто, 174—179.

[59] Исто, 189—199.

[60] Исто, IV, 224—225. *Историја Црне Горе*, књ. II/2, Титоград 1970, 42—48.

[61] Ljubić, op. cit., II, 365—366.

[62] Исто, 398—399, 406—407, 428—429.

[63] Исто, III, 75—76.

[64] Исто, 110.

тражила одштету од Душана, тврдећи да је један његов поданик предводио нападаче.[65] Тако је српско ширење у грчким земљама довело до додатних додира Венеције и Србије, мада ти додири сигурно нису били дугог века, јер ни српско присуство у Грчкој није дуго потрајало.

Не треба заборавити још један аспект односа балканских држава и Венеције: велики број босанских и српских владара и великаша, од моћног цара Душана[66] па до слабих босанских краљева XV века, тражио је и добијао млетачко грађанство. У већини случајева они нису крили свој прави циљ, да тиме добију могућност уточишта и заштите у Венецији у случају невоље или страног напада на сопствену земљу. Душан је, чак, 1350. тражио лични састанак са млетачким луждом у Дубровнику или у области између Дубровника и Неретве „да преговарамо о неким великим и тешким стварима". То је било у време када је Душан био посетио Дубровник[67], али су Млечани, наравно, тај предлог одбили. Они су подвукли да је „господину дужду забрањено да изађе из млетачке државе или града из било ког разлога, ма како велик и тежак он био, нити због било каквих преговора било када, јер млетачки закон то забрањује".[68] Тако је тај покушај „састанка на врху" пропао.

*

* *

Из свега што је до сада изложено мислим да се могу извући извесни шири закључци.

Најпре, може се констатовати да је постојао готово сталан интерес Млечана за државе балканске унутрашњости и за тамошња тржишта. Тај интерес потрајао је док су те државе релативно ефикасно функционисале и док су њихови рудници успешно производили. Учесталост млетачких додира са Србијом и Босном мењала се са променама у судбини самих тих држава: док је Србија била јача, отприлике до 1370-их година, млетачке везе са том земљом биле су бројније и значајније. После тога, када је Србија почела да опада, а Босна се афирмисала као јача сила, Млечани су умножили своје везе са Босном. Треба, међутим, подвући да су Млечани наставили да одржавају везе — мада смањене — са Србијом и Босном и у XV веку, када су обе државе биле већ веома слабе. Ово стога што су оне остале и даље економски привлачне због своје снажне рударске производње.

Даље, јасно је да су млетачке везе са земљама балканског залеђа биле условљене економским интересима саме Венеције, али је исто тако очигледно да сами Млечани никада нису масовно кренули у унутрашњост Балкана и да је њихово присуство у тој области увек било ограниченог обима. Професор Десанка Ковачевић-Којић сасвим тачно констатује у својој новој књизи да су Млечани „нарочито од почетка XV вијека, показивали живо интересовање за трговину на босанском подручју.

[65] Исто, 169.
[66] Исто, II, 78—79. Јиречек, *Историја*, I, 217, 227.
[67] J. Тадић, *Промет путника у старом Дубровнику*, Дубровник 1939, 43—46.
[68] Ljubić, op. cit., III, 174—179.

Њихови повремени покушаји да сузбију престиж Дубровчана нису дали трајније резултате. Са врло малим изузецима, трговање Млечана са Босном ограничава се на посредништво Дубровчана".[69] Покојни академик Јорјо Тадић био је закључио у једном од својих последњих радова да је од половине XIII до краја XVIII века „улога трговаца из Венеције била доста скромна" у трговини између Јадрана и балканског залеђа, а слично томе и улога трговаца из далматинских градова под млетачком влашћу. Штавише, по мишљењу Тадића, „у неким случајевима управо са доласком Венеције у Далмацију може се констатовати да чак слаби улога Млечана и Далматинаца у трговини и промету са балканским залеђем. То су биле последице разних забрана, сметњи и ограничења која су наметана из центра Републике". Тадић додаје: „Да је транзитна улога источне јадранске обале у трговини са унутрашњошћу заиста довела Млечане у Далмацију, они би без сумње већу пажњу и бригу посвећивали економским везама са балканским земљама и улога њихових пословних људи била би у томе знатнија".[70]

Ова констатација несумњиво је тачна, али се поставља питање зашто Млечани, познати као ванредно способни и ретко далековиди трговци, нису у пуној мери искористили ово тако значајно и тако блиско тржиште? Мени изгледа да томе има и других, ширих узрока — поред већ поменутих појединачних тешкоћа и проблема. Не треба, пре свега, заборавити да су Млечани, у доба када су балкански рудници започели са производњом, били много више обузети изградњом свог колонијалног царства на Леванту и трговином на Леванту и далеко преко његових граница, све до Далеког Истока, него трговином на Балкану. Трговина са Левантом била је давно успостављена и добро позната делатност, која је доносила високе и релативно сигурне профите. Насупрот томе, трговина са Балканом, бар у својој почетној фази, могла је да изгледа малена, ризична и без изгледа на веће профите, напросто једна делатност која није била довољно значајна да скрене пажњу Млечана са других, уноснијих операција.

Затим, балканска унутрашњост није била ни лако приступачна, ни нарочито гостољубива. За Млечане је несумњиво било лакше да пусте Дубровчане да тамо иду. Дубровчани су говорили исти језик као и становници Балкана, одавна су имали везе са тим крајевима, па чак и уговоре са Србијом и Босном из краја XII века. Отуда је за Дубровчане, који су имали у томе далеко више искуства, било много лакше да се крећу по унутрашњости, него што би то било за Млечане. На тај начин Дубровчани су, од самог почетка, уз млетачку помоћ и подршку узели у своје руке лавовски део балканске трговине.

Са своје стране, Млечани су пропустили да у прави час успоставе своје присуство на једном важном и њима блиском тржишту. Самим тим они нису створили основу за било какво своје масовније учешће на балканском тржишту у каснијем, отоманском периоду, дакле управо супротно од Дубровчана, које је турска окупација Балкана затекла чврсто ушанчене у балканској привреди, где су они наставили да играју кључну улогу још дубоко у XVI век.

---

[69] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 12.

[70] J. Тадић, *Венеција и Далмација* 16.

Када се погледа целокупни развој млетачке историје, не може се избећи питање у коликој је мери занемаривање Балкана у касном средњем веку утицало на млетачку трговачку и општу ситуацију у доцнијем периоду. Наиме, када је дошло до сужавања млетачке трговинске зоне и када су Млечани били принуђени да се повуку из удаљених подручја и са далеких тржишта, можда би Балкан био могао да игра улогу алтернативног тржишта и да даде нови замах млетачкој привреди у XVII и XVIII веку. Млечани су, изгледа, то схватили крајем XVI века, када су покушали да организују „скалу" у Сплиту за трговину са Босном, али тај покушај није успео.[71]

Млечани су пропустили прилику да Балкан претворе у „резервну" зону за своју привреду у случају проблема на њиховим удаљеним тржиштима онда када се нису учврстили на балканском тржишту између XIII и XV века, у доба када је њихова снага у периферним подручјима Балкана била на врхунцу. Касније, када је до проблема и тешкоћа на ширем плану заиста дошло, Млечани више нису могли на Балкану да надокнаде изгубљено. Отуда се на слабост и малобројност млетачког присуства у унутрашњости Балкана у XIV веку може гледати као на крупан промашај млетачке политике и као на предзнак невоља које су очекивале Млечане у следећим вековима.

BARIŠA KREKIĆ

VENICE AND THE BALKAN HINTERLAND IN THE FOURTEENTH CENTURY

The Venetian interest for the Balkan hinterland was caused primarily by the Venetian political domination in the cities of the eastern coast of the Adriatic Sea and by the development of the Balkan hinterland states, especially by the spectacular growth of mining in Serbia and Bosnia beginning with the middle of the thirteenth century. Dubrovnik (Ragusa) became a very important point from which the Venetians established their contacts with the hinterland. Most of those contacts dealt with the exports of Balkan minerals through Dubrovnik to Venice and elsewhere in the West. The Venetians themselves, however, never ventured in large numbers into the hinterland, but left most of that activity in the hands of the Ragusans. Nevertheless, there were Venetians who travelled personally into Serbia and

[71] J. Тадић, *Јевреји у Дубровнику до половине XVII стољећа*, Сарајево 1937, 93. Исти, *Допринос Јевреја трговини с далматинским приморјем у XVI и XVII веку*, *Споменица 400 година од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину*, Сарајево 1966, 33—47. Р. Самарџић, *Дубровачки Јевреји у трговини XVI и XVII века*, Зборник Јеврејског историјског музеја у Београду, I, 1971, 36—37.

Bosnia and sometimes got into trouble there. This is visible from Venetian interventions with the rulers of those countries. Also, Serbian and Bosnian privileges, issued to the Venetians, confirm their presence in the hinterland.

The Venetians tried several times — with very little success — to mediate conflicts between various Balkan states, especially Serbia and Bosnia. On the other hand, a few Balkan rulers tried to intervene in Venetian relations with third powers with no better luck. A large number of Balkan rulers and potentates obtained Venetian citizenship, primarily for their own protection.

On the whole, there was a constant Venetian interest for the Balkan hinterland, but their presence there was a very limited one. The reasons for this were numerous and complex and the result was that the Venetians never entrenched themselves firmly in the Balkan economic life, as the Ragusans had done. As a consequence, when the Venetian long-distance trade faltered later on, the Balkans could not serve as a fall-back area for the needs of the Venetian economy.

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XXI, 1982

ФРАЊО БАРИШИЋ

О ИЗМИРЕЊУ СРПСКЕ И ВИЗАНТИЈСКЕ ЦРКВЕ 1375

После уздизања пећке архиепископије на степен патријаршије и крунисања за цара „Србије и Романије" у Скопљу 1346, Душан је убрзаним темпом наставио да јача и учвршћује своју власт у новоосвојеним областима. У склопу нових мера и реформи, које је сада спроводио и уводио, најосетљивије и по последицама најсудбоносније биле су свакако оне које су, према тада владајућим схватањима, значиле нарушавање већ устаљеног и општеприхваћеног поретка унутар православне црквене екумене. Наиме, одвајајући епархије на освојеним византијским територијама од цариградске партијаршије и прикључујући их својој пећкој патријаршији, и при томе не мали број митрополита и епископа смењујући и својим архијерејима замењујући, цар Душан је вишеструко повредио црквеноправне и универзално важеће норме. И тако, управо *„сана ради и градовъ"*, како ће доцније рећи Данилов други настављач, сукоб између византијске и српске цркве био је неизбежан. Године 1350. патријарх Калист доноси синодалну одлуку којом се Душаново проглашавање царства и патријаршије као и његова присвајања ромејских црквених центара осуђују као тешко нарушавање канонског поретка, као шизма и вишеструка узурпација, па се стога, на име санкције, српски цар, патријарх, свештенство и верници „одлучују" из васељенске црквене заједнице.

Прекид односа са патријаршијом у Цариграду од самог почетка доводи у непријатне ситуације не само српску цркву него и државу. Душан стога покушава да дође до неког споразума, али без успеха, пошто није био спреман да се одрекне ни „сана" ни „градова". Међутим, и друга страна запада у неприлике па стога, неочекивано, исти патријарх Калист предузима иницијативу и стиже у Сер 1364. Али ту га изненада затече смрт и предузета акција би прекинута. Четири године касније, Угљеша „покајничком" повељом, најоштрије осуђујући Душана, проглашава да је са византијском црквом успоставио нове односе. Потврду овог измирења са Угљешином државом, опет неочекивано, васељенски патријарх Филотеј издаје тек 1371. Исти патријарх потписаће и „синђелију" о коначном измирењу са српском црквом и државом обласних господара 1375.

Овај црквени раскол, трајући пуних двадесет и пет година и доводећи две цркве и државе у све чешће и теже заплете, неподељено се цени и сагледава као црквенополитички сукоб далекосежнијих репер-

кусија, као догађај ширих димензија. Па ипак, наша знања о томе догађају ни издалека нису у сразмери са његовим значајем. Извори којима располажемо малобројни су и веома оскудни. Од српских извора ту је, на првом месту, извештај Даниловог другог настављача, а од византијских су само две повеље, Угљешина из 1368. и патријарха Филотеја из 1371. Недостају чак и кључни византијски документи — акт патријарха Калиста о „одлучењу" из 1350, и „синђелија" патријарха Филотеја из 1375. С друге стране, сви српски извештаји о расколу представљају казивања хагиографских писаца с краја XIV и почетка XV века. У питању су кратка или посебна житија патријарха Саве IV, старца Исаије и патријарха Јефрема који су са акцијом измирења били непосредно повезани. Аутори ових житија, приповедајући како је избио и престао сукоб, не саопштавају исте ствари, а у неким се појединостима и разилазе, посебно када вреднују заслуге појединих поборника измирења. Али оно у чему се слажу и што је свима заједничко далеко је значајније. Сви су једнодушни у осуђивању цара Душана као виновника раскола, иако то не чине истом оштрином. Друго, сви ови аутори мање казују него знају, иако не у истој сразмери. Овим особинама најизразитије се обележава Данилов други настављач, чији је извештај, иначе, садржински не само најпотпунији него и најконкретнији. Пажљивије пратећи његова казивања, савремени читаоци брзо ће запазити да он много штошта свесно прећуткује. Како се стварно држао патријарх Сава IV (1354—1375) према покренутој акцији измирења, да ли је за ту акцију заслужнији кнез Лазар или старац Исаија, шта су делегати цариградског патријарха, „свештеноиноци кир Матеј и кир Мојсије", радили и предузимали по доласку у Србију заједно са српском делегацијом за преговоре, ко је потписао и шта је садржавала молба коју је српска делегација однела у Цариград, ко су били и шта су заправо чинили они српски архијереји који су, „покренути славољубљем и трима саборним страстима", упорно, „разбојнички и на препад" покушавали да се на пећком изборном сабору наметну за кандидате, да ли је испосник Јефрем, за патријарха изабран после дуге борбе (3. октобра 1375), био у ствари кандидат Цариграда или се његов избор наметнуо као једино решење, на сва ова и многа друга важна питања одлично обавештени Данилов други настављач ускраћује одговоре. А управо он је наш основни извор. У једну реч, изворна документација о расколу српске цркве веома је оскудна и са тога разлога научна испитивања овог крупног и сложеног догађаја, систематски започета још у прошлом столећу, споро се помичу и новим резултатима принављају.[1]

У низу до сада нерешених, отворених или још увек спорних питања у вези са постигнутим и априла 1375. у Призрену проглашеним измирењем налази се и ово које овде поново покрећемо. Да ли је у званичном акту о измирењу, у синодалној одлуци коју је потписао патријарх Филотеј и коју су његови представници објавили у Призрену, поглавару српске цркве била формално призната титула патријарха? Односно, да ли синод саборне цркве у Цариграду српску аутокефалну

---

[1] Један такав рад, најновијег датума, објавио је *Д. Богдановић*, Измирење 81—91. У овој расправи проблем раскола српске цркве разматра се и сагледава под аспектом столећима изграђиване и у целом тадашњем православном свету владајуће идеологије о екуменским правима и привилегијама патријаршије у Цариграду.

архиепископију 1375. признаје као патријаршију или, напротив, јавно и у службеним актима поглавара српске цркве назива архиепископом као и пре 1350?

Ово и у овом смислу формулисано питање у науци се дуго времена уопште није ни постављало, јер су речи Даниловог другог настављача, који пише да године 1375. цариградски синод „дароваше да Срби немају више архиепископа него самовласног патријарха и ником овладана“, биле прихватане са пуним поверењем. Године 1930, међутим, М. Ласкарис открива да постоји један до тада незапажен византијски извор којим се казивања Даниловог настављача у озбиљној мери доводе у сумњу. Реч је о канцеларијском приручнику цариградске патријаршије, сачуваном под називом Ἔκθεσις νέα и датираном септембра 1386. Констатујући да се поглавар српске цркве у протоколарном формулару адреса овог приручника ословљава са „архиепископе Пећи и све Србије“ и оцењујући да је та адреса у потпуности реална, Ласкарис је закључио да године 1375. од стране Цариграда није била призната титула патријарха.[2] Убрзо потом ову тезу Г. Острогорски оцењује као неприхватљиву[3], а дванаест година касније и В. Лоран, настављајући дискусију, подржава исто гледиште.[4] Ове оцене двојице еминентних научника допринеле су да се и даље у историјској науци, све до најновијег времена, једнодушно подржава и заступа мишљење да је Цариград 1375. признао титулу српског патријарха.[5]

Критички осврти и приговори, којима су Г. Острогорски и В. Лоран обеснаживали и оповргавали тезу М. Ласкариса, били су колико разложни толико и убедљиви, па су због тога и били прихваћени. Уважавајући и признајући то, сада налазимо да се ситуација у међувремену променила, да су наступили неки нови моменти који наводе на закључак да питање пећког патријархата поново постаје актуелно и да се дискусија, која се до сада о томе водила, не може сматрати окончаном. Пре него што одређеније изложимо који су то нови моменти уследили и због чега их сматрамо релевантним, погледајмо поближе како и чиме је М. Ласкарис бранио своју тезу о непризнавању пећког патријархата, као и аргументације којима су Г. Острогорски и В. Лоран ту тезу оповргавали.

Опредељујући се за приручник Ἔκθεσις νέα као поузданији извор него што је Данилов други настављач и доказујући да се адреса

---

[2] *M. Lascaris*, Le patriarcat de Peć 171—175. У казивања Даниловог другог настављача први је, иако сасвим уопштено, посумњао *Голубинский*, Кратки очеркъ истории православныхъ церквей, Москва 1871, 475: „если вѣрить сербскимъ сказаниямъ”. Слично и *И. Руварац*, О кнезу Лазару, Нови Сад 1888, 141.

[3] *G. Ostrogorsky*, Seminarium Kondakovianum 5 (1932) 323—324 = Сабрана дела III, 405—407. Исто мишљење *Г. Острогорски* заступа и у чланку из 1951 „Душан и његова властела” (=Сабрана дела IV, 195—196), као и у „Историја Византије”, Београд 1959, 506.

[4] *V. Laurent*, L’archevêque de Peć 303—310.

[5] Наводимо само неколико одабраних примера: *Јиречек*, Историја Срба I^2, Београд 1952, 322 и II^2, Београд 1952, 393; *М. Динић*, Енциклопедија Југославије V, Загреб 1962, 497, s. v. *Лазар*; *Ђ. Слијепчевић*, Историја Српске православне цркве I, Минхен 1962, 188; *Р. Веселиновић*, Енциклопедија Југославије VI, Загреб 1965, s. v. Православна црква; *Д. Богдановић*, Измирење 89—90; *М. Пурковић*, Српски патријарси 89—91.

„йреосвешшени архиейискоие Пећи и све Србије“ може сматрати веродостојним сведочанством, М. Ласкарис као основне аргументе за то наводи, прво, што је приручник неоспорно састављен и редигован септембра 1386, друго, што поменуту адресу доносе сва три до тада (1930) позната рукописа истог приручника, и треће, што се у текстовима осталих и доста бројних адреса, у склопу којих се налази она за „архиепископа Пећи“, не запажају никакве нетачности. Насупрот томе, наставља Ласкарис, казивања Даниловог другог настављача о признавању патријархата не звуче веродостојно, пре свега, због тога што су потпуно усамљена, што такав податак не налазимо ни у *Жишију сшарца Исаије* ни у *Жишију йашријарха Јефрема.*[6] Сем тога, тешко је веровати да екуменски патријарх Филотеј 1375. признаје титулу пећког патријарха коју је сам пре неколико година раније, у повељи из 1371, осуђивао на исти начин као и његов претходник Калист, утолико мање што је до измирења 1375. дошло на иницијативу српске цркве и државе. Општепознату чињеницу, да се поглавари српске цркве и после 1375. у својим повељама потписују као патријарси и тако у Србији стално називају, Ласкарис објашњава претпоставком да су то чинили без сагласности васељенског патријарха.

Дајући критички приказ ове расправе М. Ласкариса, Г. Острогорски налази да изнета аргументација не стоји на чврстим основама. Пре свега, одбацивање информације Даниловог другог настављача о признавању патријаршије није нимало убедљиво, јер тај податак, налазећи се у склопу доста подробних казивања о акцији измирења, не личи уопште на измишљотину, утолико мање што доноси и конкретне услове датог признавања патријаршијске титуле (обавеза да се, у случају нове српске окупације византијских земаља, неће смењивати затечени митрополити). За разлику од тога, сведочанство приручника Ekthesis nea далеко је мање поуздано. Наиме, тешко је доказати и нимало није сигурно да израз *„архиейискоие Пећи“*, заступљен у адреси за поглавара српске цркве у овом приручнику из 1386, верно одражава реално стање, да представља управо ону титулу коју Цариград у том тренутку стварно признаје. Јер, добро је познато, наставља Г. Острогорски, да „Византинци, и када би дали — силом прилика — тражено званично признање, нису одмах напуштали своје старе позиције“. Примера ради, немачког владара, иако су га претходно признали као цара (imperator), Византинци називају краљем, а Петра Бугарског, већ признатог василевса, чак и у званичним посланицама називају, као и раније, архонтом. Ускраћујући

[6] Подсећамо да вести о измирењу између византијске и српске цркве као и признавању српског патријархата доноси *Данилов други насшављач* у кратким житијним написима о патријарху Сави IV (1354—1375) и патријарху Јефрему (1375 — око 1379, први пут), које је сачинио, како се обично узима, не много после 1375 (cf. *Д. Богдановић*, Историја књижевности 180; текстови наведених житијних написа доносе се у *Архиейиской Данило*, Животи краљева и архиепископа српских, превео Л. Мирковић, Београд 1935, 289—293). — Житије патријарха Јефрема написао је Марко Пећки 1402 (cf. *Д. Богдановић*, Историја књижевности 203; текст Житија издао *Ђ. Трифуновић*, Житије св. патријарха Јефрема од епископа Марка, Анали Филолошког факултета 7, Београд 1967, 67—74). — Непотпуно сачувано Житије старца Исаије, од анонимног аутора, настало је крајем XIV в., вероватно у Светој Гори (cf. *Богдановић*, Историја књижевности 202—203; текст Житија издао *Н. Дучић*, Гласник Српског ученог друштва 56, Београд 1884, 63—77).

признавање проглашене патријаршије моћном Душану, доказивао је Ласкарис, Византија свакако није имала разлога да 1375, у преговорима са његовим слабим наследницима, поступи супротно и призна титулу коју је раније била осудила као узурпацију. Острогорски одговара да је управо тако, неколико столећа раније, Византија поступила са Бугарима: моћном Симеону не признаје ни царство ни патријаршију, а слабом наследнику Петру то признање додељује.[7]

Саглашавајући се са овим тумачењима угледног византолога, В. Лоран налази да се анахроничност титуле „*архиейискойе Пећи*" у приручнику Ekthesis nea посредно потврђује и трима, до тада незапаженим, византијским документима. Прво, у акту патријарха Матеја I из јула 1401 (MM II, 528 sq.) читамо да је постављање епископа Јосифа за митрополита у молдовлашкој Галици било, неколико година раније, осуђено од цариградског патријарха као узурпација у првом реду због тога што се веровало причама да је Јосиф дошао из Србије, да је σερβοεπίσκοπος. Дајући ову мотивацију екскомуникације, изречене 1395 (MM II 241—245), патријарх Матеј I у ствари сведочи, иако то изричито не каже, да се у то време на челу српске цркве налази патријарх, јер само патријарх има право да отвара нове митрополије и именује митрополите. Друго, у једном још неиздатом памфлету против патријарха Матеја I (Cod. Paris. 1379, f. 114^{v}), који између 1405. и 1409. пише митрополит Анкире Макарије, говори се, поред осталог, и о троструким епископима. У прошлости је сваки „троструки епископ", излаже Макарије, био осуђиван као прекршитељ канона па је тако и недавно, „у Србији, на пећкој столици" (ἐν τῇ Σερβίᾳ..., ἐν τῷ θρόνῳ Πεκίου), прошао и троструки епископ Спиридон. Када митрополит Макарије пише ἐν τῷ θρόνῳ Πεκίου, наставља Лоран, онда он тиме посредно сведочи да је Спиридон патријарх, јер се, према Notitiae episcopatuum, само и искључиво столица једног патријарха назива θρόνος. Трећи и најиндикативнији податак, опет у непосредној вези са Спиридоном, налази се у једном ватопедском и још неиздатом акту из августа 1386, којим се манастиру Богородице Спилеотисе крај Мелника враћају власничка права над неким млиновима. Ову пресуду донео је црквени суд у Мелнику, на територији којом је тада господарио Константин Дејановић Драгаш, и то у присуству изасланика цариградског патријарха Нила, ђакона серске митрополије Манојла Ксенофонта. Спорне млинове, пре доношења пресуде, држао је у поседу монах једног другог манастира Макарије, и то на основу вешто фалсификованих докумената, које је тобоже раније био добио од мелничког митрополита Кирила.[8] Ове лажне документе, сматрајући их аутентичним исправама, оверио је нешто касније митрополит Мелника Спиридон, „садашњи патријарх пећки" (ὁ νῦν πατριάρχης Πεκίου). Чињеница да се у приручнику Ekthesis nea из 1386. поглавар српске цркве назива архиепископом а не патријархом, истиче В. Лоран, објашњава се познатим конзервативизмом патри-

[7] *G. Ostrogorsky*, Seminarium Kondakovianum 5 (1932) 325 = Сабрана дела III, 405—407.

[8] Припомињемо да је митрополит у Мелнику по имену Кирил потписан на једном хиландарском купопродајном акту из јуна 1355 (Actes de Chilandar I No. 144), док маја 1366. истом митрополиту Кирилу цар Урош и његова мајка монахиња Јелисавета издају даровну повељу (*Пурковић*, Српски патријарси 118).

јаршијске канцеларије, односно могућношћу да је анонимни редактор приручника наведену адресу механички преузео из неке Ekthesis која је била у употреби ранијих година, још пре 1375. Пошто је нормализовање односа између српске и васељенске цркве 1375. било у интересу обеју страна, Лоран допушта могућност да уз признавање патријаршијске титуле поглавару српске цркве није уследио никакав јавни документ, него да се то обавило у духу старе изреке Qui tacet consentire videtur.[9]

Доказивања М. Ласкариса да српски патријархат 1375. није био званично признат у Цариграду, као што видимо, Г. Острогорски и В. Лоран оповргавали су бројним и разноликим противдоказивањима, која се све до данас уважавају. Па ипак, ми налазимо да дискусија о пећком патријархату још није завршена, и то једноставно стога што учесници и досадашњим расправљањима нису били у могућности да изврше компаративну критичку анализу основних извора од којих се у дискусији полазило, да на чистац изведу да ли су и у којој мери Данилов други настављач и анонимни састављач приручника Ekthesis nea као извори веродостојни и поуздани. Док је М. Ласкарис указивао на изворну непоузданост Даниловог другог настављача, дотле су Г. Острогорски и В. Лоран ту непоузданост откривали у приручнику Ekthesis nea. Међутим, ове негативне оцене, ни у првом ни у другом случају, нису нити су могле да се заснују на текстолошким и упоредним анализама одговарајућих извора, па стога без устручавања можемо рећи да расправљања о признавању пећке патријаршије још нису приведена крају. Одговарајући методи испитивања у до сада вођеним дискусијама нису у потребној мери примењивани првенствено због тога што учесници ових дискусија неке изворе, објављене тек недавно, нису уопште ни познавали (нпр. Сиропула) и, друго, што нису знали колика је и каква изворна вредност тада текстолошки још непроученог приручника Ekthesis nea. Ситуација у овом погледу, међутим, последњих деценија знатно се изменила. Критичко издање приручника Ekthesis nea, пре свега, објављено је 1969. и данас је свима на располагању. Припомињући горе да су сада наступили нови моменти који омогућују да се питање пећког патријархата поново и у повољнијим условима покрене, мислили смо управо на ову чињеницу, на појаву потпуног и критички пречишћеног текста поменутог приручника, који је објавио угледни француски византолог Жан Дарузес.[10]

"Ἔκθεσις νέα („Ново упутство"), како дознајемо из насловног регеста, састављено је и издато за патријарха Нила, 1. септембра, индикта 10, године 6895 (=1386). Приручник се зове „Ново упутство", јер се у њему износи „како *сада* патријарх Цариграда" (νῦν ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως), пише папи и осталим патријарсима и архиепи-

---

[9] *Laurent*, L'archevêque de Peć 305—308. Да бисмо Лоранова доказивања у потпуности разумели и, посебно, схватили његова тумачења приручника Ekthesis nea, неопходно је подсетити да он погрешно претпоставља да је Спиридон био „први" српски патријарх после измирења (p. 305). С друге стране, потребно је имати у виду да Лоран изричито напомиње да „нема претензије да доказује апсолутну нетачност" тезе коју заступа Ласкарис, већ само налази да је супротна теза вероватнија, али да овај проблем у целини и даље остаје отворен (p. 304).

[10] *J. Darrouzès*, Ekthésis néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle, REB 27 (1969) 5—127. Текст приручника: p. 38—67.

скопима, као и митрополитима и царевима и осталим световним главарима...". У ствари, материја приручника је подељена на шест поглавља. Прво преноси формуле почетних и завршних фраза (тј. инскрипције или адресе, уз молитвене поздраве, као и завршне поздраве) за службена писма (πιττάκια) која „патријарх *сада*" упућује папи, патријарсима Александрије, Антиохије и Јерусалима, патријарху Трнова, архиепископима Пећи, Охрида и Ивирије, митрополитима и архиепископима. У другом поглављу доноси се листа „митрополитских столица" (τῶν θρόνων τῶν μητροπολιτῶν), односно ранглиста митрополита. Треће поглавље садржи упутства „како митрополити пишу патријарсима и митрополитима". У четвртом се обавештавамо како патријарх пише ромејском цару, царици, деспотима, севастократору, сенаторима, неромејским великим краљевима, краљевима и другим световним владарима и великодостојницима, како православним тако и католичким. Из петог поглавља дознајемо како један митрополит, налазећи се изван своје епархије, пише кефалији свог града, осталим архонтима града, црквеним архонтима своје митрополије, заједници верника неког града, кнезу Србије Лазару, кнежевој супрузи, „деспини" Србије, сину „деспине", жупану, војводи угровлашком, војводи молдовлашком итд. У шестом и завршном поглављу дају се упутства како се опремају и отпремају патријархова писма, звана πιττάκια.

Приручник Ekthesis nea очуван је у преко двадесет копија, преписиваних од краја XIV до XVII века, највећим делом у XV и XVI веку. За текст овог административног „Новог упутства", очигледно, многи су били заинтересовани (чланови Патријаршијског синода, номоканонисти, састављачи правних зборника и приручника, администратори митрополија, архиепископија и других црквених установа), али не у истој мери и на исти начин. Наиме, поједини преписи, настајући у различитим срединама од краја XIV до XVII века, прилагођавани су потребама својих поручилаца. Отуда неуобичајено велике разлике међу преписима, нарочито у односу на количину и распоред грађе коју преносе. У сваком од њих, у односу на употребљени предложак, понешто је преиначено, додато или изостављено. Па ипак, ученом издавачу је пошло за руком да у овако разноликој рукописној традицији издвоји и разликује две основе групе, две фамилије рукописа: прву, која грађу архетипа, без обзира да ли је местимично допуњује или делом скраћује, преноси верно, не нарушавајући њен првобитни на принципу хијерархије засновани распоред, и другу која, настајући још крајем XIV века као посебна редакција, грађу архетипа прераспоређује према некој неухватљивој замисли и тиме јој у ствари умањује првобитну прегледност.[11]

Успешно реконструишући текст изгубљеног архетипа, учени издавач је сва текстовна одступања и разлике, заступљене у каснијим преписима, савесно прикупио и у критичком апарату прибележио. Ишчитавајући ове variae lectiones читалац дознаје шта је у односу на првобитни текст у појединим каснијим преписима изостављено, допуњено, језички преиначено или прераспоређено. Није нимало тешко уочити да су текстовне измене и допуне у појединим преписима у ствари

[11] *Darrouzès*, Manuel des pittakia 17.

актуализације, да значе евидентирање у међувремену насталих промена у раду црквене администрације, да су то заправо новине које су актуалне и важеће у датом тренутку (нпр. формуле адреса за деспота Србије, молдовлашке војводе, краљеве Русије, Пољске и др. у првој половини XV века). Другим речима, очувани преписи приручника Ekthesis nea, скоро сваки доносећи понеку нову адресу, збирно сведоче како се администрација цариградске патријаршије, нарочито у деценијама пре 1453, брзо прилагођавала новонасталим политичким променама у хришћанском свету.

Овај приручник за црквену администрацију назван је „Ново упутство“ (Ἔκθεσις νέα) свакако због тога да би се разликовао од ранијег приручника под називом Ἔκθεσις, који је био састављен у доба цара Андроника II (1282—1328) и који је године 1386, свакако због застарелости, замењен новим.[12] Рекли бисмо да се управо стога већ у насловном регесту, како видесмо, истиче да се из овог „Новог упутства“ дознаје „како патријарх Цариграда *сада* пише...“, а буквално истом реченицом „Како патријарх сада пише...“ почиње и прво поглавље. Другим речима, на самом почетку опетовано се истиче да је овде у питању „Ново упутство“ које садржи оно што је сада, године 1386, у патријаршијској администрацији важеће, а тиме и индиректно упозорава да се овде не доноси оно што је у међувремену, од појаве раније Ekthesis па до осамдесетих година XIV века, изишло из употребе.

Ова истицања актуалности садржине у „Новом упутству“ од стране анонимног састављача, ма колико пажње достојна, не могу се ипак узети здраво за готово, поготову ако не губимо из вида да оригинал самог приручника није очуван. Имајући то у виду, издавач Дарузес је извршио бројна проверавања адреса из појединих поглавља Ekthesis nea, и то упоређујући их са формулацијама истих адреса у очуваним актима цариградске патријаршије. У низу сасвим одређених резултата, до којих се овим упоређивањима дошло, као најважнији сматрамо то што се установило да адресе приручника Ekthesis nea нису у нескладу са адресама из сачуваних патријаршијских аката. Одређеније речено, од бројних адреса „Новог упутства“, које су могле да се подвргну упоредним проверавањима, ни за једну једину није констатовано да је нетачна.[13] Овде ваља припоменути да се у посебним и ближим проучавањима тематски одређених података из појединих поглавља „Новог упутства“, која су последњих година обављена, долазило до истих закључака како у односу на време настанка овог административног приручника тако и у односу на поузданост у очуваним преписима садржане грађе.[14]

---

[12] *Darrouzès*, Manuel des pittakia 32. Треба напоменути да наведени регест после наслова Ἔκθεσις νέα доносе сви рукописи прве фамилије и један из друге.

[13] *Darrouzès*, Manuel des pittakia 28—36 et passim.

[14] *Ф. Баришић*, Владарски чин кнеза Лазара. О кнезу Лазару (=акта симпосијума у Крушевцу 1971), Београд 1975, 58—61, где се расправља о адресама из петог поглавља „Новог упутства" за великог кнеза и друге световне личности у Србији крајем XIV века. — *И. Ђурић*, „Ектесис неа" — византијски приручник за „питакиа" о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV в., Зборник Филозофског факултета XII—1 (Београд 1974) 416—421. Не доводећи у питање аутентичност испитиваних адреса из Ekthesis nea, Ђурић износи хипотезу да је 1375. Цариград био признао титулу српском патријарху, али да по доласку на чело српске цркве

Адреса за српског црквеног поглавара која нас овде посебно интересује налази се, како видесмо, у првој глави „Новог упутства". Ту се текстуелно наводе, да подсетимо, intitulationes и salutationes којима цариградски патријарх почиње и завршава своја службена писма, звана pittakia, папи, патријарсима и аутокефалним архиепископима. Текст протоколарне адресе за поглавара српске цркве, долазећи после адресе за бугарског патријарха у Трнову и заузимајући на хијерархијској лествици шесто место, у дословном преводу гласи:

6. *Пећкому* (*sc. архиепископу*): *„Преосвештени архиепископе Пећи и све Србије, у Светоме Духу возљубљени брате смерности наше и саслужитељу. Молим се Богу да твоја светост и телесно буде у здрављу на добробит и корист по Христу зване пастве коју предводиш"*.[15]

Завршни поздрав за поглавара српске цркве, истоветан за патријархе и аутокефалне архиепископе, гласи:

9. *Буди здраво у Господу, преосвештени владико, возљубљени брате и саслужитељу"*.[16]

Уз ове протоколарне формуле, као привремено важеће упозорење, записано је in margine:

„Обрати пажњу да садашњем пећком (*sc. архиепископу*), *господину Спиридону, будући да је троструки епископ, сада реч ‚саслужитељу' у писмима изостављају"*.[17]

Из белешки у критичком апарату уз адресу Πρὸς τὸν Πεκίου дознајемо да се текст ове адресе са архиепископском титулом за поглавара српске цркве у непромењеном облику преноси у свим сачуваним рукописима, док се белешка о *„садашњем пећком архиепископу господину Спиридону"*, што није неочекивано, доноси у свега шест рукописа.[18]

Спиридона (око 1379 — 1389) поново избијају сукоби између византијске и српске цркве, нарочито „око црквене јурисдикције у грчко-српским крајевима на југу некадашње Душанове државе" (стр. 420), па стога од 1379. цариградски патријарх поглавара српске цркве поново ословљава „архиепископом", ускраћујући му, поред тога, као „троструком епископу" и атрибут „саслужитељу". Ово мишљење, како ћемо видети, није уопште прихватљиво.—*И. Ђурић*, Титулатуре митрополита у „Ектесис неа" и црквена организација у Малој Азији крајем XIV века, Зборник Филозофског факултета XIII—1 (Београд 1976) 53—70, долази, поред осталог, до констатације да у другом поглављу „Новог упутства", које доноси хијерархијску листу митрополита, нема ниједног нетачног податка.—*И. Ђурић*, Световни достојанственици у „Ектесис неа", Зборник радова Византолошког института 18 (Београд 1978) 189—211. У оквиру ових испитивања аутор, поред нових запажања о исправности досадашњег датирања „Новог упутства" у 1386, долази до општег закључка да поједине intitulationes и salutationes, записане у основном тексту из 1386. и појединим каснијим рецензијама овог приручника, представљају у ствари титуле које Цариградска патријаршија у одређеним временским тренуцима званично признаје. — *Darrouzès*, Regestes VI No 2804, приказујући Ekthesis nea укратко понавља резултате својих раније објављених испитивања (у уводној студији уз критичко издање).

[15] 6. Πρὸς τὸν Πεκίου· „‛Αγιώτατε ἀρχιεπίσκοπε Πεκίου καὶ πάσης Σερβίας, ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ συλλειτουργέ· εὔχομαι τῷ Θεῷ ὑγιαίνειν τὴν ἁγιωσύνην σου καὶ σωματκῶς εἰς σύστασιν καὶ ὠφέλειαν τοῦ ὑπ' αὐτὴν χριστωνύμου πληρώματος" (p. 40).

[16] 9. „...῎Ερρωσο ἐν Κυρίῳ, ἁγιώτατε δέσποτα, ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργέ..." (p. 41).

[17] 10. Σημείωσαι δὲ ὡς τὸν νῦν ὄντα Πεκίου, τὸν κῦρ Σπυρίδωνα, ὡς ὄντα τρισεπίσκοπον, οὐ γράφουσι νῦν συλλειτουργόν (p. 41).

[18] *Darrouzès*, Manuel des pittakia, pp. 18 et 40—41 (notae in Apparatu).

Пада у очи да се у овој маргиналној белешци о Спиридону двапут узастопно упозорава да је реч само о „садашњем" (ὁ νῦν) поглавару српске цркве. Налазимо да је овај карактеристични исказ двоструко индикативан. Прво, њиме се на индиректан начин и поново потврђује да година 1386, убележена као датум састављања приручника Ekthesis nea у првој фамилији рукописа, представља веродостојан податак, будући да се Спиридон, како данас поуздано знамо, налазио на челу српске цркве од око 1379. до 1389. године.[19] Друго, белешка о Спиридону као „троструком епископу", упозоравајући на једну изузетну чињеницу која је *„сада"* (тј. 1386) актуелна и која има за последицу изостављање из адресе речи *„саслужитељу"*, недвосмислено казује да је претходно наведена адреса „Пећкому архиепископу" била у званичној употреби и раније, пре него је Спиридон дошао на чело српске цркве, као што ће бити у употреби и после Спиридона. Имајући у виду да је српска црква од 1350. до 1375, због Душановог проглашавања архиепископије за патријаршију у Скопљу 1346, била од васељенске цркве „одлучена" (ἀφορισμός, excommunicatio) и да тих година није одржавала односе са Цариградом[20], као поуздано се може закључити да је овако формулисана адреса „Пећкому архиепископу", како је преноси Ekthesis nea из 1386, била у употреби свакако у времену после измирења између византијске и српске цркве 1375. године.[21]

Пада у очи да се у цариградској адреси „архиепископ Пећи и све Србије"ословљава са ἁγιώτατε (преосвештени), истим атрибутом као и патријарси који му хијерархијски претходе (александријски, антиохијски, јерусалимски и трновски), док се преостали аутокефални архиепископи, који хијерархијски долазе после поглавара српске цркве

[19] Важнији осврти истраживачког карактера на поједина питања у вези са Спиридоном, посебно на годину његовог доласка на чело српске цркве, као и правог значења његовог „троструког епископата", били би: *Laurent*, L'archevêque de Peć 308—310. — *Idem*, Le trisépiscopat du patriarche Mathieu I (1397—1410), REB 30 (1972) 64, утврђује да је Спиридон у Србију кнеза Лазара дошао из Мелника где је био митрополит, а пре тога је можда био епископ у Цезарополису. — *Ф. Баришић*, О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона, Зборник Филозофског факултета XII—1 (Београд 1974) 359, 362—363, долази до закључка да је Спиридон изабран за поглавара српске цркве око 1379. — *Пурковић*, Српски патријарси 109—121, приказујући укратко скоро све сачуване вести о Спиридону, доказује да његов долазак на чело српске цркве треба датирати у 1380. — *Д. Богдановић*, Песничка творенија монаха Јефрема, Хиландарски зборник 4 (Београд 1978) 125—126, критичка разматрања сачуваних извора о Спиридону завршава констатацијом да наша знања о овој историјској личности и даље остају крајње оскудна.

[20] *Острогорски*, Серска област 129—130, осуду српског цара и српске цркве, изречену од патријарха Калиста, датира у 1350, разложно одбацујући раније датирање у 1352—54. од В. Мошина. Годину 1350. као датум анатеме усваја *Богдановић*, Измирење 82 n. 3, док *Пурковић*, Српски патријарси 40—41, поново брани датирање у 1352—54. аргументацијом којом се датирање *Г. Острогорског* истински не обеснажује.

[21] Сумарно приказујући прихватљиве резултате досадашњих расправљања о поводима и садржини измирења 1375. и као прихватљиву оцењујући тезу да је српска патријаршија тада од Цариграда званично била призната, *Богдановић*, Измирење 81—91, одавно започету дискусију о овом значајном догађају принавља и извесним новим погледима на поједина питања.

(охридски, ивирijски[22]),ословљавају атрибутом μακαριώτατε. Овај протоколарни изузетак привлачи пажњу и, очигледно, представља својеврстан изворни податак. Међутим, право значење ословљавања „архиепископа Пећи и све Србије“ са ἁγιώτατε остаће нејасно све дотле док се не установи када и којим поводом је у протоколарну адресу уведено, да ли већ приликом признавања аутокефалности српске цркве 1219, или неком приликом касније, или можда управо 1375. године. Али то установити нисмо у стању, будући да још увек, као што је познато, не располажемо ниједним актом који би васељенски патријарх упућивао поглавару српске цркве. Питање дакле остаје отворено. Од три теоријски могућна одговара на ово питање нама се чини као највероватнији трећи, онај којим се ἁγιώτατε из адресе повезује са чином измирења двеју цркава 1375.

Обимна обавештења о сачуваним рукописима „Новог упутства“, која Дарузес читаоцима пружа у уводној студији и, далеко више, у критичком апарату уз грчки текст где се исцрпно наводе текстовна одступања (variae lectiones) свих рукописа, омогућују нам да сагледамо још једну чињеницу, у односу на тему о којој овде расправљамо нимало безначајну. Наиме, Ekthesis nea као године 1386. сачињени приручник за администрацију цариградске патријаршије и подређених јој митрополија, појављујући се после 1386. у бројним рецензијама којима се не ретко бележе у међувремену настале и у датом тренутку важеће промене у листама високих црквених и световних носилаца власти, доиста представља један колико изузетан толико и особен изворни документ. Најизразитија специфичност „Новог упутства“ из 1386. била би, мислимо, у томе што се многи његови преписи из каснијих времена, бележећи у међувремену настале измене и новине у листама адреса из 1386, могу сматрати у хронолошком погледу посебним изворима, будући да сваки од ових преписа, мање или више потпуно преносећи текстове појединих поглавља, истовремено доноси и извесне нове и у том тренутку званично важеће адресе црквених и световних достојанственика. Исти закључак о појединим преписима као посебним изворима свакако важи и у односу на адресе које се у тим рукописима преносе у неизмењеним формулацијама. Одређеније речено, ако се адреса за пећког архиепископа у свим сачуваним рукописима, како раније установисмо, преноси у непромењеном облику, онда свакако нећемо погрешити ако одатле закључимо да сачувани рукописи приручника Ekthesis nea вишекратно сведоче да се титулисање поглавара српске цркве архиепископом у Цариграду званично одржавало све до краја Византијског царства.

Ова сведочанства сачуваних рукописа „Новог упутства“, да се поглавару српске цркве у Цариграду званично признавала само архиепископска титула, потврђују се и неким другим византијским изворима. Хронолошки на првом месту ту је белешка митрополита Анкире Макарија, коју је својевремено В. Лоран, сада јасно видимо, погрешно проту-

[22] Изостављање у Ekthesis nea адресе за аутокефалног архиепископа Кипра објашњава се франачком окупацијом тог острва (1192) која је довела до ишчезавања архиепископије, док је изостављање аутокефалног архиепископа Јерменије уследило вероватно због неких тада (1386) још нерешених догматских спорова (*Darrouzès*, Manuel des pittakia 42, nota ad § 9).

мачио у првом реду због тога што тада није знао нити је могао знати право значење и изворну вредност приручника Ekthesis nea. Погледајмо стога шта у ствари саопштава митрополит Макарије.

Негде између 1405. и 1409. митрополит Анкире Макарије објављује у Цариграду опширан напис против тадашњег патријарха Матеја (1397—1410), оптужујући га за многе антиканонске поступке. Према аутору ове оптужбе, Матеј се тешко огрешио о каноне већ тиме што му је патријаршијска столица, коју сада држи, у ствари трећи епископат. Наиме, најпре је био митрополит Халкедона, затим је прешао у Кизик на Пропонтиди (1387—1397) и, најзад, у Цариград. У прошлости се десило не једанпут, објашњава Макарије, да неко постане τρισεπίσκοπος, али то је увек наилазило на осуду. Споменувши неколико таквих случајева, Макарије прелази на један пример из недавне прошлости па каже:

„*А зашто је потребно износити примере из давних времена? Пре не много година ступање у трећи епископат, које се догодило у Србији, у варварској земљи, на пећком трону, било је осуђено од овдашњег цариградског Светог синода за време преосвештеног патријарха Филотеја, о чему обавештава и Taktikon пресвете божје Цркве прописујући* (*sc. ову адресу*) ‚Преосвештени архиепископе Пећи и све Србије, у Светоме Духу возљубљени...‘, *па затим додајући* ‚Треба знати да овоме који је сада у Пећи, господину Спиридону, као троструком епископу у писмима изостављају реч саслужитељу‘. *После кратког времена он* (*sc. Спиридон*) *био је збачен са трона. Што се тиче ових ствари, сасвим је довољно*“.[23]

У овој вести митрополита Макарија о Спиридону, изузму ли се две фактографске нетачности од споредног значаја (име патријарха Филотеја[24], податак о збацивању Спиридона[24a]), преостају два поуздана

[23] Cod. Paris. gr. 1379, fol. 114^v (cit. према *Laurent*, L'archevêque de Peć 306—307): Καὶ τί δεῖ τὰ παλαιὰ λέγειν; Πρὸ χρόνων ὀλίγων καινοτομηθὲν τὸ τρισεπίσκοπον ἐν τῇ Σερβίᾳ, ἐν ἀνθρώποις βαρβάροις, ἐν τῷ θρόνῳ Πεκίου ἀπεβλήθη ὑπὸ τῆς ὧδε ἐν Κωνσταντινουπόλει θείας συνόδου ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου κῦρ Φιλοθέου ὡς διέξεισι καὶ τὸ Τακτικὸν τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας προτάσσον· Ἁγιώτατε ἀρχιεπίσκοπε Πεκίου καὶ πάσης Σερβίας ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητέ, ... εἶτα ἐπιφέρον· Ἰστέον τοῦτον ὡς τρισεπίσκοπον οὐ γράφουσιν νῦν συλλειτουργὸν τὸν ὄντα Πεκίου νῦν κῦρ Σπυρίδωνα, ὃς μετὰ μικρὸν καὶ τοῦ θρόνου ἐξεβλήθη. Καὶ περὶ μὲν τούτων ἅλις.

[24] *Laurent*, L'archevêque de Peć 307 n. 1, запажајући да Макарије погрешно наводи име патријарха Филотеја, сматра да је Спиридонов троструки епископат могао осудити „једино патријарх Калист”. Међутим, ако имамо у виду да Спиридон, како се извештава у акту мелничког митрополита Митрофана од авг. 1386, још октобра 1377. потписује један акт као митрополит Мелника а други акт од јула 1379. носи потпис његовог наследника митрополита Митрофана (*Laurent*, L'archevêque de Peć 307; *Darrouzès*, Regestes VI N°s 2692, 2802), онда излази да је Спиридон ступио на пећки трон негде између октобра 1377. и јула 1379, односно око 1379 (cf. *Баришић*, О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона 359, 362—63). Према томе, синодална осуда Спиридонова ступања у „трећи епископат” могла је бити изречена или пред крај владе патријарха Макарија (јуни 1377 — јули 1379, први пут) или, вероватније, на почетку владе патријарха Нила (март 1380 — 1. февр. 1388), док патријарси Филотеј и Калист, измењујући се на цариградском трону између 1350. и 1376, очигледно нису могли бити оптужитељи Спиридонови.

V. Laurent, Le trisépiscopat du patriarche Mathieu Ier (1397—1410), REB 30 (1972) 65 n. 5, прећутно исправљајући своје раније мишљење пише: „Le seul patriarche qui ait pu procéder vers 1386 à la déposition de Spyridon ne peut être que Nil (1379—

податка, прво, да је Спиридон, по ступању на пећки трон, од цариградског синода осуђен као „троструки епископ", и друго, да о тој осуди извештава и Taktikon Велике цркве у додатној напомени уз адресу за пећког архиепископа. Већ на први поглед распознајемо да Макарије овде у ствари цитира већ познате нам адресе уз приручника Ekthesis nea. Чињеница да митрополит из Анкире свој извор назива Taktikon не треба да нас збуњује. Наиме, у једној рукописној копији приручника Ekthesis nea, насталој најкасније око 1421, читамо овај двоструки наслов: Τακτικὸν συνοπτικὸν ἀπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ἔκθεσις νέα πατριαρχεύοντος τοῦ κυροῦ Νείλου, ...[25] Митрополит Макарије, као што видимо, сведок је који не само потврђује него у извесној мери и допуњује оно што се у Ekthesis nea из 1386. саопштава о „архиепископу Пећи и све Србије".

Не мање упечатљиво и од Ekthesis nea сасвим независно сведочанство о пећком архиепископу налазимо у Мемоарима о фирентинском сабору 1438—39, које је половином XV века објавио у Цариграду Силвестер Сиропул, један од угледних учесника у припремама и раду овог концила о унији. Његова живо писана и свакојаким обавештењима крцата књига успомена (Ἀπομνημονεύματα), у првом и непотпуном издању из 1660. духовито насловљена као Historia vera unionis non verae, доступна је, у потпуном и критичком издању, тек од пре десетак година, благодарећи ученом и овде често цитираном француском асумпционисту Лорану.[26]

—1388)". Даље, закључујући per analogiam, Лоран претпоставља да је Спиридоново ступање у „трећи епископат", као тешко огрешење о светоотачку традицију и равно апостасији, било осуђено смењивањем (иако без практичног ефекта), одлучењем и анатемисањем (καθῃρημένος, ἀφωρισμένος καὶ ἀναθεματισμένος). Ми налазимо да се ова претпоставка тешко може бранити (в. нап. 24а).

[24a] Могућно је да се Макаријев податак о збацивању Спиридона „после кратког времена" односи на посебну одлуку патријаршијског синода о збацивању „трострукког епископа", донету убрзо после прве одлуке о изостављању речи „саслужитељу" из адресе. Међутим, доношење овакве одлуке о збацивању, како рекосмо (в. нап. 24), не изгледа вероватно, јер таква одлука, да је била донесена, повлачила би за собом потпуни прекид односа са Спиридоном, док Ekthesis nea из 1386, како видесмо, сведочи да цариградски патријарх са истим Спиридоном те године одржава односе.

У сваком случају, Спиридонов сукоб са цариградском патријаршијом свакако се негативно одразио на стање у српској цркви, изазивајући нове поделе и раздоре. Поновни избор, после Спиридонове смрти, Јефрема за патријарха (1389—1392) уследио је, мислимо, из жеље и настојања да се односи са васељенском црквом, поремећени за време Спиридона, поново нормализују. — *Пурковић*, Српски патријарси 116—117, констатује да аутор Житија патријарха Јефрема, епископ Марко, о патријарху Спиридону „једва да нешто каже", налазећи да је то „утолико чудније што је Спиридон био кандидат патријарха Јефрема" и, друго, што је епископ Марко „ван сваке сумње" познавао Спиридона. Међутим, мишљења смо да је ћутање епископа Марка о Спиридону, највероватније, дошло као последица осуде Спиридоновог „трострукког епископата" од стране васељенског патријарха, осуде изражене одлуком да се из адресе за Спиридона изостави реч „саслужитељу".

[25] У питању је Cod. Dionysiou 219 (*Darrouzès*, Manuel des pittakia pp. 12, 21, 38 in Apparatu). Занимљиво је да се *Darrouzès* овде (p. 30) колеба да ли је Тактикон Велике цркве, коју спомиње Макарије, исто што и Ekthesis nea, док у публикацији из 1979 (Regestes VI N⁰ 2842 Crit. 1) ту идентификацију прихвата као очигледну.

[26] *V. Laurent*, Les „Mémoires" de Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438—1439), Paris 1971.

У току преговора око сазивања концила о унији грчке и латинске цркве, приповеда Сиропул, патријарх Јосиф II (1416—1439) у својој резиденцији, пред већим скупом сарадника и у присуству двојице царских великодостојника, отворено негодује због спремности цара Јована VIII (1425—1448) да се концил одржи у Италији. Трошкове пута и издржавање византијских делагата тада би преузели Латини. Ако би се то остварило, делегати Ромеја претварају се у плаћенике који морају извршавати вољу својих послодаваца. Напротив, ако би се одлучило да се концил одржи у Цариграду, све би било повољније. Латини би дошли о своме трошку, а за остале издатке и трошкове цар би могао прикупити више од 100.000 перпера путем добровољних прилога које би дали богатији учесници православне цркве. Ето, митрополит Русије кир Фотије долази са сто хиљада и бар педесет могао би приложити. Патријарх наставља, према Сиропулу, овим речима:

„Овамо ће доћи први (?) архиепископ Ивирије који је такође богат и од њега цар може добити тридесет или бар двадесет хиљада. Доћи ће и пећки (тј. архиепископ) па и од њега може добити двадесет хиљада“.

И патријарси Истока, свакако, допринеће својим прилозима, на исти начин као и ромејски богатији архијереји.[27]

Сиропулово називање поглавара српске цркве „пећким архиепископом“ представља јасан и недвосмислен податак којему није потребан коментар, податак утолико упечатљивији што се износи у склопу излагања која су, у односу на хијерархијски ранг и титуле цитираних црквених великодостојника, потпуно неутрална.

Чин измирења односно сједињења двеју цркава, према извештају Даниловог другог настављача, извршен је у пролеће 1375. када су јеромонаси Матеј и Мојсеј, као делегати цариградског патријарха Филотеја, над гробом цара Душана у цркви Св. Арханђела у Призрену, прочитали одлуку („синђелију“) патријаршијског синода којом се носиоци духовних и световних власти у српским земљама ослобађају анатеме и српска црква враћа у екуменску заједницу. У овом несачуваном акту о измирењу, закључак је претходних наших излагања, није се налазила тачка којом би се поглавару српске цркве признавала титула патријарха. Ако је стварно тако било, ако 1375. Цариград доиста није званично признао српски патријархат, како онда да схватимо и објаснимо супротно казивање Другог настављача Данила Пећког? Како да објаснимо чињеницу да се поглавари српске цркве и после измирења 1375, како сачуване повеље и други документи сведоче, потписују као патријарси? Или још конкретније, како је могућно да Цариград, васпоставивши 1375. нормалне односе са српском црквом, поглавару те цркве признаје само титулу архиепископску коју је имао пре 1346, а тај исти поглавар српске цркве, непрекидно одржавајући нормалне односе са црквом

[27] *Laurent*, Les „Mémoires” de Sylvestre Syropoulos, p. 120—122. Део текста, цитиран у преводу, у оригиналу гласи (p. 122): Ἐλεύσεται ὁ καθολικὸς ἀρχιεπίσκοπος τῆς Ἰβηρίας, κἀκεῖνος πλούσιος, καὶ λήψεται ἐξ ἐκείνου τριάκοντα χιλιάδας ἢ τὸ ἔλαττον εἴκοσι· ἐλεύσεται ὁ Πεκίου καὶ λήψεται ἐξ ἐκείνου χιλιάδας εἴκοσι...

Овај текст *Laurent* преводи (p. 123): „Y viendra le catholicos-archevêque d'Ibérie, riche lui aussi, et l' empereur en obtiendra, sinon trente, au moins vingt mille. Y viendra l' archevêque de Peć et il en aura vingt mille”.

у Цариграду, не напушта године 1346. стечену титулу патријарха? Стојимо дакле пред парадоксалним чињеницама да и после године 1375, када српска и византијска црква обновише „заједништво“, на челу српске цркве остаје патријарх, али се он у Цариграду пише и признаје само као архиепископ. Ова доиста сасвим необична двојност у хијерархијском статусу и титулисању поглавара српске цркве, која после измирења 1375. неоспорно постоји, свакако је на неки начин била озакоњена приликом нормализовања односа. Другим речима, у изгубљеном синодалном акту о измирењу, закључујемо, налазила се и одредба о титулисању поглавара српске цркве. Требало би дакле извидети да ли постоје неке могућности да се, бар приближно, реконструише основна садржина овог несачуваног и за предмет о којему расправљамо веома значајног историјског документа.

Оно што улива наде да наша трагања неће бити узалудна јесте, пре свега, околност да Данилов други настављач, иако на свој начин, подоста казује не само о предисторији него и одредбама постигнутог споразума о измирењу двеју цркава, док с друге стране не мање срећну околност видимо и у чињеници да је аутор изгубљеног акта о измирењу 1375. био патријарх Филотеј, исти патријарх који је маја 1371. „синодалним печатним писмом“, позивајући се на „писмо“ (γράμμα) деспота Угљеше од марта 1368, потврдио успостављање нормалних црквено-политичких односа са Угљешином државом. Оба ова „писма“, за разлику од Филотејевог синодалног акта о измирењу са српском црквом 1375, сачувана су и већ одавно су у науци позната.[28] Погледајмо стога шта ова два документа доносе.

У Угљешином „писму“, после опширних и учених указивања да принцип правде, заступљен на небу, важи и међу људима на земљи и да његово нарушавање никад не остаје некажњено, говори се како је „*йокојни Сшефан Урош (Душан)*“, „*йрогласивши се самодржцем Србије и Романије*“, освајао ромејске земље и градове и бројне митрополије „*ошргнуо од саборне Хрисшове цркве*“ и припојио их ономе кога је претходно био створио „*неканонски саморукойоложеним йашријархом*“. И тако настаде велики „*црквени раскол*“ (σχίσμα τῆς ἐκκλησίας), будући да „*удови шела Хрисшова и глава јадно ошргнуши беху*“. И не могавши да гледа „*шолики йоремећај и нейравду*“ (τοιαύτην καινοτομίαν καὶ ἀδικίαν), деспот Угљеша доноси одлуку да „*Ромејима враши њихову сшару слободу, како би се оџеш уйрављали йо свешим и божансшвеним законима царева и живош йроводили ослобођени једном заувек од варварске шираније и нейравде*“[29] па „*ошйреми йослансшво васељенском йашријарху*“ (sc. Филотеју) и „*зашражи лека овом злу*“.[30] Патријарх Филотеј пошаље

[28] Оба документа објављена су крајем педесетих година прошлог столећа, Угљешино „писмо” у ММ I 560—564 (=*Соловјев—Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 259—267), а Филотејево „синодално печатно писмо” у ММ I 553—555.

[29] ... ὥστε κατὰ τοὺς ἱεροὺς καὶ θείους νόμους τῶν βασιλέων πολιτεύεσθαι πάλιν καὶ τῆς βαρβαρικῆς τυραννίδος καὶ ἀδικίας ἀπηλλαγμένους καθάπαξ διατελεῖν (*Соловјев—Мошин*, p. 264).

[30] *Пурковић*, Српски патријарси 76—77, свакако греши стављајући отпремање Угљешиног посланства у март 1368, јер је ово посланство, очигледно, претходило „писму” од марта 1368.

митрополита Никеје и егзарха Битиније[31], који *„с много зноја и напора смири раскол снагом пресветога Духа и измири децу са заједничком мајком, учинивши нас учесницима* (μεταδοὺς ἡμῖν) *освећења и просвећења, божјих и духовних дарова*". *„И због тога* — закључује Угљеша — *ја враћам преко њега* (тј. митрополита)... *саборној цркви и ... васељенском патријарху све отете цркве и митрополије и сва патријаршијска права*". На крају, претње тешким божјим казнама свакоме ко би се, сада или убудуће, дрзнуо да, *„презревши божанске и свете каноне, поново уграби цркве и лиши их заједничке мајке*". Поради свега тога „и веће сигурности ради издато је и ово писмо царства ми, месеца марта, индикта 6, године 6876 (=1368)".

Да видимо сада шта се казује у синодалном печатном писму патријарха Филотеја. *„Пре доста година* — излаже се у уводу — *пресвета и саборна велика црква Христова на подручју Србије била је лишена својих митрополија, у време када је тадашњи краљ Србије, покојни Стефан* (Душан) *био заузео ту ромејску област и тамошње цркве, одвојивши их од саборне цркве, предао архиепископу Пећи и Србије* (παραδέδωκε πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Πεκίου καὶ Σερβίας) *и његовој власти потчинио*". Због тога настаде *„раскол*" (σχίσμα) и *„одлучени беху од заједништва с нама*" архиепископ и њему подређено свештенство као и сви *„који од њега* (sc. архиепископа) *беху рукоположени*". Али касније, *„пресрећни деспот Србије кир Јован Угљеша, поставши господар у области која је у суседству нашим* (sc. ромејским) *крајевима, будући човек мудар и честит..., и пун страха божјега, зажели да се тамошње цркве поново присаједине* (ἐπανασώσασθαι) *својој мајци и глави цркава, па затражи то* (ἐζήτησε τοῦτο) *од наше смерности и великог синода...*". *„И оствари се то велико и хвале достојно дело*" те *„велика и саборна црква поново задоби своја права..., и њихове архијереје примисмо у заједништво, а друге рукоположисмо, и наступи јединство и успостављање пређашњег стања* (καὶ γέγονεν ἕνωσις καὶ ἀποκατάστασις ὡς τὸ πρότερον)". Овим синодалним писмом тај чин сједињавања се потврђује и *„у Светоме Духу одређује... да се нико и никада и ни под којим изговором не би дрзнуо да ове цркве одвоји од велике цркве, без обзира шта се у тој области буде догодило, било промена господара области било штогод друго*". И свако црквено или световно лице, које би покушало да те цркве одвоји, унапред се ставља под *„терет страшног одлучења*" (βάρος φρικώδους ἀφορισμοῦ), с тим да ће свештена лица *„од великог синода бити лишена сваког чина*" (καθαιρεθήσονται παντελῶς), а световна *„подвргнута казни искључења из црквене заједнице*" (ὑποκείμενοι ἔσονται τῷ ἀφορισμῷ), будући да у *„цркву Христову уносе раскол... и удове њезине од главе одвајају*". „Тога ради издато је ово синодално печатно писмо наше смерности... месеца маја, текућег индикта 9, године 6879 (=1371)".

Упоредимо ли пажљивије ова два „писма", брзо ћемо установити, како је први запазио Г. Острогорски, да се „садржински Филотејев проглас углавном подудара са Угљешиним"[32], да се у оба акта износи не само у основи иста садржина него и истим стилом и језиком, по истом

[31] Овај неименовани митрополит Никеје звао се Теофан, како утврђује *Darrouzès*, Regestes V N° 2535.
[32] *Острогорски*, Серска област 137.

распореду и у истом духу, са подоста истих израза и поређења. Разлика је једино у томе што Угљешино „писмо“ има свечани увод и што се у њему Душанова политика осуђује изузетно оштрим изразима, док се у Филотејевом „писму“ исти Душан гледа са неких ромејских висова па се види и спомиње једино као „краљ Србије Стефан“, а верски поглавар његове земље само као „архиепископ Пећи и Србије“. Не мање је очигледно, што такође није остало незапажено, да се ова два „писма“ и у дипломатичком погледу подударају, односно да је акт деспота Угљеше, умногоме одступајући од других његових сачуваних и на грчком језику писаних повеља, сачињен на исти начин као и касније „писмо“ патријарха Филотеја. Ова вишеструка и нимало случајна садржинска и формално-дипломатичка подударања на поуздан начин сведоче да је текст Угљешиног „писма“ настао, непосредно или посредништвом митрополита Никеје који је са Угљешом водио преговоре, у канцеларији патријарха Филотеја.[33] Пред нама су дакле два обзнањујућа „писма“ која се, потичући у ствари са истог места и односећи се на исти предмет, у погледу садржине највећма подударају а делом и допуњују, па стога их не само можемо него и морамо узимати као једну целину.

Имајући ово у виду, очекујемо да ће патријарх Филотеј, иначе познат највише као ватрени присталица Григорија Паламе и као патријарх који је успео да паламизам интегрише у ортодоксију[34], остати на истим позицијама и четири године касније приликом измирења са српском црквом. Неће дакле бити наодмет ако се поново вратимо на извештај о измирењу 1375. Даниловог другог настављача и развидимо да ли ту има исказа који се неоспорно подударају са исказима из већ познатих нам двају „писама“.

---

[33] *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље српских владара, p. LXIV—LXV, уочавају да је „цео тај акт (тј. Угљешино „писмо") — производ византијског пера, вероватно оног никејског митрополита који је дошао на Угљешин двор", а на то указује и извештачена реторика писма и, још више, изузетно оштра осуда Душанове политике. Међутим, исти аутори касније (op. cit., p. 259) допуштају могућност да је увод Угљешиног акта написан „вероватно у цариградској патријаршији". *Острогорски*, Серска област 135—136, такође налази да текст Угљешине повеље „није послат из Цариграда", већ да га је „саставио — у то нико не може посумњати — реторски школовани Византинац", и то „на лицу места, у околини патријарховог изасланика, никејског митрополита". Ово категорично тврђење да текст Угљешиног акта „није послат из Цариграда" сматрамо неодрживим, поготову ако узмемо у обзир већ поменуту чињеницу, на коју је први указао управо Г. Острогорски, да је „формулар Угљешиног прогласа сличан формулару прогласа патријарха Филотеја" (Серска област 136 n. 43), и друго, да је патријархов изасланик, боравећи у Цариграду као титуларни митрополит од Турака окупиране Никеје, био „један од најугледнијих чланова патријархова синода". *С. Троицки*, црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве Синтагме, Глас Срп. акад. наука 212, Београд 1953, 200, такође налази да је Угљешина повеља „вероватно написана у канцеларији цариградске патријаршије". Мишљење о цариградској провенијенцији Угљешиног „писма" у најновије време аргументовано заступа *М. Петровић*, Повеља-писмо деспота Угљеше 31—34.

[34] О црквено-политичкој и разноликој списатељској делатности патријарха Филотеја (1353—1354; 1364—1376) подробнија обавештења дају *Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 492—493; *H.-G. Beck*, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich 723—726, 774 et passim; о превођењу Филотејевих песничких састава у средњовековним словенским земљама сумарно обавештава *Ђ. Трифуновић*, Писац и преводилац инок Исаија, Крушевац 1980, 47—48.

Данилов други настављач већ на самом почетку свога извештаја о настајању и окончању „одлучења“ српске цркве, извештаја уметнутог у житијну белешку о другом патријарху српском Сави (1354—1375), доноси један колико неочекиван толико и препознатљив исказ. Наиме, ми не без изненађења констатујемо да Други настављач Данилов, иако је на почетку претходне и до краја похвално интониране житијне белешке о првом патријарху Јоаникију (1346—1354) написао „*Када је после тога* (тј. између 1338. и 1346) *господин краљ Стефан заузео многе земље и градове грчке, венча се на царство у граду Скопљу и постави архиепископа кир Јоаникија за патријарха*“, у првој реченици свога извештаја о измирењу поново говори о избору првог патријарха, али друкчије интонираним речима: „...*овај цар Стефан венча се за царство и изабра себи патријарха српског не по закону ни са благословом цариградског патријарха, као што приличи, но заиска благослов безчино* (нередовно) *од патријарха трновског и од архиепископа охридског и са српским сабором, тако се зацари и постави патријарха, како не приличи*“. Овим двоструким и из Филотејевих „писама“ нама добро познатим оптужбама српскога цара, без устручавања можемо тврдити, Други настављач Данила Пећкога свакако преноси и препричава текст из изгубљене „синђелије“ о измирењу, издате од истога патријарха Филотеја.

Излажући после овога „повест о цару Стефану“, Данилов други настављач поново истиче да је Душан, „узвисивши се“ освајањима и „ухвативши се“ у замку сатанину, прогласио себе царем, па наставља: „*И после овога оставивши ... предано му архиепископство од патријарха цариградског, постави себи насиљем патријарха Јоаникија. Затим саветом овога одагна цариградске митрополите који су по градовима његове области, и настаде не мала беда*“. И у овим речима, слободно се може рећи, Данилов други настављач свакако препричава Филотејев акт о измирењу, о чему нас посебно уверавају речи „и настаде не мала беда“ које у истом контексту дословно тако исказане налазимо и у Филотејевом „писму“ из 1371: καὶ ἦν οὐ μικρὸν τὸ δεινὸν... (ММ I 553).[34a]

После овога, по речима Данилова другог настављача, „*патријарх кир Калист посла и одлучи цара са патријархом и његове архијереје*“. Не много касније Душан се покаја и затражи „разрешење“, али га не доби, и то „сана ради и градова“. И остаде тако све до кнеза Лазара када, на иницијативу старца Исаије, из Србије би упућена у Цариград црквено-државна делегација, са истим старцем Исаијом на челу, да тражи „разрешење“. Патријарх Филотеј сазива синод, чијом одлуком би укинуто пређашње „запрећење“ (= τὸ ἐπιτίμιον) и „одлучење“ (= ἀφορισμός) цара, патријарха и архијереја, враћајући их „у заједницу и саслужење“. „*И догоди се овде* — продужује Данилов други настављач — *нешто боље за ове који су дошли*“, јер патријарх и његов синод „*даровасне* (дарують) *да Срби немају више архиепископа, но самовласна па-*

[34a] *Петровић*, Повеља-писмо деспота Угљеше 41 п. 79, први уочавајући да наведене речи истоветно гласе код Филотеја и Даниловог другог настављача, тумачи да се слична мисао исказује и у речима οὐ τι σμικρὸν γεγενῆσθαι из Угљешиног „писма“ (ММ I 562) које он преводи „догодило се не мало нешто”. Међутим, у тексту „писма” стоји κἀντεῦθεν συνέβη σχίσμα τῆς ἐκκλησίας οὐ τι σμικρὸν γεγενῆσθαι што можемо превести „па се због тога (тј. припајања ромејских митрополија) и могло догодити да настане не мали црквени раскол и...”.

тријарха и ником овладана, давши једину заповест да Срби, ако се укрепе и опет заузму грчке крајеве, не измене митрополите..., као што заповедају и саборна правила. Када је ово било, написаше за потврду синђелију...".[34b]

Други настављач Данила Пећког, као што видимо, податак о Филотејевом „даровању" патријаршијског чина поглавару српске цркве доноси у склопу исказа којим се очигледно препричава несачувани синодални акт о измирењу двеју цркава, и то повезујући ово „даровање" са одредбом да Срби у византијским крајевима, уколико би њима завладали, грчке митрополите неће смењивати, одредбом која се као најважнија истицала и у „писмима" патријарха Филотеја поводом измирења са Угљешином државом.[35]

Ако смо путем упоређивања са овим „писмима" патријарха Филотеја установили да Данилов други настављач, препричавајући изгубљену „синђелију" истог Филотеја, тачно и верно преноси многе појединости, онда доиста немамо никаквог оправданог разлога да доводимо у сумњу истинитост податка о „даровању" патријаршије. Да је тај податак у основи тачан потврђује се, како раније већ напоменусмо, и чињеницом да поглавари српске цркве и после 1375. носе титулу патријарха. Према томе, овде се не поставља питање да ли је наведени податак уопште веродостојан, него је у питању његов прави смисао, његово право значење. Да ли се наведеним речима Даниловог другог настављача казује, како су многи до сада тумачили, да је патријарх Филотеј 1375. признао, односно легализовао од Душана 1346. проглашену патријаршију? Свакако не. Наиме, видели смо да патријарх Филотеј Душаново проглашавање патријаршије најоштрије осуђује као неканонски чин не само у „писмима" из 1368. и 1371, него, с подједнаком жестином, и у синодалном акту из 1375, који препричава Данилов други настављач. Исказом да патријарх и његов синод „дароваше да Срби немају више

[34b] Имајући у виду да реч „синђелија" неоспорно потиче из грчког облика τὸ σιγίλλιον лат. речи sigillum (cf. *M. Vasmer*, Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen, Berlin 1944, s.v. singelija), претпостављамо да овде „синђелија" означава συνοδικὸν σιγιλλιῶδες γράμμα патријарха Филотеја, то јест „синодално печатно писмо".

[35] *Darrouzès*, Regestes V N⁰ 2663, „синђелију" патријарха Филотеја, о којој извештава Данилов други настављач, датира у „март—април 1375", усвајајући мишљење Ласкариса да се усамљена вест анонимног српског биографа о признавању српске патријаршије не може сматрати поузданом. За разлику од Ласкариса и других научника, који уопште не сумњају у веродостојност вести Даниловог другог настављача да је патријарх Калист у току своје прве владе (10. јун 1350 — авг. 1353) синодалном одлуком „анатемисао" и одлучио српског „цара са патријархом и његове архијереје", *Darrouzès* мисли да је и та вест о анатеми и одлучењу у једнакој мери непоуздана, будући да о томе грчки извори, па чак ни Угљешино „писмо" из 1368, као ни „синодално печатно писмо" патријарха Филотеја из 1371, ништа не говоре ни посредно ни непосредно (*Darrouzès*, Regestes V N⁰ˢ 2444, 2611). Одређеније речено, *Darrouzès* закључује и претпоставља да ни синодална одлука патријарха Калиста о одлучењу српске цркве и државе као ни синодална одлука патријарха Филотеја о измирењу са српском црквом заправо нису никада биле ни донете ни званично објављене. Ови очигледно промашени закључци угледног научника свакако су проистекли из претерано брзог па стога и површног читања одговарајућих докумената, нарочито Угљешиног „писма" из 1368. и Филотејевог из 1371. На исти начин објашњавамо и lapsus истог аутора који пише да деспот Угљеша „était tombé à la bataille de Kossovo, le 4 décembre 1371" (Regestes V N⁰ 2649, Crit. 2), док је у питању битка на Марици од 26. септ. 1371.

архиепископа но самовласна патријарха" Данилов други настављач у ствари извештава да патријарх Филотеј својом синодалном одлуком одобрава да поглавар српске цркве, који је до тада био *архиепископ*, од сада (тј. после 1375) буде патријарх. Другим речима, Данилов настављач каже да је синодалном одлуком цариградске патријаршије 1375. Србима „дарован" патријархат као нешто ново чега раније није било.

Претходно анализирајући податке из Ekthesis nea и неких других византијских извора дођосмо до категорички формулисаног закључка да године 1375. српски патријархат у Цариграду званично није био признат, док сада, анализирајући одредбе из синодалне одлуке патријарха Филотеја о измирењу са српском црквом, које препричава Други настављач Данила Пећког, долазимо до закључка, такође категорички формулисаног, да је Цариград 1375. Србима „даровао" патријархат.

Излаз из ове наоко противречне ситуације свакако постоји, а у којем правцу га треба тражити указује, мислимо, опет Данилов други настављач својим речима да синод и патријарх 1375. Србима „дароваше" патријархат. Наиме, ова реч „дароваше", упућује на претпоставку да је овде била у питању додела једне привилегије, али привилегије са ограниченим дејством, а то Данилов други настављач прећуткује. Другим речима, једино разрешење противречности у исказима наведених сачуваних извора било би у томе да је патријархат, који је Србима 1375. био „дарован", у синодалној одлуци патријарха Филотеја био дефинисан као једна ограничена привилегија, као једно право које поглавар српске цркве убудуће слободно и неометано може користити само и искључиво на територији Србије, односно на подручју своје јурисдикције.[36]

Измирење двеју цркава године 1375, како из свега досад реченог излази, остварено је путем једног управо класичног компромиса којим су обе стране у битним захтевима биле задовољене — српска, да сачува патријархат као у пракси већ устаљену институцију па макар то било само у националним оквирима, византијска, да поглавара српске цркве, не признајући од Душана као освајача и неканонски створену патријаршију, и даље званично сматра и назива архиепископом.[36a] Временски најближу аналогију за ову доиста необичну црквену византијско-српску

---

[36] *Lascaris*, Le patriarcat de Peć 174—175, иако не искључује могућност да је цариградска патријаршија поглавару српске цркве 1375, „допустила" (permettait) да се служи титулом патријарха у својој цркви, сматра ипак да ће бити „вероватније" (plus sûr) да поглавари српске цркве, носећи титулу патријарха у Србији и после 1375, то чине „без пристанка (sans le consentement) екуменског патријарха, на исти начин као и после 1346". Неодрживост ове хипотезе доказује се већ тиме што у времену после 1375. цариградска патријаршија, како показује приручник Ekthesis nea, одржава нормалне односе са српском црквом.

[36a] *Пурковић*, Српски патријарси 83, прихвата мишљење *И. Руварца* (1888), према коме би невидљиви иницијатор измирења двеју цркава био патријарх Филотеј, и то вероватно по наговору бившег цара Јована VI Кантакузина. Ово домишљање несложљиво је са оним што казује једини сачувани извор. Наиме, Данилов други настављач саопштава да су српску државно-црквену делегацију за преговоре са патријархом Филотејем сачињавали старац Исаија, његови ученици монаси Никандар и Силвестер, бивши светогорски прот Теофан и учени поп Никодим као тумач. Имамо ли у виду да у овој скоро искључиво од светогорских монаха састављеној делегацији нема ниједног епископа као представника српске цркве, онда речи Данилова другог

нагодбу из 1375. налазимо у синодалној одлуци патријарха Исидора којом је, на заузимање цара Јована VI Кантакузина, солунском митрополиту 1347. било додељено право да себе, али само на подручју своје дијецезе, интитулише са „наша смерност" (ἡ μετριότης ἡμῶν), тј. изразом који употребљава само патријарх.[37]

Двојност у титулисању поглавара српске цркве, споразумно утврђена и синодалном одлуком патријарха Филотеја 1375. озакоњена, као да се огледа и у патријарсима припадајућем атрибуту ἁγιώτατε (преосвештени) којим се, како видесмо, васељенски патријарх обраћа „архиепископу Пећи и све Србије".[38]

Подсетимо сада на чињеницу, о којој је већ било речи, да се у одлуци црквеног суда у Мелнику о једном приватноправном спору од августа 1386. спомиње и „Спиридон садашњи патријарх пећки" (Σπυρίδων ὁ νῦν πατριάρχης Πεκίου). Пошто је доношењу ове одлуке, како се у акту наводи, присуствовао и изасланик цариградског патријарха Нила (1379—1388), В. Лоран је, како видесмо, закључио да састављач акта у присуству тог изасланика свакако не би могао ни смео називати Спиридона „патријархом" када васељенски патријарх не би званично признавао патријаршијску титулу поглавару српске цркве. Међутим, ми сада видимо да се податак о Спиридону као „пећкому патријарху", који се налази у пресуди митрополита Митрофана у Мелнику из августа 1386, може и мора друкчије објаснити. Ако се наиме има у виду да се године 1386. Мелник налазио на територији којом је, како се из акта разабире, управљао српски обласни господар „господин" (αὐθέντης) Константин Драгаш, онда називање Спиридона „патријархом пећким" у поменутом акту сасвим је легално и у духу склопљеног измирења 1375. године.[39]

наставља́ча, да је акцију око измирења покренуо „старац кир Исаија" дошавши кнезу Лазару, делују као сасвим веродостојан податак, утолико више што је „одлучење" српске цркве најтеже падало и већ годинама многе невоље задавало управо српским Светогорцима. Пошто Данилов настављач извештава да је старац Исаија „једва умолио" патријарха Саву да пристане на тражење „разрешења", разложно је, мислимо, закључити да је Сава нечим условио свој пристанак. Другим речима, до измирења двеју цркава свакако није дошло захваљујући великодушном „даровању" главне преговарачке стране, како можда препричавајући Филотејев акт извештава Данилов други настављач, него је то остварено путем једног обострано прихватљивог и прихваћеног споразума.

[37] *Darrouzès*, Manuel des pittakia, p. 52, § 33.

[38] Види горе (текст после нап. 21).

[39] О braћи господину Константину и деспоту Јовану Драгаш као обласним господарима подробно расправљају *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 173—180; *Р. Михаљчић*, Крај Српског царства, Београд 1975, 173—184.

Darrouzès, Manuel des pittakia 30, 40 § 6, полазећи од података у Ekthesis nea закључује да Цариград, бар у XIV веку, „није званично признавао титулу пећког патријарха". У недавно објављеном приручнику за патријаршијска акта, коментаришући податак у тексту одлуке митрополита Митрофана у Мелнику од августа 1386. о Спиридону као „садашњем пећком патријарху", Дарузес поново одбацује као неприхватљиво тумачење које је предложио Лоран и налази да се из цитираног податка о Спиридону може закључити само то да тада (1386) „титула патријарха беше у употреби бар (au moins) у Србији и областима које су још биле под утицајем Срба". (*Darrouzès*, Regestes VI N⁰ 2802 Crit. 1, 2692).

Једно усамљено али у неочекиваној мери изричито сведочанство о двојном титулисању поглавара српске цркве после 1375, споменимо на крају, налазимо у бечком рукопису приручника Ekthesis nea из прве половине XV века (Cod. Vindob. phil. gr. 323, f. 57), где је забелешка о протоколарној адреси за српског црквеног поглавара исписана овим речима: Πρὸς τὸν πατριάρχην Πεκίου „Ἁγιώτατε ἀρχιεπίσκοπε...“ (Пећкому патријарху: „Преосвештени архиепископе итд.“). Ми сматрамо да ова варијанта уводних попратних речи уз протоколарну адресу за поглавара српске цркве, иако сасвим усамљена, није могла настати случајно ни пометњом рукописног редактора, како претпоставља издавач приручника.[40] Напротив, овако презентирана адреса за поглавара српске цркве, иако редакцијски и језички неспретно, одговарала је правом стању ствари, језгровито је исказивала суштину споразумно оствареног измирења двеју цркава године 1375.

СКРАЋЕНО ЦИТИРАНИ НАСЛОВИ

Богдановић, Измирење = *Д. Богдановић*, Измирење српске и византијске цркве. О кнезу Лазару (= Акта симпозијума у Крушевцу 1971), Београд 1975, 81—91.

Богдановић, Историја књижевности = *Д. Богдановић*, Историја старе српске књижевности, Београд 1980.

Darrouzès, Manuel des pittakia = *J. Darrouzès*, Ekthésis néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle, REB 27 (1969) 5—127; грчки текст приручника Ekthésis néa: 38—67.

Darrouzès, Regestes V = *J. Darrouzès*, Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople ... Fasc. V, Les regestes de 1310 à 1376, Paris 1977.

Darrouzès, Regestes VI = *J. Darrouzès*, Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople ... Fasc. VI, Les regestes de 1377 à 1410, Paris 1979.

Данилов други настављач = *Архиепископ Данило*, Животи краљева и архиепископа српских, превео Л. Мирковић, Београд 1935, 289—293.

Lascaris, Le patriarcat de Peć = *M. Lascaris*, Le patriarcat de Peć, a-t-il été reconnu par l'Eglise de Constantinople en 1375?, Mélanges Charles Diehl I, Paris 1930, 171—175.

Laurent, L'archevêque de Peć = *V. Laurent*, L'archevêque de Peć et le titre de patriache aprés l'union de 1375, Balcanica 7 (Bucarest 1944) 303—310.

Острогорски, Серска област = *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965.

Петровић, Повеља-писмо деспота Угљеше = *М. Петровић*, Повеља-писмо деспота Јована Угљеше из 1368 године о измирењу Српске и Цариградске цркве у светлости номоканонских прописа, Историјски часопис 25—26 (Београд 1978/79) 29—51.

Пурковић, Српски патријарси = *М. Пурковић*, Српски патријарси средњег века, Диселдорф 1976, 89—91.

---

[40] *Darrouzès*, Manuel des pittakia 13, 95. Ваља напоменути да *Darrouzès* као издавач текста приручника Ekthesis nea варијанте из бечког кодекса није унео у критички апарат издања, пошто тај кодекс није имао у рукама. Најопштија обавештења о Cod. Vindob. phil. gr. 323 доноси *H. Hunger*, Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek I, Wien 1961, 419.

FRANJO BARIŠIĆ

ON THE RECONCILIATION OF THE SERBIAN AND BYZANTINE CHURCHES IN 1375

The extant sources on the schism (σχίσμα) and excommunication (ἀφορισμός) of the Serbian Church from the Ecumenical Patriarchate between 1350 and 1375, historically a rather significant event with far-reaching consequences, have up to recently consisted of a modest collection of written evidence from several texts which have still not been critically studied and which are not only meager in size but mutually contradictory. In the first place these discrepancies are reflected in the fact that the one extant Serbian source, that of Danil's second continuator, reports that the head of the Serbian Church maintained the title of patriarch even after the reconciliation of 1375, while in the one contemporary Byzantine source (several manuscripts of the patriarchal chancery's handbook, the *Ekthesis nea*) the same head of the Serbian church is titled archbishop. Pointing out this latter source and judging it more trustworthy than that of Danil's second continuator, M. Lascaris (1930) set forth the thesis that in 1375 Constantinople did not officially admit the patriarchal title to the head of the Serbian Church, although he continued to title himself patriarch after 1375 without the permission of the Ecumenical Patriarch. Two years later G. Ostrogorski presented a series of counter-arguments and concluded that the report of Danil's second continuator fully merits trust, while the information about the archbishop of Peć in the *Ekthesis nea* must be understood as a consciously-maintained anachronism, one of the many examples of a specific Byzantine conservatism. This opinion, which was accepted and supported with some new evidence somewhat later (1944) by V. Laurent, has been unanimously supported and maintained in the scholarship up to today.

Some time ago, however, critical editions appeared first of the *Ekthesis nea* (1969) and, two years later, of the memoirs of S. Syropoulos about the Council of Florence (1438—1439). It was immediately realized that the value of the *Ekthesis nea* manual as a source was much greater than could have been known prior to the appearance of this critical edition, and if for no other reason it became clear that the discussion about the true significance of the ecclesiastical settlement of 1375 begun by Lascaris could not be considered closed (supra, notes 1—10).

Reopening the discussion about this question, and assembling and broadening the results of previous analyses, we first of all point out that the *Ekthesis nea* is a special and reliable historical document, and that not only do the forms of address of ecclesiastical and civil dignitaries listed in the earlier text from 1386 have value as a source, but the forms of address which were added to later transcripts during the fifteenth century were, at a given moment, real and in use (supra, n. 11—21). Beginning from the fact that the head of the Serbian Church is called an archbishop in every manuscript of the *Ekthesis nea* and in the polemical writings of the metropolitan of Ancyra, as well as in the mid-fifteenth century memoirs of Sylvester Syropoulos, we draw the conclusion that in 1375 Constantinople did not officially recognize the patriarchate of Peć (supra, n. 22—27).

We then discuss a second group of sources which are directly or indirectly linked to the reconciliation of the two churches of 1375. Beginning with the 1368 „letter" (γράμμα) of the despot Uglješa which proclaims the normalization of relations with the Ecumenical Patriarchate and comparing it to the synodal letter of Patriarch Philotheos of 1371 which concerns the same subject, we ascertain that these two „letters" possess not only identical contents, as G. Ostrogorski first noted, but are identical in their language as well as in their form and diplomatics. This many-faceted coincidence is hardly accidental. Rather it supports the conclusion that both of these „letters" originated in the chancery of Patriarch Philotheos whose opinions about Dušan as a conqueror and violator of the traditional divine order here found full expression (supra, n. 28—33).

A close acquaintance with the attitudes of Patriarch Philotheos enables us to recognize the same or similar ideas about Dušan in a synodal decision of the same patriarch from 1375, more properly, in a paraphrase of this act which Danil's second continuator weaves into his own hagiographical note about the Serbian Patriarch Sava IV (1354—1375). Publishing and analyzing those passages which we recognize as a recounting of Philotheos' synodal act about the reconciliation with the Serbian Church, we establish that Patriarch Philotheos in this 1375 act condemns Dušan in the same way as in the „letters" of 1368 and 1371. At this moment (1375), contrary to interpretations up to now, Philotheos neither accepts nor recognizes the patriarchate proclaimed by Dušan, but he now, as Danil's second continuator says explicitly, „*presents* a patriarchate in place of the former archibishopric" to the Serbs. Therefore it was not a question of recognizing an earlier uncanonically and „tyrannically" proclaimed patriarchate, but one of presenting the right to the title of patriarch as a new privilege, as something which had hitherto not existed at all (supra, n. 34—35).

What was the true content of this newly-granted privilege? Searching for the answer we come to the conclusion that a privilege with only a limited effect was in question, a right which the head of the Serbian Church possessed only in the territory under his own jurisdiction, only within the borders of Serbian lands. And so, while the head of the Serbian Church was recognized and titled in Constantinople after 1375 as an archbishop, in a 1386 act of the ecclesiastical court of Melnik, a place which at that time was administered by Konstantin Dragaš, the head of the Serbian Church Spyridon is mentioned as „the current patriarch of Peć". This doubling of the titulature and hierarchical status of the head of the Serbian Church is expressed in an unusual way in one manuscript of the *Ekthesis nea* from the fifteenth century where it is noted that the words 'Αγιώτατε ἀρχιεπίσκοπε Πεκίου καὶ πάσης Σερβίας introduce the address which the Ecumenical Patriarch employs in letters πρὸς τὸν πατριάρχην Πεκίου (supra, n. 36—40). With this apparently contradictory statement, which we owe to the clumsiness of an anonymous Byzantine editor-copyist, the essence of the reconciliation achieved between the two churches in 1375 is succinctly expressed.

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XXI, 1982

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

САВЛАДАРСТВО У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА ПОСЛЕ СМРТИ ЦАРА УРОША

У дугој историји Византије усталила се пракса да царску титулу истовремено носи, поред главног или „великог“ цара, још и његов предодређени наследник, кога су савременици незванично називали „мали цар“.[1] Обично се такво достојанство додељивало прворођеном сину главног цара. Дешавало се не тако ретко да је Византија имала у исто време и по два „мала цара“, али се увек знало који је од њих старији по рангу и у редоследу наслеђивања „великог цара“. Установа цара-престолонаследника одувек је била значајна, а посебно у доба Палеолога, када „мали цареви“ бивају све присутнији у управљању државом, тако да постају у пуном значењу речи цареви-савладари[2]. Не треба посебно доказивати да се у средњовековној Србији знало колико царева има Византија и који је од њих „велики цар“. Када се краљ Милутин оженио Симонидом, ћерком Андроника II Палеолога, почео је да помиње свог таста: као свог „господина“, „родитеља“ и „светога цара грчкога“, док је сина Андроника II, цара Михаила IX, помињао само као свог „брата“ и „цара грчкога“[3]. Разлика у ословљавању је очигледна и није случајна. У то доба Андроник је био главни цар Ромеја, а Михаило IX његов предодређени наследник. Да би се на сажет начин исказало истовремено присуство и заједничко деловање двојице или више царева у једној држави, па аналогно томе двојице или више вла-

---

[1] Потпуније о употреби израза „мали цар" и „велики цар": *Г. Осшрогорски*, Автократор и самодржац, Глас САНУ 164, Београд 1935, 101—121 (=Сабрана дела IV, 285—302).

[2] О делатности првих царева-савладара из династије Палеолога исцрпно: *Б. Ферјанчић*, Михаило IX Палеолог, Зборник Филозофског факултета XII—1, Београд 1974, 333—356; види и: *Љ. Максимовић*, О времену проглашења Андроника III Палеолога за цара, Зборник радова Византолошког института 16, Београд 1975, 119—122. Предодређени наследник врховног цара није обавезно добијао титулу цара ни у доба Палеолога. Могао је то да буде и деспот. Види: *Б. Ферјанчић*, Међусобни сукоби последњих Палеолога (1424—1449), Зборник радова Византолошког института 16, 131—160.

[3] *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 479. У то доба краљ Милутин је помињао Андроника II и као: „благоверног и самодржавног цара грчког" (*Новаковић*, Законски споменици, 477).

дара који немају царске титуле, у српском средњовековном језику користио се термин „сьцарствовати"[4].

Истовремено присуство и деловање више царева у Византији и њихови међусобни односи, нису промакли незапажено историјској науци. У нашој историографији „мали цар" се обично назива: „сацар", „цар савладар" или једноставно „савладар", а употребљавају се и други изрази.[5] Од поменутих израза једино је реч „савладар" погодна да се њоме искажу успостављени односи између српског цара Душана и његовог предодређеног наследника и сина, краља Уроша, а такође и односи између цара Уроша и краља Вукашина.[6] У историографији је исти термин коришћен и када је требало осветлити посебан однос деспота Угљеше према његовом брату краљу Вукашину[7], а такође и када је требало приказивати успостављене односе између српских краљева и њихових престолонаследника, односно „младих краљева", почевши од Стефана Првовенчаног и његовог прворођеног сина Радослава, па до Стефана Дечанског и његовог сина Душана.[8] Наведени примери недвосмислено сведоче да су појам „савладара" и његова употреба у историографији знатно шири од појма „сацара" или „цара-савладара", а такође и да се употребом термина „савладар" не одсликава верно однос цара-престолонаследника према врховном цару у Византији. Владар Ромеја обавезно је био цар, а његов предодређени наследник увек је носио царско достојанство, што се не може рећи за српску државу ни у периоду када је она постала Царство. Цареви су били Душан и Урош, али су зато њихови савладари носили титулу краља. Пошто су у Византији „мали" и „велики" цар носили царске титуле, а не нека нижа владалачка достојанства, онда за њихове међусобне односе не треба везивати искључиво право употребе термина „савладар". Настојања да се унапред утврди наследник престола и да се таквој личности обезбеди мањи или већи удео у врховној власти, била су присутна у многим државама с монархијским уређењем, па и у српским областима после распада Душановог царства. У даљем излагању треба овој појави посветити дужну пажњу, пошто се на тај начин могу потпуније осветлити поједина збивања из унутрашњег и спољнополитичког живота осамостаљених области. Колико је могло да се утврди, најпотпунија обавештења ове врсте односе се на наследнике кнеза Лазара и њихове земље, док су обавештења о Драгашима, Бранковићима и Балшићима знатно оскуднија.

---

[4] *Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских, III, Београд 1864, 262. За неке примере о изразу „сацарствовати" види: Гласник Српског ученог друштва 24, Београд 1868, 233, 250.

[5] За употребу израза: „мали цар", „сацар", „цар-савладар", „савладар" и сл. види нап. 1 и 2. Бројни су примери у радовима Г. Острогорског (*Г. Острогорски*, Сабрана дела III, 180—191, 219—224, 316—320, 367—368; IV, 285—302, 439—448, 453, 454, 533, 606; V, 280—288, 299—301, 304—317).

[6] *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 7, 10—14, 18, 82, 140 (=Сабрана дела IV, 439—448, 453, 454, 533, 606). О савладарству у Српском Царству посебно: *Р. Михаљчић*, Крај Српског Царства, Београд 1973, 64—99; Историја српског народа I, Београд 1981, 583—592 (Р. Михаљчић).

[7] *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, 18, 19 (=Сабрана дела IV, 454, 455).

[8] *М. Ивковић*, Установа „младог краља" у средњовековној Србији, Историјски гласник 3—4, Београд 1957, 59—80.

Лазаревићи

После погибије кнеза Лазара на Косову (1389) његово владалачко достојанство, по начелима примогенитуре, припало је Стефану, најстаријем сину кнеза Лазара. Стефан је тада имао око 12 година, па из разумљивих разлога још није био способан да самостално влада државом, а то није могао ни његов млађи брат Вук.[9] У таквим приликама, вођење државних послова, уместо малолетних синова кнеза Лазара, прихватила је њихова мајка кнегиња Милица. Боље се решење није ни могло наћи, поготово што се касније показало да је кнегиња Милица уједно и способан државник.[10] Остављајући ово занимљиво питање по страни, треба приметити да је Стефан Лазаревић од првог тренутка када је формално дошао на власт, стекао таквог „савладара" који је владао неколико година уместо њега. Преузевши власт у своје руке, кнегиња Милица је упорно настојала да учврсти положај Лазаревића и у земљи и у иностранству. У том циљу она је, поред осталог, стављала до знања кад год је то било потребно да је Стефан Лазаревић легитимни владар и законити наследник свог оца. Ова је чињеница требало да постане општеприхватљива како у земљи тако и у иностранству, а посебно на двору султана Бајазита. Отуда неће бити нимало случајно што је млади кнез Стефан, по савету патријарха Спиридона[11], кнегиње Милице, архијереја српске цркве и државног сабора, отпутовао (1390) у „велику Севастију" у М. Азији, где се тада налазио султан Бајазит.[12] Циљ ове посете био је вишеструк. Требало је отклонити турске нападе, учврстити мир с Турцима, средити међусобне односе, успоставити родбинске везе са султаном удајом Оливере ћерке кнеза Лазара за Бајазита, а такође прихватити и вазалне обавезе. По каснијем казивању Стефана Лазаревића ова је посета била веома корисна за српску „земљу и градове". Приликом Стефанове посете, Бајазит је имао прилику да лично упозна и прихвати свог новог вазала, а уједно и да призна његова легитимна права.

Утицајни кругови, световни и црквени, који су остали верни наследницима кнеза Лазара, потрудили су се да у српским земљама осигурају Стефану Лазаревићу право сазивања државног сабора на којем се бирао патријарх српске православне цркве. Такво је право својевремено прибавио себи кнез Лазар, па је оно по наслеђу прешло на његовог сина.[13] Приликом избора патријарха Данила (1390/91), државни

---

[9] *М. Динић*, Из наше раније прошлости, IV. Година рођења Стефана Лазаревића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 30, св. 3—4, Београд 1969, 243—246.

[10] Способност кнегиње Милице и њене особине истицане су на више места. Недавно о томе расправља: *М. Пурковић*, Кнез и деспот Стефан Лазаревић, Београд 1978, 17, 18.

[11] Спиридон је умро 11. августа 1389. године, тако да је и његов „савет" кнезу Стефану могао бити упућен само пре назначеног датума. Види: *М. Пурковић*, Српски патријарси средњега века, Диселдорф 1976, 121.

[12] *Н. Радојчић*, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Београд 1962, 37.

[13] Сабор на којем је изабран патријарх Јефрем сазвали су кнез Лазар и Ђурађ Балшић 1375. године, али је зато о избору Јефремовог наследника патријарха Спиридона од свих тадашњих обласних господара одлучивао једино кнез Лазар (*Ђ. Три-*

сабор не сазивају по годинама старији обласни господари: краљ Марко, господин Константин, Вук Бранковић или Ђурађ II Балшић, већ то чини искључиво „млади Стефан кнез“[14]. Не треба ни доказивати да су иза свега тога стајали кнегиња Милица и њени сарадници, јер је Стефан био и млад и без потребног искуства да би организовао сазивање сабора на којем се доносила једна необично важна одлука. Треба само подсетити да се јурисдикција српског патријарха простирала далеко изван граница области Лазаревића. Сазивање државног сабора на којем је изабран патријарх Данило пружа несумњиве доказе да легитимна права Стефана Лазаревића није било могуће оспорити на подручју српских земаља.

Лазаревићи су веома много држали до свога легитимитета, па су брижљиво чували и поштовали старе обичаје, што се лепо може видети из једне хиландарске повеље која је издата око 1392. године.[15] Хиландарски монаси затражили су да им наследници кнеза Лазара уступе цркву „Ваведења у Ибру“ с поседима. Ову је цркву подигао војвода Обрад Драгослалић, па је својевремено обећао да ће је с поседима поклонити Хиландару, али то није учинио. После Косовске битке Обрад Драгослалић је „изневерио“ Лазаревиће и они су му одузели баштинске поседе, па су их претворили у пронију. Јасно се може уочити да су права манастира Хиландара на поменуте поседе веома сумњива, пошто владару нико није могао оспорити право да кажњава „неверну“ властелу. Лазаревићи су ипак изашли у сусрет жељама хиландарских монаха, али на тај начин што се у улози дародавца више не појављује Обрад Драгослалић, већ кнегиња Милица и њени синови. Пре него што је ово спорно питање коначно решено и пре него што је повеља написана, у духу немањићких традиција, кнез Стефан се најпре „договорио“ с госпођом мајком кнегињом Милицом, затим, с патријархом Данилом, с митрополитима, игуманима и својом властелом, па је тек онда донео одлуку о поклањању спорних поседа. По угледу на свете српске краљеве, цара Стефана и кнеза Лазара, и Стефан Лазаревић је „створио“ милост Хиландару, што је записивањем хрисовуље и утврдио. Све је требало да буде обављено на исти начин као што су то својевремено чинили краљеви и цареви из династије Немањића, а такође и кнез Лазар. Тиме се недвосмислено стављало до знања да је Стефан Лазаревић највернији чувар обичаја Немањића па према томе и њихов легитимни наследник. Уз све што је речено треба приметити да ову повељу Стефан Лазаревић није издао самостално. У интитулацији поменуте исправе стоји: да он то чини као „благовѣрнии господинь Срьблемь и Посавию и странамь Подоунавскиимь кнезь Стефань и сь благочьстивою матерію моею, кнегиномь Милицомь, и сь прѣвьзлюбленниимь вратомь си Вльком“.[16]

фуновић, Житије светог Патријарха Јефрема од епископа Марка, Анали Филолошког факултета VII, Београд 1967, 71, 72). Право да одлучује о сазивању државног сабора за избор српског патријарха, које је тада стекао кнез Лазар, припадало је касније његовим наследницима, тј. Стефану Лазаревићу (*Пурковић*, Српски патријарси средњега века, 127, 141).

14 *Трифуновић*, Житије светог Патријарха Јефрема, 72; *Н. Радојчић*, Српски државни сабори у средњем веку, Београд 1940, 169.

15 *Fr. Miklosich*, Monumenta serbica, Беч 1858, 568, 569.

16 *Miklosich*, Monumenta serbica, 568.

Повељу су издала сва три наследника кнеза Лазара, али је истовремено врло јасно назначено да је легитимни владар и пуноправни наследник кнеза Лазара његов најстарији син Стефан који још не влада самостално. У том својству кнегиња Милица је Стефана представљала и Дубровчанима, а по свој прилици и другим суседима. Пре 6. августа 1392. године било је упућено једно писмо у Дубровник: „од кнегиње Милице и од кнеза Стефана".[17] На подесан начин стављено је до знања ко влада у земљи и ко је законити наследник кнеза Лазара. Дубровчани ће се касније у својим писмима по правилу најпре обратити кнегињи Милици (Јевгенији), а потом Стефану Лазаревићу, што несумњиво показује да су они били упознати с правим стањем ствари.

Када је Стефан Лазаревић постао пунолетан (1393) по тадашњим схватањима и формално почео самостално да влада, кнегиња Милица се замонашила па је као монахиња Јевгенија требало да препусти сву власт легитимном владару. У стварности се тако нешто није догодило. Монахиња Јевгенија је и даље била веома активна у вођењу државних послова, а задржала је и видан удео у власти. Познавајући добро прилике у држави Лазаревића, Дубровчани се у својим писмима најпре обраћају монахињи Јевгенији, па тек онда кнезу Стефану. Временом се појављивала разлика у начину исказивања поштовања, али то није нарушило редослед ословљавања. Што је моћ државе Лазаревића постајала све већа, то су Дубровчани исказивали све веће поштовање кнегињи Милици и њеном сину. Монахија Јевгенија је за Дубровчане била најпре „почтена" госпођа, затим, „всечастива", „многопочтена", „славна" и најзад „славна и велможна" госпођа.[18] На сличан начин је исказивано и поштовање кнезу Стефану. И он је најпре био „почтени" кнез, затим, „многопочтени", „в всем почтени", „славни" и најзад, „славни и велеможни" кнез, односно деспот. Дубровчани су практично у исто време исказивали подједнаке почасти монахињи Јевгенији и кнезу Стефану, а то свакако нису чинили само због тога што је кнегиња Милица мајка Стефана Лазаревића, већ првенствено због тога што је она имала исти, ако не и већи, удео у управљању државом. Сличан редослед у помињању наследника кнеза Лазара постоји и у писмима које су Лазаревићи упућивали Дубровнику. Обично се на првом месту помиње монахиња Јевгенија, затим кнез Стефан и, на крају, Вук Лазаревић.[19]

После пунолетства кнеза Стефана, кнегиња Милица је иступала као прави владар и према светогорским манастирима. Када је 1395. године требало ослободити поседе Лавре св. Атанасија у Петрушкој области од уобичајених обавеза, онда у интитулацији повеље стоји да то чини монахиња Јевгенија „сь благовернима синома моима господствꙋющтима вь земли ѡ'тьчьства нашегѡ срьпскою землею и Подꙋнавиюмь".[20] У цитираној реченици употребљена је двојина и за „благоверне синове" и за „господствујуште" у земљи српској, на основу чега би се могло закључити да оба сина кнегиње Милице имају једнака права у владању државом. Међутим у повељи се одмах после речи „Подунавље" додаје

[17] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, Београд 1929, 179.
[18] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 180—192.
[19] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 179, 188, 190.
[20] Споменик САНУ 56, Београд 1922, 9.

да је то: „благоверни сынь мои господинь кнезь Стефань и вьзлюблени брать кго Ельκь". Наведеним изразима истакнута је јасна разлика између легитимног владара (благоверног господина кнеза) и његовог брата, тако да се свака могућа забуна отклања. Но, и поред тога легитимни владар не издаје самостално поменуту повељу, што се у исправи изричито наглашава. Кнез Стефан потписује повељу, али манастирске поседе ослобађају од уобичајених обавеза сва три наследника кнеза Лазара.[21]

Утицај монахиње Јевгеније на државне послове није ослабио ни за наредне две године. После припајања земаља Вука Бранковића монахиња Јевгенија је посетила манастир Дечане (1397) и том приликом обновила манастирско властелинство, прибавивши истовремено себи и својим синовима ктиторско право у Дечанима („други ктитор"). Поводом тога издата је посебна исправа у чијој интитулацији стоји да исправу издаје: „вь Христа бога благовернаа Еугенїа, мати превьзлюбленнаго ми сына Стефана кнеза и Елька, самодрьжца и господина срьбьскык земле и Подоунавю"[22]. Сасвим је очигледно да монахиња Јевгенија и 1397. године ужива статус правог владара који издаје јавноправне исправе, додуше скупа са својим синовима, што још увек не умањује њен дотадашњи утицај на државне послове. О делатности нових ктитора Дечана, поред повеље, остали су и други видљиви трагови. У науци је одавно познат „Изливени натпис на вериживцама које држе круг од полелеја у манастиру Дечанима" и који гласи: „Стефань краль. Благочестива госпогѧ Евгенїѧ. Благоверни Стефань кнез и Ельκь, кои се потрудиѡ сем хороу"[23]. Одмах после краља Стефана (Дечанског) долази име монахиње Јевгеније, па тек онда имена њезиних синова. Нешто је другачији редослед у набрајању њихових имена у запису који је оставио игуман Дечана Варлаам. Он каже да је постао старешина манастира божијим провиђењем и „повелѣниемь господина ми кнеза Стефана и брата кго Елька, и матере их кура Евгение".[24] Овог пута је на првом месту поменут кнез Стефан, док је монахиња Јевгенија поменута последња, што вероватно указује да је запис у књизи настао после натписа „на верижицама" када је политички утицај кнеза Стефана ојачао, или пак што је игуман Дечана дао првенство легитимном владару, а не његовој мајци. По овом се питању и не мора заузети коначан став, али остаје чињеница да се монахиња Јевгенија помиње као владарка заједно са својим синовима и у изворима који немају карактер јавноправних аката.

---

[21] У повељи се изреком каже: „и вси трые ми сьвештахомь сие молениe ихь испльнити", да би затим Лазаревићи ослободили манастирске „метохије" од соћа, од унче итд. (Споменик САНУ 56, 10).

[22] *П. Ивић и М. Грковић*, Дечанске хрисовуље, Нови Сад 1976, 281.

[23] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, Београд 1902, 60 (натпис бр. 195). Натпис је датиран између 1395. и 1398. године, што треба поправити, јер је кнегиња Милица посетила Дечане 1397. године (в. нап. 22).

[24] *Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 65 (запис бр. 204). Запис је датиран у широком распону, између 1389. и 1402. године. Љ. Стојановић упозорава да датум треба исправити на 1392. или 1401. годину. У обзир долази само 1401. година, пошто Лазаревићи нису држали земље Вука Бранковића 1392. године, којима су у то доба припадали и Дечани (*М. Динић*, Област Бранковића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 26, св. 1—2 Београд 1960, 8, 15, 16).

До одлучујућег и самосталнијег иступања кнеза Стефана како у спољној тако и у унутрашњој политици дошло је 1398. године. Нашавши се под притиском Турака због сумњи да је крив за њихов пораз у Босни и суочивши се с побуном крупне властеле на челу с Николом Зојићем и Новаком Белоцрквићем, Стефан Лазаревић се приближио Угарској и енергично угушио побуну која је запретила да разбије државу на неколико мањих области. У гушењу побуне видно место припало је и кнегињи Милици. Султан Бајазит је био незадовољан с поступцима Лазаревића до те мере да је изгледало како ће против њих повести прави рат. Опасност која се надвила над земље Лазаревића, отклонила је бар донекле кнегиња Милица својом посетом и преговорима с Бајазитом у пролеће 1398. године.[25] Сва спорна питања нису била отклоњена, јер су затегнути односи између Бајазита и Стефана потрајали још око шест месеци. Стефан је био приморан да лично оде Бајазиту у јесен 1398. године, како би оправдао своје поступке и замолио султана за опроштај.[26] После сређивања односа с Бајазитом и гушења побуне крупне властеле, углед кнегиње Милице нагло је порастао у очима Дубровчана, а убрзо и углед кнеза Стефана. Дубровчани почињу да називају монахињу Јевгенију „славном и велеможном госпођом“ одмах после повратка од султана, а убрзо ће на сличан начин ословљавати и Стефана Лазаревића.

Још док се налазила на путу за султанов двор, кнегиња Милица је решила једну молбу коју су јој под Сером упутили светогорски монаси Лавре св. Атанасија. Монаси су замолили кнегињу да им врати неко земљиште у Паракиновом Броду које је нехотице поклонила другоме. Овој се молби изашло у сусрет, па је кнегиња Милица по свом повратку од султана издала поводом тога посебну повељу 1. августа 1398. године у манастиру Жупањевцу.[27] Садржина ове исправе је занимљива, поред осталог, што се у исправи ниједном речју не помињу Миличини синови. Све што је тада требало решити, решава монахиња Јевгенија потпуно самостално, па чак и потписује повељу. Овакав поступак говори истовремено о њеној великој самосталности у вођењу државних послова. Колико је порастао углед кнегиње Милице после сређивања односа са султаном и у земљи, сведочи чињеница што је Милица почела и сама себе да назива „славном“. У једној разрешници рачуна која је издата 30. I 1399. године Марину Лебровићу као закупцу царине, стоји следеће: „пише и повелева вь всемь славна и бог҄ любима госпогꙑ кѵра Евгениꙗ и господинь кнезь Стефань и господинь Влькь“.[28] Потпуно иста интитулација среће се и у разрешници рачуна која је нешто касније издата Живулину Станишићу, такође закупцу царина Лазаревића.[29] У то доба име кнегиње Милице долази на прво место и у манастирским исправама. Када Ла-

[25] *Пурковић*, Кнез и деспот Стефан Лазаревић, 52, 53.

[26] *Пурковић*, Кнез и деспот Стефан Лазаревић, 53, 54.

[27] Споменик САНУ 56, 10, 11. Потпис на повељи гласи: „Еѵгениа монахиа кнегиниꙗ“. Интитулација је такође занимљива и гласи: „азь иже вь Христа бога благовѣрна госпогꙑ кнегиниꙗ кѵра Еѵгениа монахїи“. У интитулацији се за госпођу Јевгенију каже да је и „кнегиња” и „монахиња”, што је необично.

[28] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 188.

[29] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 190.

заревићи и њихова властела поклањају бројне поседе манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори, у интитулацији издате исправе стоји да то чини: „благочьстиваа и христолюбиваа монахи Еугенїа, и сь богодарованними чеди моими, благочьстивимь кнезомь Стефаномь и братомь мꙋ Кльком̄ь".[30] Повељу је у овом случају, као и обично, потписао само „благоверни кнез Стефан". Легитимна владарска права се поштују, бар што се форме тиче, али се не прећуткује ни право стање. Власт у земљи држе сва три наследника кнеза Лазара. Из свега што је до сада речено, јасно се може видети да су реална моћ и углед монахиње Јевгеније непрекидно расли до 1399. године, како у земљи тако и у иностранству, напоредо с јачањем економске и политичке моћи државе Лазаревића.

Кнегиња Милица никада није занемаривала интересе свог млађег сина Вука, али их није ни претпостављала интересима старијег сина Стефана који је био легитимни владар. Напред је већ упозорено да је кнегиња Милица, односно монахиња Јевгенија, издала неколико јавноправних аката и да је то учинила како у своје име тако и у име својих синова. У свим исправама које су до сада поменуте млађи син кнегиње Милице назива се најчешће и једноставно „Кльkь", с напоменом да је „брат", односно „возљубљени брат" кнеза Стефана. Све до 1399. године за Вука се не каже да је „господин", ни у актима која су изашла из канцеларије Лазаревића, нити у писмима која су им упућивали Дубровчани. Међутим, у једној исправи коју је издао манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори 1396. године, Вук Лазаревић се више пута узастопно помиње као „господин" Вук.[31] У питању је била посебна врста уговора или писмена изјава монаха који се обавезују да ће у случају потребе материјално помагати господина кнеза Стефана, господина Вука и госпођу Јевгенију. Свакоме од њих осигурано је по 10 аделфата који доносе годишњи приход од 10 литара сребра.[32] У уговору се предвиђају разне могућности које могу задесити Лазаревиће, па и могућност да „испадꙋ оть своега господства" као и многа друга господа. Од почетка 1399. године Вук Лазаревић се све чешће помиње као „господин", како у јавноправним исправама тако и у другим писаним споменицима. Термин „господин" имао је у средњовековној Србији сасвим одређено значење. Српски владари, рачунајући и обласне господаре, носили су различите титуле и достојанства. Били су то: жупани, кнезови, војводе, краљеви и цареви,

[30] Гласник Српског ученог друштва 24, 272. С. Ћирковић упозорава да ова исправа није издата 1395. године, како се до сада узимало, већ је 1399/1400 (*С. Ћирковић*, Раваничка хрисовуља, Раваница 1381—1981, Београд 1981, 80 нап. 52). Око утврђивања тачног датума издавања поменуте повеље и раније је било размимоилажења. По неким истраживачима повеља је била издата 1394. године, односно 6902. године од стварења света, а по другима, повеља је издата 1395. године, односно 6903. године од стварења света. Преовлађивало је ово друго мишљење. Преглед старијих мишљења саопштава: *М. Динић*, Област Бранковића, 13. Прихватање 1395. или 1399. године коју предлаже С. Ћирковић не утиче битније на нашу анализу, пошто је кнегиња Милица задржала видан удео у врховној власти и после 1399. године.

[31] Гласник Српског ученог друштва 24, 277—283.

[32] Потпуније о аделфатима: *М. Живојиновић*, Аделфати у Византији и средњовековној Србији, Зборник радова Византолошког института 11, Београд 1968, 241—270.

а коришћене су и византијске титуле: кесара, севастократора и деспота, међутим, уз сваку ову титулу редовно се додавао термин „господин" којим је обележаван владарски ранг. Обично је сваки владар био „господин" одређене територије и народа, мада је поменути термин могао стајати и самостално без посебних територијалних или етничких ингредијената. Познато је да се Вук Бранковић обично титулише као „господин Вук" или пак Константин Драгаш као „господин Константин". У ову категорију „господе" уврстио се и Вук Лазаревић свакако почетком 1399, а можда већ и 1396. године, мада није у то доба уживао статус самосталног обласног господара. Одмах треба приметити да је и Константин Драгаш носио титулу „господина" пре него што је самостално загосподарио својом облашћу. Не може се поуздано утврдити који су чиниоци утицали да се Вук Лазаревић од 1399. године све чешће помиње као „господин". Свакако да у томе имају удела његове године, односно стицање пунолетства, а можда и бурни догађаји који су се збили 1398. године. Треба ипак приметити да у титулисању Вука Лазаревића 1399. године не постоји превелика доследност.

Када је монах Герман уз помоћ Лазаревића подигао манастир Липовац код Алексинца, сачувао се о томе један натпис у цркви који је датиран 1399. годином. Натпис је оштећен, али се у њему, поред осталог, може прочитати следеће: „Азь кнезь Стефань сь братомь моимь Вькомь приложихь Криви Моравѣ сь вьсеми старинами иво (оштећено) и винограде ꙋ Липовци".[33] Није потпуно разумљиво о којим се поседима ради, изузев винограда, али је сасвим јасно да те поседе поклањају кнез Стефан и његов брат Вук. Треба одмах приметити да ниједан од њих нема титулу господина у поменутом натпису. Даровани поседи манастиру Липовцу били су по свој прилици скромни, па је тим занимљивије што се као дародавци појављују оба сина кнеза Лазара. То још не би морао бити доказ да је Вук у то доба био савладар свог старијег брата, мада се тако нешто може наслућивати. О томе су се сачувала многа поузданија обавештења у једној хиландарској повељи која је по свој прилици издата у првој половини 1402. године или нешто раније. Повеља је у ствари била издата хиландарском пиргу Св. Василија, а у интитулацији ове исправе стоји да је издаје: „благовѣрнаа монахы Еугеніа и сь богодарованними сынови моими, господиномь кнезомь Стѣфаномь и господиномь Вькомь".[34] Интитулација је уобичајена као и

---

[33] *Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 60 (натпис бр. 196). Више о томе: *Г. Бабић*, Друштвени положај ктитора у Деспотовини, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 144.

[34] *Miklosich*, Monumenta serbica, 262; *Новаковић*, Законски споменици, 489. За издавање поменуте исправе Фр. Миклошић ставља широке хронолошке оквире од 1389. до 1405. године, док С. Новаковић сужава временски распон на период од 1394. до 1402. године, што је ближе истини. Недавно је М. Пурковић покушао да докаже како је поменута повеља издата „скоро сасвим сигурно" 1393. године. Пошто се у овој повељи помиње „приштевски кефалија Бранко" којем Лазаревићи издају наређења, онда је сама исправа могла бити издата у периоду када су Лазаревићи држали Приштину, тј. између 1396, и 1402. године. Дате оквире можемо још сузити захваљујући чињеници да се у исправи помиње и „челник Вук" којем су Лазаревићи издали наређење да „отеше" међе селу Ливочи. Пошто се челник Вук помиње као „милостник" на једној разрешници рачуна коју су Лазаревићи издали 15. III 1402.

у другим повељама које је до тада издавала кнегиња Милица са својим синовима; међутим, у овом случају и Стефан и Вук носе титулу „господина", док је раније ову титулу имао само Стефан. У поређењу с интитулацијом још је занимљивији потпис на истој повељи који гласи: „Въ Христа бога благовѣрны господинъ кнезъ Стефанъ и братъ мꙋ господинъ Влькъ".[35] У овом случају браћа не само што носе титулу господина већ и заједнички потписују издату повељу. Ово је поуздан доказ да је Вук Лазаревић у то доба био савладар свог брата, па је из разумљивих разлога уживао и статус „господина", односно обласног господара који још није био потпуно самосталан. Неће се погрешити ако се закључи да је Вук Лазаревић постао Стефанов савладар нешто раније, а свакако почетком 1399. године. Његов углед и удео у власти знатно су порасли до 1402. године, па неће бити ни мало случајно што су 15. III 1402. године издали једну разрешницу рачуна: „господинъ кнез Стефанъ и господинъ Влькъ и госпогꙗ Еугениꙗ".[36] Као и у многим другим случајевима исправу су издала сва три наследника кнеза Лазара, али је овог пута на првом месту поменут господин кнез Стефан, затим, господин Вук и, на крају, госпођа Јевгенија. На основу тога може се закључити да је и Вук Лазаревић стекао осетан удео у власти, а такође и да је кнез Стефан после 1398. године стекао, уместо једног, и другог савладара.

Стицање савладарског статуса није прошло без знања и сагласности Турака, а такође и без допунских обавеза према Турцима. Одавно је познато да је у бици код Ангоре заједно са Стефаном учествовао и његов брат Вук, што је проистицало из вазалних обавеза оба брата. Све до пред крај 1402. године сарадња међу Лазаревићима била је врло присна. После битке код Ангоре они су се заједнички супроставили покушајима Турака да их истисну из наследних земаља. У бици код Трипоља и Грачанице (21. XI 1402) Стефан је потукао Турке, док је Вук претрпео пораз, због чега му је Стефан, по речима Константина Филозофа, упутио „неке преке речи".[37] После ових догађаја, Вук је мало причекао, па је уграбивши „згодно време" пребегао султану Сулејману. Његовим трагом кренула је и кнегиња Милица да би га вратила, тако да су се 1403. године међу Турцима нашла оба савладара деспота Стефана. Не може се поуздано утврдити датум бекства Вука Лазаревића, али је „згодно време" по свој прилици наступило после склапања Галипољског уговора који је закључен крајем 1402, а „најкасније почетком 1403" године.[38] Уговор

године у Приштини дотадашњем закупцу царина Мароју Цинцуловићу (*Стојановић*, Старе српске повеље I/1, 194), онда се с разлогом може закључити да је и повеља хиландарском пиргу Св. Василија издата у марту 1402. године или нешто раније. Лазаревићи су управо тада боравили у Приштини, издавали наређења „приштевском кефалији Бранку", „челнику Вуку", па су такође издали и разрешницу рачуна цаникиу Мароју Цинцуловићу.

[35] *Miklosich*, Monumenta serbica, 264; *Новаковић*, Законски споменици, 490.

[36] *Стојановић*, Старе српске повеље I/1, 194

[37] Константин Филозоф, Живот Стефана Лазаревића, изд. *В. Јагић*, Гласник Српског ученог друштва 42, Београд 1875, 281; *Л. Мирковић*, Старе српске биографије XV и XVII века, Београд 1936, 80; *М. Пурковић*, Кнез и деспот Стефан Лазаревић, 79, 80.

[38] *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 338; *М. Динић*, Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу, Зборник Матице Српске, Серија друштвених наука, св. 13—14, Нови Сад 1956, 94.

је закључен између султана Сулејмана и лиге држава у коју су улазили: Византија, Венеција, Ђенова, витезови с Родоса и херцег Наксоса". Према једној одредби, султан се обавезао: да Лазаревом сину („fio de Lazaro") неће стварати никакве тешкоће за земљу коју је држао за време Бајазита, али зато Лазарев син мора давати данак Сулејману који је раније давао Бајазиту и мора на уобичајен начин да шаље помоћне одреде султану. У уговору је било предвиђено: да Лазарев син може, али и не мора, долазити лично с помоћном војском, а када се буду враћали, и он и његова војска неће претрпети никакву штету од султана.[39] Кроз све ове одредбе провејава свежина српско-турских сукоба у другој половини 1402. године. Наведене одредбе су без сумње биле прихватљиве и Вуку Лазаревићу и кнегињи Милици, али не и деспоту Стефану. У борби која је настављена, Стефан је постигао видне успехе који су постали познати и на страни, па ипак он се није осећао сигурним све док су код Турака боравили његова мајка и његов брат. Био је то један од разлога који је упућивао деспота Стефана на споразумевање с Турцима, посебно због тога што је његова мајка уживала велики углед и у земљи и у иностранству.

Без тежих последица за јединство државе, Лазаревићи су се помирили свакако до октобра 1404. године.[40] Они поново тесно сарађују, о чему најбоља обавештења пружа повеља којом се деспотици Јевпраксији 1405. године поклања село Јабучје, да би га она поклонила манастиру Хиландару. Повељу је издао: „вь Христа бога благовѣрныи и христолюбивыи господинь деспоть Стефань, и благочестиваа и христолюбиваа госпожда и маика ми кура Еугениа, и прѣвьзлюбленныи брать царства ми Влькъ".[41] Све троје је овде заједно поменуто, с тим што се јасно види да је положај деспота Стефана знатно ојачан у односу на претходни период. Он се овде помиње на првом месту и као легитимни владар и као владар који одиста држи власт у својим рукама. Положај његове мајке и брата је на известан начин ослабљен, али они још увек нису потиснути с власти. У каквом се положају налазио Вук Лазаревић посредно показује и „молба" која је у повељи упућена будућим наследницима деспота Стефана. Ова се молба обично налази у оном делу повеље који би по дипломатичкој подели припадао „санкцији". Деспот Стефан

---

[39] *G. M. Thomas*, Diplomatarium veneto-levantinum, II, New York, 291. Поводом израза „fio di Laxaro" М. Динић је постављао питање да ли се тај израз можда не односи на Ђурђа Бранковића (*Динић*, Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу, 98, нап. 9). За такво колебање нема разлога, јер је „fio de Lazaro" пре свега деспот Стефан Лазаревић, а онда се тек може помишљати на господина Вука Лазаревића, Стефановог брата. Занимљиво је приметити да су по Константину Филозофу и Турци називали деспота Стефана „Лазаревим сином" такође 1402. године. У бици код Трипоља на Косову Турци су узвикивали: „възрите, възрите Лазарева сына" (Константин Филозоф, Живот Стефана Лазаревића, 281). Нема сумње да су „fio di Laxaro" и „Лазарев син" једна те иста личност, тј. Стефан Лазаревић. Приликом склапања Галипољског уговора деспот Стефан није био присутан, па га одредбе уговора нису превише ни обавезивале. Наставио је да ратује против Турака, па је под знатно повољнијим околностима и условима закључио мир са султаном Сулејманом (*Јиречек*, Историја Срба I, 338).

[40] *Пурковић*, Кнез и деспот Стефан Лазаревић, 79, нап. 299.

[41] *Соловјев*, Одабрани споменици српског права, Београд 1926, 190.

моли све оне које бог одреди да после њега владају: „или врата царства ми или сына или вьноука или коего от сьродникь нашихь"[42] да сачувају све што је повељом одређено. У овој молби као да има извесне нелогичности и формализма. Ту се помињу и син и унук деспотов које он није дочекао да види. Ипак треба имати у виду чињеницу да се деспот Стефан оженио управо 1405. године, па су изгледи за добијање сина и унука постали сасвим реални. Остављајући засада ово питање по страни, треба истаћи да се као први по редоследу наследник помиње „брат", а то није нико други него Вук Лазаревић за кога знамо да је до 1402. године уживао статус савладара. Само се по себи намеће питање: да ли је Вук после повратка од Сулејмана изгубио статус савладара? Пре него што се на ово питање непосредно одговори, треба скренути пажњу да је деспот Стефан 1405. године издао још једну повељу. Овом је повељом деспот Стефан поклањао Хиландару годишње по 100 литара сребра из Новог Брда, као што је то својевремено чинио и његов отац, кнез Лазар. Исправу је издао лично деспот Стефан, без помена монахиње Јевгеније и брата Вука, а такође и потписао. Међутим, у већ помињаној „молби" умољава се: „врать или сынь или вьноукь или кто од рода нашего" да сачува све што је повељом предвиђено.[43] И овог пута је на првом месту као потенцијални наследник престола поменут Вук Лазаревић, па тек онда још увек нерођени син или унук. Све то на одређен начин осветљава положај Вука Лазаревића после помирења са Стефаном. На њега се и даље гледало као на првог могућег наследника престола, па и као савладара.

Изостављање имена кнегиње Милице и њеног сина Вука у појединим исправама не служи као поуздан доказ да они немају значајнијег удела у врховној власти. За кнегињу Милицу поуздано се може доказати да је уживала статус владара до пред саму смрт. О томе сведоче две исправе које су написане у њеној канцеларији 12. септембра 1405. године. Прва исправа по садржини представља разрешницу рачуна коју је монахиња Јевгенија издала Вукши Мишетићу, с нагласком да је он као цариник исплатио у потпуности закупнину за „Рудничку царину" и за „Побрешке царине".[44] Другим актом, у виду писма сличне садржине, монахиња Јевгенија обавештава дубровачког кнеза и властелу да је Вукша Мишетић исплатио све што је био дужан да исплати за „Рудничку" и за „Побрешке царине".[45] Писма је писао Тубица „дијак" и то „на Расини када се господин деспот жењаше", док се Петар челник помиње као сведок. Оба је писма требало да однесе у Дубровник Драгац Тепша, „чловек" (homo) монахиње Јевгеније, а такође још и једно писмо које је посебно слао деспот Стефан. Деспот Стефан обавештава са своје стране дубровачког кнеза да је Вукша Мишетић извршио све своје

[42] *Соловјев*, Одабрани споменици српског права, 191.

[43] Повеља је више пута издавана: *Miklosich*, Monumenta serbica, 333; *Новаковић*, Законски споменици, 462; *Ђ. Трифуновић*, Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови, Београд 1979, 149, 202—204.

[44] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 198 (бр. 208). О разрешницама рачуна и начину њиховог издавања: *С. Ћирковић*, Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана, Историјски часопис 6, Београд 1956, 139—148.

[45] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 198 (бр. 209).

обавезе и то само за „Побрешке царине", док се Рудничка царина не помиње. Овај је акт био састављен 2. октобра 1405. године.[46] Садржина поменутих исправа је вишеструко занимљива, јер показује да је монахиња Јевгенија потпуно самостално располагала приходима од Рудничке царине[47], као и једним делом Побрешких царина, док је други део Побрешких царина припадао деспоту Стефану. Осим тога, монахиња Јевгенија има своје „људе", свог „дијака", а изгледа да се у њеној служби налазио и челник Петар. Сви су ови људи несумњиво били потчињени и деспоту Стефану као врховном господару. Све што је поводом поменутих исправа речено недвосмислено показује да је монахиња Јевгенија до краја живота уживала таква права, каква припадају само владарима, али се такође може закључити да је деспот Стефан несумњиво заузимао положај врховног владара.

Вук Лазаревић није поменут ни у једној од ових исправа које се односе на царине Лазаревића, па би се могло претпоставити да је изгубио статус савладара. На први мах изгледа да о томе говоре и други подаци. Колико је све то тачно, може се проверити на основу обавештења садржаних у повељи коју је деспот Стефан издао Дубровчанима 2. децембра 1405. године. Пошто је кнегиња Милица умрла скоро месец дана раније, онда је сасвим разумљиво што се њено име не налази ни у интитулацији, ни у потпису на поменутој исправи, али се тамо не налази ни име Вука Лазаревића који је несумњиво био жив. Треба истаћи да се Вуково име не помиње ни посредно у „молби" коју владар упућује будућим наследницима његовог престола. Тамо се само каже да ако бог постави неког за „господина земли срьбскои, или кого ѡд сыновь моихь или ѡд рода госьподства ми" или неког другог.[48] Овде се синови помињу чак у множини, а брат никако, мада се деспот Стефан оженио непуна три месеца раније (12. септембра 1405). Увођење „синова" у „молбу" пре него што су они рођени служи као доказ да је и повеља издата Хиландару поводом поклона од 100 литара сребра, а такође и повеља о селу Јабучју, била издата после женидбе деспота Стефана, тј. између 12. септембра и краја децембра 1405. године. Међутим, док се Вук Лазаревић помиње у ове две повеље, посредно или непосредно, у повељи издатој Дубровчанима тога нема. То би опет даље упутило на претпоставку да је Вук после мајчине смрти потиснут с власти и да је изгубио статус савладара. Ништа се слично није догодило, што потврђује садржина легенде на печату којим је била снабдевена повеља издата Дубровчанима 2. XII 1405. године. Легенда је исписана у два концентрична круга. У спољашњем и већем кругу стоји забележено: „благо-

[46] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 199.

[47] О томе да је кнегиња Милица самостално располагала приходима од Рудничке царине сведочи и једна њена писмена наредба. У наредби која је издата 16. VII 1405. године кнегиња Милица наређује цариницима у Руднику да исплате Бенку Гундулићу 71 литру и 9 унчи сребра (*Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 197, 198). Пошто се у поменутој наредби не помињу ни деспот Стефан ни господин Вук, то показује да је монахиња Јевгенија самостално располагала значајним финансијским средствима. Годишњи приход од Рудничке царине за 1423. годину М. Динић процењује на 600 литара сребра или 4400 дуката (*М. Динић*, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, II, Београд 1962, 15, 16).

[48] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 203.

вєрни и христолюбиви господинь деспоть Стєфан", док у другом и унутрашњем кругу пише: „и благовѣрни христолюбиви господинь Влькь Стєфань".[49] Садржина легенде недвосмислено показује у каквом се односу налазе Вук и Стефан. Овде се чак и не истиче да су они браћа, већ се у први план ставља однос између легитимног владара чије је име исписано у спољњем кругу, и његовог савладара, свакако потчињеног, чије је име исписано у унутрашњем кругу печата. Титулатура савладара је слична титулатури легитимног владара. Он је такође и „благоверни" и „христољубиви господин". Једино није деспот, али његов владалачки ранг веома јасно истиче назив „Стефан" који стоји уз његово право и народно име — Вук.[50] На основу легенде поменутог печата може се са сигурношћу тврдити да је господин Вук савладар свог старијег брата деспота Стефана.

Савладарски односи исказани су и ликовним представама деспота, Стефана и господина Вука у манастиру Руденици. Ктитори Руденице, Вукашин и Вукосава, „представљени на западном делу јужног зида у наосу (и) само покретом руку указују на своју задужбину, насликану у рукама деспота Стефана, приказаног поред брата Вука".[51] Свакако су Вукашин и Вукосава били потчињени синовима кнеза Лазара и вероватно су им дуговали много, али они њихове ликове не приказују заједно само због тога што су у питању браћа, већ првенствено због тога што је у питању однос између владара и његовог савладара. О томе посредно сведочи и садржина натписа поред слике Вука Лазаревића који гласи: „Вльк вь Христа бога благовѣрни господинь брать Стєфана деспота".[52] У натпису се на приметан начин истиче да је Вук брат депота Стефана, али се још јаче наглашава да је Вук „у Христу богу благоверни господин". Овакву титулатуру могли су да имају једино владари, односно њихови савладари, што још једном сведочи у каквом су се односу налазили деспот Стефан и његов брат Вук када је Руденица живописана.

После смрти кнегиње Милице, а још тачније од краја 1405. године, обавештења о Вуку Лазаревићу као да се прекидају у писаним изворима. Када је деспот Стефан издао повељу 1406. године влашким манастирима у Тисмени и Водици, име Вука Лазаревића се не помиње ни у инти-

---

[49] *А. Ивић*, Стари српски печати и грбови, Прилог српској сфрагистици и хералдици, Нови Сад 1910, 30 (бр. 35). За разлику од А. Ивића, Фр. Миклошић је легенду на печату читао на следећи начин: „благоверни и христолюбиви господинь деспоть Стєфань", затим: „и благовѣрни и христолюбиви снь вль Стєфань". По Миклошићевом читању други део легенде на печату није разумљив. Скраћеница „сьь" свакако би се разрешавала као „син", а онда се отвара питање о чијем је сину реч. Деспот Стефан није могао имати сина 2. децембра 1405. године, пошто се оженио 12. септембра исте године, тј. непуна три месеца касније. Колико је познато, Стефан Лазаревић није имао ниједно дете, па ни сина. Миклошићево читање прихватио је и Љ. Стојановић (*Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 204; *Miklosich*, Monumenta serbica, 269). Пошто смо и сами по фотокопији проверавали читање легенде на печату, сматрамо да је читање А. Ивића исправно.

[50] Поред легенде на печату, Вук Лазаревић се помиње као Стефан Вук и у неким поменицима. Види: *С. Новаковић*, Српски поменици XV до XVIII века, Гласник Српског ученог друштва 42, 10, 32 нап. 1.

[51] *Бабић*, Друштвени положај ктитора у Деспотовини, 148.

[52] *Л. Мирковић*, Руденица, Прилози за књижевност, језик, историју и фоклор 11, Београд 1931, 91; Види и нап. 51.

тулацији, ни у потпису, па чак ни у „молби" коју владар упућује будућим наследницима. Тамо се на најуопштенији начин говори о будућим „садржатељима" престола које ће бог одредити, што упућује на претпоставку да је Вук Лазаревић већ био потиснут из управљања државом.[53] До тога по свој прилици није дошло ни 1406. ни 1407. године. О томе се могу наћи посредна обавештења у повељи коју је деспот Стефан издао 5. јануара 1407. године манастиру Св. Атанасија на Св. Гори. У интитулацији издате исправе, као и на печату, помиње се једино име деспота Стефана, али зато у „молби" деспот моли будуће „садржитеље" његовог престола: „**или брата моего, или сына, или кого ѿт сьрѡдникь моих**" да сачувају све што повеља предвиђа.[54] Као наследник престола на првом месту је истакнут деспотов „брат", па тек онда „син" и остали сродници. Такав начин истицања не може бити нека случајност, јер се више пута понавља. Отуда можемо бити сигурни да је Вук Лазаревић и почетком 1407. године сматран за првог по реду наследника престола, што је сасвим природно, јер деспот Стефан у то доба, а ни касније, није имао ближег сродника. Ма колико да је деспот Стефан настојао да концентрише власт у своје руке, што се такође уочава, он ипак није могао у потпуности заобићи господина Вука ни после смрти кнегиње Милице. Као што је познато, односи међу браћом, тј. између владара и савладара, трајно су се покварили почетком 1409. године. По казивању Константина Филозофа, Вук Лазаревић је испољио тежњу ка потпуној самосталности и затражио од брата да му „даде половину отачаске земље и градова" с којима ће непосредно служити султану.[55] У оружаним борбама које су вођене у првој половини 1409. године, Вук је заиста приморао деспота Стефана на поделу наследних земаља Лазаревића. Поред великог притиска Турака и Бранковића, изгледа да је у свему томе одлучујућу улогу имала српска властела која је већим делом прешла на страну господина Вука. Све то опет на посредан начин говори да је утицај Вука Лазаревића у земљи био осетан и пре него што је избио оружан сукоб између синова кнеза Лазара. Са завршетком оружане борбе и поделом наследних земаља Лазаревића, за деспота Стефана је уједно окончан период савладарства који је потрајао пуних двадесет година. У својој смањеној области Стефан је коначно сам владао, не делећи више власт, ни с братом, нити с мајком. Стицајем прилика, ова је подела била краткотрајна, пошто је наредне године (1410) Вук Лазаревић изгубио живот у турским међусобицама, па је деспот Стефан загосподарио и његовом облашћу. Остварено државно јединство имаће далекосежне последице за даље окупљање српских земаља у оквирима Српске Деспотовине.

---

[53] *Трифуновић*, Деспот Стефан Лазаревић, 154, 207—209.

[54] Споменик САНУ 56, 13. Колико је могло да се утврди, у исправама деспота Стефана „брат" се више не помиње у молби упућеној наследницима престола, што је разумљиво, док се „син" помиње још једном и то 1417. године (*А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 305).

[55] Константин Филозоф, Живот Стефана Лазаревића, Гласник српског ученог друштва 42, 290; *Мирковић*, Старе српске биографије XV и XVII века, 89; *Пурковић*, Кнез и деспот Стефан Лазаревић, 90.

Пошто деспот Стефан није имао више браће, а како није имао ни мушких потомака, то се временом све оштрије постављало питање његовог наследника. У науци је одавно утврђено и подробно анализирано како је деспот Стефан одредио за наследника свог сестрића, господина Ђурђа Вуковића (Бранковића). Приликом увођења наследника престола у достојанство, сазван је државни сабор у Сребрници под Рудником, где је деспот Стефан благословио свог будућег наследника и где га је званично представио сабору.[56] Ђурађ Бранковић је већ имао своју област којом је управљао попут осталих обласних господара, додуше као вазал, како турских султана тако и деспота Стефана. И М. Орбин зна да је Ђурађ Бранковић био господар Зете и „савладар у Рашкој и деспотов наследник“ (partecipe nel dominio di Rassia, et successore del Despot), али је његов положај још боље дефинисао Константин Филозоф који каже да је Ђурађ постао „млади господин“.[57] Овај израз никако не треба схватити дословно. Није тако мислио ни Константин Филозоф, пошто је врло добро знао да је господин Ђурађ тада већ био у зрелој доби живота. Термин „млади господин“ најближи је по свом значењу термину „млади краљ“.[58] У доба Немањића „млади краљ“ је будући наследник престола којем је поверавана на управу Зета, али је његова моћ у начелу зависила од врховног и владајућег краља. Уколико прихватимо констатацију М. Орбина да је Ђурађ Бранковић још за живота деспота Стефана постао „господар Зете“ (Signor di Zenta), онда можемо закључити да је савладарство у Деспотовини било сведено у оквире познате политичке праксе још из времена српских краљева.

Драīаши

Непуне две године после битке на Марици почињу да пристижу прва обавештења о приликама у области браће Драгаш, као и о њиховим међусобним односима. Јуна месеца 1373. године, на путу од Солуна за Ново Брдо, задесили су се дубровачки трговци у земљи деспота Драгаша („in terenum despoti Dragassii“).[59] У науци је поуздано утврђено да се под „деспотом Драгашем“ обично подразумева деспот Јован Драгаш, кога су Дубровчани у то доба сматрали врховним господарем једне простране области.[60] Владарска права деспота Јована Драгаша у на-

---

[56] *Радојчић*, Српски државни сабори у средњем веку, 175—177. Са избором Ђурђа Бранковића за наследника деспота Стефана дошло је и до формалног уједињења области Бранковића с Деспотовином. Област Бранковића је и даље била у посебном положају према Турцима, али је њено сједињење с Деспотовином озваничено избором господина Ђурђа за наследника деспота Стефана.

[57] Константин Филозоф опширно описује како је деспот Стефан благословио свог сестрића Ђурђа на „господство”, затраживши од присутних да буду „верни” његовом наследнику, и заиста властела: „оть толѣ вѣрьнѣиши множае господиноу своѥмоу присвахоу се юномоу неже прьвѣѥ“ (Гласник СУД 42, 316). *M. Orbin*, Regno degli Slavi, 296; *М. Орбин*, Краљевство Словена, Београд, 1968, 74.

[58] *Ивковић*, Установа „младог краља” у средњовековној Србији, 55—84.

[59] *Михаљчић*, Крај Српског Царства, 176.

[60] *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 173—175.

слеђеној и проширеној области нису била спорна, јер је Јован Драгаш био најстарији син деспота Дејана и „царице" (деспотице) Јевдокије. Но, и поред тога што је био старији син, а у то доба већ и пунолетан, деспот Јован Драгаш је релативно рано почео да дели власт с млађим братом Константином, а изгледа и с мајком Јевдокијом. Према обавештењима једне исправе, господин Константин је већ 1376. године заузимао видно место у управљању државом.[61] У садржини саме исправе саопштава се: како је „всеблагочастиви господин Константин" одредио струмичког и бањског епископа да на уобичајен начин и са „старинцима" утврде спорне међе неких земљопоседа, око којих су се спорили монаси манастира Хиландара и Св. Пантелејмона на Св. Гори. Спорне међе су савесно утврђене и записане у посебну исправу. При крају исправе саопштава се још и датум када је писање било завршено следећим речима: „И сиꙗ вса више писаниа овьшьдше и ѵмегивше, и записасмо вь дьни всеблагочьстиваго господина деспота Драгаша и брата мѵ Костадина (в лѣто) 6884, индиктион 14".[62] Деспот Јован Драгаш помиње се у цитираној реченици кратко као „деспот Драгаш", управо онако како су га и Дубровчани помињали, што несумњиво сведочи да су га савременици једноставно називали „деспот Драгаш". Још је значајније за нашу анализу што је приликом датирања исправе његово име стављено на прво место, свакако због тога што је сматран врховним владарем, па је тек онда стављено име његовог брата Константина који је издао наредбу да се међе тачно утврде. Пошто је господин Константин издавао наредбе за утврђивање спорних међа, то недвосмислено сведочи да је он већ тада заузимао видно место у управљању државом.

Известан удео у врховној власти имала је и мајка браће Драгаш, „царица" Јевдокија. Када су наследници деспота Дејана 1377. године поклањали нове и потврђивали старе поседе манастира Св. Пантелејмона, у интитулацији повеље која је поводом тога издата стоји: да је то учинила „благочьстива и христолюбива госпоꙑ царица Ѥвдокиꙑ и сь прѣвьзлюбленими синови царства ми деспотом Іѡаномь и Костадиномь".[63] Овде је деспотица („царица") Јевдокија поменута на првом месту као да је она главни владар, што ипак није био случај, ни 1373. нити 1377. године. О томе ко је заузимао положај врховног владара непосредно сведочи потпис на поменутој исправи који гласи: „Вь Хрїста Бога благовѣрни Іѡань деспоть Драгашь".[64] Права деспота Јована на врховну власт су преча и старија од мајчиних, па само он потписује јавноправну исправу која је издата манастиру Св. Пантелејмона. На основу тога се ипак не би смело закључити да деспот Јован Драгаш није делио власт ни с мајком нити с братом. О њиховом учешћу у врховној власти сведочи већ наведена интитулација, а посебно белешка писара у којој се саопштава да је повеља издата и написана: „Повѣлениѥмь господина ми деспота

[61] *Соловјев*, Одабрани споменици, 169—171. Датирање ове исправе са 1376. годином изазива извесну сумњу, због тога што је све наредбе за утврђивање спорних међа издавао само господин Константин, а не и деспот Јован Драгаш.

[62] *Соловјев*, Одабрани споменици, 171.

[63] Гласник Српског ученог друштва 24, Београд 1868, 249, 250 (даље: Гласник СУД).

[64] Гласник СУД 24, 252.

Драгаша и Костадина".[65] Присуство млађег брата у државним пословима је и овим осведочено. У то доба Константин је био одређен за првог могућег наследника свог старијег брата, о чему сведочи „молба" упућена будућим владарима да поштују одредбе повеље. Сама молба почиње следећим речима: „и молимо и заклинамо иго же Богъ изволить по насъ царствовати и господовати, или брата или сѫродникъ царства ни", или кога бог одреди.[66] Из садржине ове молбе види се да је упућује деспот Јован Драгаш као врховни владар који „царује" и „господује" у својој области. Он моли најпре „брата", затим „сродника" и, најзад, оног кога бог одреди да влада његовом облашћу. Слична се обавештења могу наћи и у повељи коју су браћа Драгаш издала манастиру Хиландару 1. јуна 1377. године.[67] Овом исправом браћа Драгаш дозвољавају челнику Станиславу да потчини цркву Св. Власија с поседима Хиландару. У интитулацији се помиње деспот Јован Драгаш и његов брат Константин, али се не помиње њихова мајка. Као и у претходном случају повељу је самостално потписао једино деспот Јован Драгаш, што свакако доказује да је он признаван као врховни владар у земљи.[68]

Годину дана касније удео господина Константина у власти је постао још већи. Браћа Драгаш издала су једну исправу (око 1378) манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори којом му поклањају разна добра. У самој исправи неколико пута је наглашено да то чине деспот Драгаш и његов брат Константин, да би на крају ову повељу потписао: „Благовѣрны деспотъ Драгашь и господинь Костандинь".[69] Врховни владар је и даље деспот Јован Драгаш, али сада врховну власт и формално дели с млађим братом, господином Константином. Треба још додати да је према постојећој „молби" у поменутој исправи „брат" (Константин) истакнут као први могући наследник деспота Јована Драгаша. Када бисмо се у потпуности ослонили на обавештења која пружа једна хиландарска повеља, добили бисмо прецизан податак да је господин Константин заузимао положај врховног владара у својој области већ маја 1380. године. Повељу је самостално издао: „вь Христа Бога благовѣр'ни господинь Костадинь", а такође и потписао је: „Костадинь, вь Христа Бога благовѣрнии господарь срьбьскии, брать деспота Іоана".[70] Садржина и интитулације и потписа упућују на закључак да је господин Константин стекао сва права која припадају самосталном владару; међутим, то још не значи да његовој мајци није припадао известан удео у врховној власти. Приликом потчињавања баштинске цркве браће Драгаш у Архиљевици и свих црквених добара (1381) манастиру Хиландару, у повељи која је поводом тога издата каже се да је то учи-

---

[65] Гласник СУД 24, 252.

[66] Гласник СУД 24, 252.

[67] *Новаковић*, Законски споменици, 452.

[68] Интитулација гласи: „Азь деспоть Иоань Драгашь и брать ми Костадинь", а потпис: „Вь Христа Бога благовѣрни Иоань деспоть Драгашь" (С. Новаковић, Законски споменици, 452, 453).

[69] Гласник СУД 24, 256.

[70] *Новаковић*, Законски споменици, 457. Употреба термина „господар" није уобичајена. По правилу се употребљава реч „господин".

нила: „благочьстива и христолюбиваа госпогы царица Ѥвдокиа и сь прѣвьзлюблѥниимь и вьсесрьдьчниимь синомь царства ми Костадиномь“. Исправу је потписао по обичају само врховни владар, тј. „вь Христа Бога благовѣрни господинь Кѡстадинь“.[71] На основу ових података лако ће се закључити да је деспотица („царица“) Јевдокија била присутна у политичком животу и 1381. године. Она је заједно са сином издала и наредбу да се горе поменута повеља напише. О присуству „царице“ Јевдокије у политичком животу сачувана су обавештења и у повељи по којој се манастир у Лесново с поседима потчињава Хиландару. Повељу је издао и потписао 15. VIII 1381. године: „Вь Христа Бога благовѣрни господинь Костадинь“, али се пре тога посаветовао и договорио с „госпођом и мајком царицом Јевдокијом“.[72] Колико смо могли да утврдимо, ово је последњи податак о активном учешћу „царице“ Јевдокије у политичком животу. Податак је тим занимљивији што се господин Константин „посаветовао“ само с мајком, а не и са супругом која није поменута ни у једној исправи. Као по каквом правилу, када се помиње у исправама активно учешће владареве мајке у политичком животу, не помиње се име његове супруге. За Константина Драгаша поуздано се зна да је био ожењен и да је у том браку имао ћерку Јелену Драгаш која се 1392. године удала за византијског цара Манојла II Палеолога.[73]

Све што је до сада речено о браћи Драгаш показује да је најпре врховни владар био деспот Јован Драгаш, а када је он нестао из политичког живота између 1378. и 1380. године, врховни владар постаје Константин Драгаш. Док је врховни владар био деспот Јован Драгаш, одређен удео у врховној власти имали су и његова мајка и његов млађи брат. Мајка браће Драгаш, „царица“ Јевдокија узимала је активно учешће у вођењу државних послова и када је врховни владар постао господин Константин. Ако би се сада упоређивало стање у области браће Драгаш с приликама у земљи Лазаревића, уочиле би се велике сличности. И у једном и у другом случају, поред синова, одређен удео у врховној власти има и њихова мајка. Друго, врховни владар у земљи постаје старији син, односно старији брат. Треће, потенцијални наследник врховног владара је његов млађи брат, свакако због тога што старија браћа нису имала мушких потомака. Будући врховни владар (млађи брат) узима активно учешће у управљању државом и вођењу државних послова. Ова је особеност дошла до јачег изражаја у области браће Драгаш, вероватно због тога што што су браћа Драгаш била пунолетна када су преузела власт у земљи, за разлику од синова кнеза Лазара који су били малолетни. Ова је чињеница опет утицала да је кнегиња Милица стекла већи утицај на државне послове од „царице“ Јевдокије. И код Лазаревића и код браће Драгаш била је развијена свест о високом пореклу владалачке власти и о високим обавезама врховног владара у чијој титулатури редовно стоји: да је он „вь Христа Бога благовѣрни господинь“. Ова је титулатура сачињена по угледу на титулатуру цара

[71] *Miklosich*, Monumenta serbica, 190—192. Миклошићево датирање ове исправе је исправљено. Види: *Новаковић*, Законски споменици, 446.

[72] *Новаковић*, Законски споменици, 453—455.

[73] *Г. Острогорски*, Господин Константин Драгаш, Зборник Филозофског факултета VII—1, Београд 1963, 291 нап. 26.

Душана за којег је по правилу истицано: да је он „вь Христа Бога благовѣрни царь“.

Бранковићи

У некадашњој области Вука Бранковића савладарство је стекло посебна обележја. Када је султан Бајазит 1396. године лишио Вука Бранковића власти, оставио је његовим наследницима мањи део некадашњих поседа. После неколико година Вукови синови Гргур, Ђурађ и Лазар и њихова мајка госпођа Мара успевају да од Турака поново добију све земље које су им некада припадале.[74] У ту су сврху вероватно утрошили знатан део сребра и других драгоцености које су благовремено поверили на чување Дубровачкој општини. Бранисав „ризничар“ и Добросав „дијак“: „послани ѡд госпоге Мааре и не синовь“ одлазили су у Дубровник и тамо у три маха (1401. и 1402) подизали драгоцености Бранковића. О томе су сачувана непосредна сведочанства у виду забележака сачињених у Дубровачкој канцеларији.[75] У сачуваним забелешкама жена Вука Бранковића једноставно се помиње као „госпођа Мара“. Када је целокупна заоставштина била подигнута, Дубровчани су 21. II 1402. године упутили званично писмо: „Вь всемь многопочтенои госпоги Маарѣ н господинꙋ Грьгꙋрꙋ и Гюрьгио“ у којем их обавештавају да немају више ништа у депозиту.[76] Наведени цитат је занимљив како због редоследа по којем су поменути наследници Вука Бранковића тако и начин ословљавања. На првом месту је поменута госпођа Мара, а онда њена два старија сина, док се најмлађи син Лазар и не помиње, вероватно због тога што је још био под мајчином заштитом. Овај је редослед био усклађен с редоследом потенцијалних наследника Вука Бранковића, који имају право да подижу породичне драгоцености предате на чување Дубровачкој општини. У случају смрти Вука Бранковића, право да слободно подиже депозит прелазило је на госпођу Мару, а у случају њене смрти на најстаријег сина Гргура и тако редом на остале синове по старешинству.[77] Посебну пажњу привлачи чињеница што Дубровчани називају Мару „многопочтеном госпођом“, а најстаријег сина Гргура „господином“.

Почетком 1402. године и Гргур и Ђурађ Бранковић (Вуковић) били су пунолетни, па су као Бајазитови вазали учествовали у бици код Ангоре (28. VII 1402). Убрзо после битке код Ангоре дошло је до оружаног сукоба између Лазаревића и Бранковића који су се налазили на страни Турака. Дубровчани су били незадовољни са оним што се

---

[74] *М. Динић*, Област Бранковића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 26, св. 1—2, Београд 1960, 20, 21.

[75] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 143—146.

[76] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 146.

[77] Коме припада право да подиже депозит казује следећа одредба: „и кьде годе би хѡтель господин Вл'кь да ие волıань ꙋзети више речено сребро и чашꙋ, грехѡмь Вл'кь ꙋмреть да ие вол'иа госпогы Маара ꙋзети, ꙋмрет' ли госпогы да ие волıань синь Вльковь Грьгꙋрь ꙋзети, ꙋмрет' ли Грьгꙋрь да ие волıань ꙋзети дрꙋги синь Вльковь Гюрагь, ꙋмреть ли Гюрагь да ие волıань ꙋзети трети синь Вльковь Лазарь. Уколико би и Лазар умро, тада право прелази на осталу децу господина Вука. Занимљива је одредба која гласи: „ако ли хѡте сви заедно ꙋзети, да сꙋ волни“. *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 142, 143, 144, 145).

дешавало у српским земљама, па су своје незадовољство саопштили и у писменој форми. Једно писмо с таквим садржајем упутили су 12. XII 1402. године: „**Вь всемь многопочтеnои госпоги Маарѣ и ние дѣци**“, а друго: „**Вь всемь многопочтеномꙋ господинꙋ Гюргю**“.[78] Најстарији син Гргур и најмлађи син Лазар не помињу се поименично, свакако због тога што тада нису узимали активно учешће у политичким збивањима. Као што је познато, Гргур се тада још увек налазио у заробљеништву код Тамерлана, а Лазар није био пунолетан. Треба одмах приметити да се у дубровачким писмима Мара поново назива „многопочтеном госпођом“, а њен син Ђурађ „многопочтеним господином“. Колику су им почаст наведеним изразима исказали Дубровчани, најбоље показује чињеница да су они на исти начин почели да ословљавају кнегињу Милицу и кнеза Стефана тек 1398. године.[79] Пре тога кнез Стефан је био само „почтени господин“, а кнегиња Милица „почтена госпођа“. Лазаревићима је била исказана још већа почаст управо 1398. године, тако да су за Дубровчане постали „славни и велеможни“. Релативно брз успон дочекала је и госпођа Мара, пошто је Дубровчани већ у пролеће 1405. године називају „славном и велеможном госпођом“.[80] Тада су већ били сређени односи између Лазаревића и Бранковића, па су Дубровчани и од једних и од других затражили потврду својих привилегија децембра 1405. године.

Бранковићи су посебном исправом потврдили трговачке повластице Дубровчана 29. XII 1405. године. Садржина ове повеље, поред истицања трговачких повластица, значајна је и за расветљавање односа међу наследницима Вука Бранковића. У интитулацији издате исправе саопштава се да ту исправу издаје: „**рабь Христоу Богоу моемоу господинь Грьгꙋрь и господинь Гюрьгь и сь госпогѡмь и маикѡмь ни госпогѡмь Маарома и сь прѣвьзлюблиенимь наю братомь Лазаромь**“.[81] Јасно је да одлуку о правној радњи формално доносе сва четири наследника Вука Бранковића, па је све четворо издало и наредбу за писање повеље.[82] У овој наредби је и Лазар поменут као „господин“, а тако су названа и његова старија браћа. Четворо наследника Вука Бранковића помиње се поименично у самој исправи још у два случаја, тј. када је требало јаче нагласити преузимање одређених обавеза. Само у једном случају је речено да обавезу преузимају Гргур и његова „братија“.[83] Наведени примери упућују на закључак да су носиоци врховне власти у области Бранковића били: господин Гргур, господин Ђурађ, госпођа Мара и Лазар. Устаљени редослед по којем се они помињу у повељи указује да је извесно првенство давано господину Гргуру, али он ипак није ни формално третиран као врховни владар у области Бранковића. Његово заробљеништво код Тамерлана, а истовремено изражена политичка активност господина Ђурђа, лојалног вазала султана Сулејмана, још

[78] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 147, 148.
[79] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 185.
[80] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 150.
[81] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 151.
[82] Наредба гласи: „**и писа се сиꙗ милость повелѣниемь господина Грьгоура и господина Гю'гꙗ и госпоге Мааре и господина Лазара**“ (*Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 154).
[83] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 152, 153.

више су сужавали такву могућност. Да је Гргур Бранковић (Вуковић) био главни владар не може се закључити ни из једне повеље која је била издата (1403—1406) манастиру Св. Павла на Св. Гори. У интитулацији исправе стоји да исправу издаје: „азь рабь твои (божији) Стефань Грьгоурь сь госпогомь и маикомь ми и сь вьзлюбленными братиами моими Стефаномь Гюргемь и Лазаромь".[84] Из наведеног цитата видимо да је Гргурево име поменуто на првом месту, а такође и да се његовом имену додаје назив Стефан који су носили многи српски владари. Но и поред тога не може се тврдити да је Гргур био главни владар, пошто се назив Стефан у конкретном случају додаје и уз име господина Ђурђа. Једино се уз име Лазара не ставља поменути назив. Све то показује да је Гргур заиста имао мало првенство пред осталим наследницима Вука Бранковића и да је то првенство засновано на његовом првородству. Власти, међутим, није имао ништа више од господина Ђурђа, па и од госпође Маре која се обично помиње заједно с именом неког од својих синова.

О извесном првенству господина Гргура пред осталом браћом има података и у хиландарским исправама. У интитулацији једне повеље која је издата око 1405. године стоји да исправу издаје: „азь рабь Христоу моемоу Грьгоурь Бльковикь и брать ми Гюрьгь и Лазарь и благочьстива и христолюбива мати наша Мара". Све четворо је и потписало ову повељу тако да потпис гласи: „Вь Христа (Бога) благовѣрьныи господинь Грьгоурь и господинь Гюрьгь и Лазарь и госпогы Мара".[85] На основу интитулације и потписа може се са сигурношћу закључити да су сва четири наследника Вука Бранковића истовремено носиоци врховне власти, с тим што се господину Гргуру давало извесно првенство. У последња два цитата име госпође Маре поменуто је на последњем месту, али на основу тога се не би смело закључити да је њен утицај на државне послове био мањи од утицаја њених синова. О њеном знатном утицају на државне послове, поред дубровачких писама, сведоче и неке манастирске исправе. У интитулацији једне хиландарске повеље која је издата 15. X 1406. године, поводом поклањања 100 унчи хиландарској болници, стоји да је то учинила: „госпогы Маара и сь богодарованными синови моими господиномь Грьгоуромь и господиномь Гюргемь и господиномь Лазаромь".[86] Сада се госпођа Мара помиње на првом месту, али како су уз њу и три њена сина, онда би се најпре могло закључити да је поклон

---

[84] *Miklosich*, Monumenta serbica, 277, 278. Повеља је датирана са 3. X 1413. год. У науци је примећено да се наведени датум не може прихватити због тога што је најстарији син Вука Бранковића, Гргур, умро 1408. године. Д. Синдик који је недавно расправљао о овом проблему примећује: „Из наведених разлога Љ. Ковачевић је сматрао да се ради о грешци писара и предложио је годину 1403, као годину издавања повеље. Ово се може прихватити под претпоставком да је писар погрешио само у једној цифри, јер практично долазе у обзир све године од 1403—1408" (*Д. Синдик*, Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла, Мешовита грађа VI, Историјски институт — Београд 1978, 191, 192). Предложене хронолошке границе могуће је сузити за три године, тј. на период 1403—1406. год. због тога што се после 1406. господин Гргур Вуковић више не помиње да је активан у политичком животу.

[85] *Новаковић*, Законски споменици, 463. Дужну пажњу привлачи чињеница што се Гргур помиње као „благоверни господин".

[86] *Новаковић*, Законски споменици, 464. На печату издате повеље у улози савладара приказани су само синови госпође Маре, Гргур, Ђурађ и Лазар. Види слику печата у прилогу.

хиландарској болници одиста учинила лично госпођа Мара, са чиме су сагласни и њени синови. Од почетка 1406. године као да је утицај госпође Маре на државне послове знатно ојачао. Дубровчани су 11. II упутили једно писмо „Славнои и велможнои госпоги Маарѣ и господинꙋ Гръгꙋрꙋ и Гюргю", а већ 25. III издата је и једна разрешница рачуна: „ωдь госпоге Мааре и ωдь Гръгꙋра и ωдь Гюргꙗ", да би 1. IV 1406. године писали само „славној и велеможној госпођи Мари".[87] У том тренутку њени су се синови налазили код султана, па је разумљиво што их Дубровчани поименично не помињу. Узимајући у обзир једну хиландарску повељу и три исправе које стоје у вези с Дубровником и његовим поданицима, може се слободно рећи да је код наследника Вука Бранковића почео да се поштује природан редослед старешинства. На првом месту помиње се госпођа Мара као најстарија, а онда њени синови по годинама старости, с тим што се Лазарево име као најмлађег често изостављало.

Природан редослед поштовао се и после повлачења Гргура Вуковића из политичког живота. Он се замонашио, па је као монах Герасим умро у Хиландару 13. III 1408. године.[88] Током 1408. године Дубровчани се непосредно обраћају госпођи Мари, или пак госпођи Мари и господину Ђурђу.[89] У јесен следеће године (1409) у Дубровник је приспео Стјепан ризничар „славне госпоге Мааре и господина Гюргꙗ и Лазаръ Вльковикь".[90] У то доба Лазар Вуковић није више малолетан и Дубровчани шаљу једно писмо 24. IX 1409. године „славној и велеможној госпођи Мари и господину Ђурђу и Лазару".[91] Краткотрајна Лазарева политичка активност окончана је већ наредне године када је погинуо у турским међусобицама. Непосредно пред његову погибију Бранковићи су поклонили село Кузмино манастиру Св. Павла, или како у повељи стоји: „Оучины милость господинь Гюргь и господꙑа Мара и господинь Лазарь манастироу Светаго Павла".[92] После погибије Лазара Вуковића и даље је још неколико година поштован природан редослед у старешинству, тако да се на првом месту помиње госпођа Мара, често с напоменом да је „славна и велеможна", а потом долази господин Ђурађ. Све до краја 1413. године госпођа Мара је врло активна у вођењу државних послова. Идуће године врховна власт и формално прелази у руке господина Ђурђа. Господин Ђурађ самостално издаје једну разрешницу рачуна 25. IX 1414. године.[93] Изгледа да се с насталим променама може

---

[87] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 154, 155.

[88] *Г. Суботић — С. Кисас*, Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској Гори, Зборник радова Византолошког института 16, Београд 1975, 165, 166.

[89] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 156, 157.

[90] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 157.

[91] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 159.

[92] Споменик САНУ 3, 32. У овом случају нарушен је природни редослед, пошто се на првом месту помиње господин Ђурађ, па тек онда госпођа Мара. Треба имати у виду чињеницу да поменута исправа не представља повељу у пуном смислу речи, већ по свој прилици само концепт за писање (*Синдик*, Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла, 194). Д. Синдик претпоставља да је у питању „препис или концепт". За колебање нема разлога. У питању је концепт. На такав закључак упућује више чињеница: a) неуредност писма, b) прецртавање појединих речи и слова, c) накнадно уписивање појединих израза између редова, d) почетак исправе који непосредно прелази на одлуку о правној радњи и сл.

[93] *Стојановић* Старе српске повеље и писма, I/1, 163.

повезати боравак деспота Стефана у Приштини јула 1414. године. Од тог времена па до 1424. године из канцеларије Ђурђа Бранковића и Дубровника у оба правца упућено је осам аката. Од ових исправа, госпођа Мара и господин Ђурађ помињу се само у две исправе, док се преосталих шест непосредно везује за име „славног и веленожног господина Ђурђа Вуковића", како су Дубровчани почели да га ословљавају већ почетком 1415. године.[94] У последњој деценији њеног живота, утицај госпође Маре на државне послове осетно је опао, али се њено присуство ипак осећало. Тих година почиње да узима учешће у политичком животу последња Ђурђева жена госпођа Јерина, па је господин Ђурађ „сь богодарованною ми соупроужницею госпождею Катакоузиною, кура-Еринoю" поклонио два села манастиру Св. Павла 15. XI 1419. године.[95]

На основу свега што је горе речено може се закључити да су савладарски односи у области Бранковића прошли кроз неколико етапа, од којих је занимљив период између 1403. и 1406. године, затим, од 1406. до 1414. и најзад, од 1414. до 1425. године. У првом и краткотрајном периоду (1403—1406) врховну власт деле сви наследници Вука Бранковића, али већи утицај на државне послове имају два старија сина, Гргур и Ђурађ, па се и у јавноправним актима помињу први у редоследу наследника Вука Бранковића. После повлачења господина Гргура из политичког живота врховну власт деле господин Ђурађ, његов брат Лазар и њихова мајка поспођа Мара, али се приликом њиховог помињања у јавноправним исправама поштује природан редослед старешинства, тако да се по правилу као прва помиње госпођа Мара, па Ђурађ и на крају Лазар. Овај редослед није више никада нарушен све док је госпођа Мара била у животу, али од 1414. до 1425. године она је све мање присутна у политичком животу, што је и разумљиво, јер је врховну власт и формално преузео господин Ђурађ Вуковић. У поређењу са савладарством браће Драгаша и Лазаревића, савладарство Бранковића (Вуковића) издваја се по томе што код њих до 1414. године није истакнут, а није ни постојао врховни или главни владар. Код Лазаревића је то увек био и остао Стефан Лазаревић, а код браће Драгаша деспот Јован Драгаш који је постепено уступао власт млађем брату Константину.

Балшићи

За разлику од Лазаревића, Бранковића и Драгаша, ближих или даљих рођака Немањића и потомака најугледнијих властеоских породица, први Балшићи су прави скоројевићи који су из редова ситне властеле доспели до положаја самосталних обласних господара. Осамостаљивање Балшића започело је у оквирима јединствене српске државе, чији је легитимни владар тада био цар Урош. Балшићи су повремено, кад мање кад више, признавали врховну власт цара Уроша и његовог савладара краља Вукашина, следили њихову политику, али су најчешће

[94] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 163—167.

[95] Споменик САНУ, 3, 32, 33.

иступали потпуно самостално.[96] Што је јединство српске државе постојало све слабије, то је самосталност Балшића постајала све изразитија, тако да се они на крају претварају у равноправне савезнике краља Вукашина. После погибије краља Вукашина на Марици и смрти цара Уроша 1371. године, Балшићима ништа више није стајало на путу да постану легитимни носиоци врховне власти у области којом су и до тада господарили. Брз успон три Балшина сина, Страцимира, Ђурђа и Балше II, привлачио је пажњу многих историчара. Недавно је исцрпно и свестрано размотрена целокупна делатност Балшића, укључујући и њихове међусобне односе. На основу извршене анализе закључено је, поред осталог, да „у овој породици, као и код других осамостаљених великаша, избија на видјело колективни облик господарења, у коме учествује више чланова породице", затим, да „они задржавају односе какве су навикли да имају у својим приватним имовинским односима", и најзад, „да све важније одлуке и акте доносе заједнички".[97] Треба још приметити, да у науци није промакла незапажено скромна титулатура првих Балшића, која није стајала у сразмери са стеченом политичком моћи.

Све наведене констатације можемо прихватити као тачне у основи, али се при том не сме изгубити из вида чињеница да Балшићи припадају „првој генерацији" обласних господара који су тек стварали своје области. Не би се смеле потпуно занемарити ни разлике које су постојале између колективног господарења Балшића и других обласних господара, нити се сме занемарити еволуција оваквог облика господарења. О колективном облику господарења и заједничком доношењу одлука и аката најпотпунија обавештења могу се наћи у једној исправи коју су Балшићи издали Дубровнику. На захтев Дубровчана, Страцимир, Ђурађ и Балша II укинули су наплаћивање царине у Дању 17. I 1368. године, па су о томе издали посебну исправу. Издата исправа има облик писма које почиње на следећи начин: „ѡдь Срацимира и ѡдь Гюргы и ѡдь Балшє нашоии любовнои брати и приıатєлимь. кнєзꙋ и сꙋдиıамь и властєломь дꙋбровьчкимь".[98] У исправи Балшићи употребљавају изразе као што су „наша земља" или „наша вјера" што недвосмислено говори о колективном облику господарења у којем учествују сва три Балшина сина, чија се имена наводе по природном редоследу старешинства. Исте године (1368) и на сличан начин помињу се имена Балшиних синова у једном писму које је било упућено дубровачком кнезу: „ѡдь Срацимира и ѡдь Гюрьгıа".[99] Име Балше II је изостављено вероватно због његове младости, као и садржине издатог акта. Овим актом Балшићи нису потврђивали трговачке повластице Дубровчана, већ су захтевали враћање Страцимировог појаса који је био заложен у Дубровнику. Треба још приметити да ни у првом ни у другом писму уз имена Балшиних синова не стоји титула „господин". Изгледа да је на ову појаву највише утицала врста акта стилизованог као писмо, а можда и неки други разлоге.

[96] О осамостаљивању Балшића исцрпно: Историја Црне Горе, II/2, Титоград 1970, 6—29 (С. Ћирковић); *Михаљчић*, Крај Српског Царства, 47—50, 54—57, 65—67, 83—85, 125—135.

[97] Историја Црне Горе, II/2, 20 (С. Ћирковић).

[98] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 104.

[99] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 105.

Почетком седамдесетих година XIV века, титула „господин" почиње редовније да се ставља уз имена Балшиних синова. После Страцимирове смрти, старешинство у породици прешло је на његовог брата, господина Ђурђа I Балшића који је и пре тога био веома активан у политичком животу. У вођењу спољне и унутрашње политике он иступа или потпуно самостално или као најстарији мушки члан породице Балшића коју су тада сачињавали: Ђурађ I, његов брат Балша II и њихов синовац Ђурађ II Страцимировић. Изгледа да је Ђурађ I иступао потпуно самостално у свим пословима који се тичу Призрена, Требиња, Конавала и Драчевице, што није нека случајност. У науци је утврђено да су Балшићи стекли Призрен са околином тек после погибије краља Вукашина на Марици (1371), док су Требиње, Конавле и Драчевицу запоселили приликом пропасти самосталне области Николе Алтомановића (1373).[100] О самосталном деловању Ђурђа I сачувана су обавештења у неколико исправа. У једној исправи он је дао „вјеру" Дубровчанима за „људе" босанског бана Твртка — влахе — „поносникe" дубровачких трговаца, да могу слободно долазити у Дубровник преко Сланог или неким другим путем, и да могу слободно „излазити" из Дубровника.[101] Ђурађ I је такође самостално издавао разрешнице рачуна закупцима призренске царине и, што је битно, Дубровчани су се обавезали да ће управо њему давати „српски доходак" од 2.000 перпера годишње.[102] Наведени примери недвосмислено показују да је Ђурађ I Балшић самостално одлучивао о пословима који се тичу Призрена, Требиња, Драчевице и Конавала.

Занимљива обавештења о међусобним односима Балшића могу се наћи у једној њиховој потврди трговачких повластица Дубровчана. Приликом своје посете Дубровнику 30. XI 1373. године, господин Ђурађ се заклео Дубровчанима, како у своје име тако у име свог брата Балше и у име свог синовца „младог Ђурђа", да ће бити верни пријатељи Дубровчана. Поред тога, он се обавезао да не буде других царина којих није било за време цара Душана: „ни ѹ мнѣ ни ѹ мога брата Балшѣ ни ѹ мога синовца младога Гюргя".[103] Наведене чињенице несумњиво показују да постоји заједница Балшића и да у њено име иступа господин Ђурађ, али истовремено упућују на закључак да сваки од тројице Балшића има своју територију. У науци је већ упозорено на велику самосталност Ђурђа I у вођењу политике Балшића, а такође и на могућност да је сваки члан ове заједнице имао своју област. „За Балшу II то је сасвим сигурно послије добијања Валоне, Берата и Химаре" закључио је С. Ћирковић.[104] Пошто је Ђурађ I Балшић самостално одлучивао у пословима који се тичу Призрена, Требиња, Конавала и Драчевице, из тога следи закључак да су у питању територије којима је Ђурађ I самостално управљао. Сада се знатно одлучније може говорити и о посебној територији Ђурђа II Страцимировића, иако недостају подаци да се она прецизније обележи. Политички успон Ђурђа I текао је узлазном линијом готово до пред крај његовог живота, па је сасвим разумљиво што га његов „дијак"

---

[100] Историја Црне Горе II/2, 29, 30 (С. Ћирковић).
[101] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 106.
[102] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 107, 108.
[103] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 106, 107.
[104] Историја Црне Горе II/2, 33 (С. Ћирковић).

Рајче назива и „великим господином" (1374).[105] Савременици су такође познавали његову политичку моћ и није случајно што га у незваничним списима називају понекад „благочестивим господином" и „самодржавним господином".[106]

Заједница Балшића одржала се неко време и после смрти Ђурђа I. У једној разрешници рачуна која је издата 15. II 1379. године, саопштава се да Јакета Колановић, који је држао „кућу" Страцимирову и Ђурђеву и Балшину (управљао приходима), није остао никоме дужан. Поравнавање дугова било је извршено пред Балшом II и госпођом Теодором, женом Ђурђа I, али изгледа да је баш тада дошао и крај заједници Балшића.[107] Двадесетог новембра 1379. године „господин Балша по милости божијој" створио је „милост" Дубровчанима, тј. потврдио је све повластице дубровачких трговаца које су они стекли за живота његовог брата, господина Ђурђа I. У тексту ове повеље Балша II иступа у првом лицу („ја") и употребљава изразе као што су „моја земља", „моји људи" и „моја властела".[108] Из садржине издате повеље не може се ни наслутити да је он тада делио власт у земљи са својим синовцима, Ђурђем II Страцимировићем и Константином Ђурђевићем. Краће речено, Балша II иступа као једини и легитимни владар у области Балшића. Потпуно иста схватања присутна су и у повељи коју је он издао Дубровчанима 24. IV 1385. године. Текст ове повеље почиње следећом реченицом: „Ꙗ Балша милости божиюмь д8ка драчки и ѡштє", а онда се даље у повељи употребљавају изрази: „моја земља", „моја властела", „моја вјера", да би се поменула и обавеза плаћања „од моје куће" (Балшине).[109] На основу изложених чињеница може се закључити да Балша II није делио врховну власт ни са једним рођаком, већ од новембра 1379. године до краја живота. После смрти Балше II Балшића 18. IX 1385. године, једним делом некадашње простране области загосподарио је његов синовац, Ђурађ II Страцимировић. На том простору Ђурађ II такође није делио власт са својим рођацима. У повељи коју је издао Дубровчанима 27. I 1386. године, снажно су истакнута његова владалачка права и легитимитет његове власти, тако да се у интитулацији ове повеље упозорава да је Ђурађ II „у Христу богу благоверни и самодржавни господин свој Зети и Поморској земљи".[110] Овакву или сличну титулатуру није употребио ниједан Балшић пре Ђурђа II. Поред интитулације и из садржине целе повеље може се лако уочити да врховна власт у земљи припада искључиво господину Ђурђу II Страцимировићу. Заједничка владавина која је укинута за време Балше II није више обнављана.

Деоба власти најпре између тројице Балшиних синова Страцимира, Ђурђа I и Балше II, а затим између последње двојице и њиховог синовца Ђурђа II, као да сама по себи сведочи о постојању савладарских

---

[105] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 108.

[106] *Стојановић*, Стари српски записи и натписи, I, 48 бр. 149 и 150.

[107] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 108.

[108] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 109.

[109] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1 109, 110. О политичкој делатности „дуке драчког" исцрпније: Историја Црне Горе, II/2, 44—48 (С. Ћирковић).

[110] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 110.

односа. Такву могућност поткрепљује и чињеница што су постојале три посебне „куће“ — Страцимирова, Ђурђева и Балшина — и што је свака „кућа“ имала територију којом је непосредно управљала. Постојање посебних „кућа“, а истовремено и заједнице Балшића, затим, деоба територија и врховне власти јесу неоспорне чињенице, па ипак се успостављени односи не могу дефинисати од свог почетка као савладарски. Све док су се налазили у животу цар Урош и краљ Вукашин и док је Српско царство постојало бар формално, Балшићи су имали озбиљних проблема да се одрже на власти. Када су прилике захтевале, спасавали су своју самосталност приближавањем или потчињавањем цару Урошу, а још више краљу Вукашину. У том раздобљу одиста се не може говорити о успостављању савладарских односа међу Балшићима. Тада су они били само једна осамостаљена властеоска породица и ништа више. Прилике су се нагло измениле после погибије краља Вукашина и смрти цара Уроша (1371), легитимних носилаца врховне власти, али се још неко време рачунало са обнављањем Српског царства и јачањем ауторитета врховне власти. Таква је могућност изгледала вероватна и Дубровчанима и Балшићима. Новембра 1373. године Ђурађ I Балшић сагласио се с Дубровчанима да они неће бити дужни да му плаћају српски доходак: „ако тко буде цар, господин Србљем и властели и земљи српској“.[111] Оваква или слична схватања нису убрзавала легализацију владалачких права Балшића и других обласних господара. На том плану постигнут је видан успех управо 1373. године, о чему сведочи садржина већ помињане исправе коју су Балшићи издали Дубровчанима. Још већи успех у легализацији владалачких права постигнут је две године касније. Почетком октобра 1375. године кнез Лазар и Ђурађ I Балшић сазвали су сабор у Пећи на којем је изабран патријарх српске православне цркве Јефрем.[112] Откако је српска црква стекла аутокефалност, једино су Немањићи сазивали саборе на којима су бирани поглавари српске цркве. Сада је то право постало доступно и Балшићима. После смрти Ђурђа I право на сазивање таквих сабора припадало је искључиво кнезу Лазару и његовим наследницима. Право сазивања сабора за избор патријарха, чак и у заједници с још једним обласним господарем, најречитије говори о потпуној легализацији власти Балшића и, што је битно, да су савременици њихову власт прихватили као легитимну.

Целокупно досадашње излагање омогућава нам да издвојимо три етапе кроз које је пролазила власт Балшића. Прва етапа обухвата период између 1360. и 1371. године, када су Балшићи само властеоска породица која се бори за самосталност. Друга етапа започиње после смрти цара Уроша и траје до 1379. године. У том периоду у потпуности су легализована владалачка права Балшића и савременици прихватају њихову власт као легитимну. Пошто су тада сви Балшићи имали одређен удео у врховној власти, онда је то уједно и период њиховог савладарства. Трећа и последња етапа започиње 1379. године, када Балша II престаје да дели власт са својим рођацима, па савладарство као облик владавине више не постоји.

---

[111] *Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, 107.
[112] *Пурковић*, Српски патријарси средњега века, 101—115.

На основу свега што је до сада речено о владавини Балшића, Бранковића, Драгаша и Лазаревића, могуће је издвојити у основи два различита облика савладарства. У првом случају увек се знало и истицало да је само један члан владалачке породице врховни владар у земљи, док се у другом случају таква појава не може запазити. Кнез Стефан Лазаревић и деспот Јован Драгаш сматрани су по начелима примогенитуре за легитимне владаре у својим областима, док су њихове мајке и браћа имали само известан удео у врховној власти. За разлику од Лазаревића и Драгаша, код Бранковића и код Балшића (до 1379) сви су чланови владалачког дома имали, бар формално, приближно подједнак удео у врховној власти. Треба свакако истаћи да се и код њих водило рачуна о томе коме припада старешинство у породици. Као посебан облик владавине код Балшића и Бранковића, савладарство се развило углавном из односа који су постојали у овим породицама пре него што су стекле статус обласних господара. Познато је да су се Балшићи уздигли из редова ситне властеле, док су наследници Вука Бранковића неколико година били сведени на ранг обичне властеле. Све се то морало одразити на изградњу врховне власти, али је даљи развој сигурно водио у самодржавље. Као облик владавине, самодржавље је сигурно постојало у области кнеза Лазара, а вероватно и у области деспота Дејана. У сваком случају њихови наследници су прихватили такав облик владавине, а савладарство се у области Лазаревића и Драгаша развијало из потребе да се унапред одреди наследник престола, а такође и да се малолетним легитимним владарима пружи ефикасна помоћ у вођењу државних послова. Брига о будућем наследнику престола дошла је до пуног изражаја у Србији деспота Стефана Лазаревића.

MILOŠ BLAGOJEVIĆ

CO-RULE IN SERBIA AFTER THE DEATH OF EMPEROR UROŠ

After the death of emperor Uroš (1371) and of his co-ruler kralj Vukašin, that same year on the Marica, the Serbian Empire was left without legitimate bearers of supreme power. Consequently the situation favored the creation of a number of independent territories. The process of political fragmentation which was taking place even before Uroš's death now entered a final phase. In the territories which they succeeded in subjugating regional masters assumed all the rights which had once belonged exclusively to Serbian kings and emperors. In contrast to the kings and emperors the new rulers bore various titles of both domestic and foreign origin. Some held the title *knež*, *župan* or *vojvoda*, while others *kesar*, *sevastokrator* or *despot*, and there were also regional lords without any of these titles, but who bore the distinction *gospodin* (dominus) next to their names. Of course it is necessary to emphasize that modest titles do not simultaneously indicate weak political

authority. The new rulers shaped their political authority according to older models if that was possible, or they invented new forms. The regional lords kept in mind the issue of their future successors, as well as those persons who assisted them directly in the execution of governmental functions. All of this was the result of the phenomenon of co-ruling in Serbia after the death of emperor Uroš.

The author of the article warns that there were fundamentally two forms of co-ruling. In some territories the name of the legitimate supreme political authority was always known and emphasized, while in others this was not done. Immediately after the deaths of their fathers, despot Jovan Dragaš and despot Stefan Lazarević were considered the legitimate, supreme rulers in their own territories, while their mothers and brothers, as co-rulers, only held a fixed portion of supreme power. In contrast to Dragaš and Lazarević there was no supreme ruler in the territory of Balšić (until 1379) and his successor Vuk Branković; all the members of the ruling house formally had an approximately equal portion of supreme power. This type of approach enabled M. Blagojević to elucidate more fully certain phenomena in the families of the regional lords, especially in the territory of Lazarević where co-rule was maintained the longest.

Печат на хиландарској повељи госпође Маре и њених синова, Богородица са Христом, аверс (фото Јован Грујић)

Печат на хиландарској повељи госпође Маре Бранковић и њених синова Ђурђа (Г8рьгь), Гргура (Грьг8р) и Лазара (Лаз[а]рь) као савладара, реверс, 1406 (Хиландарски архив А 9/3, фото Јован Грујић)

Зборник радова Византолошког института, XXI, 1982.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XXI, 1982

ГОЈКО СУБОТИЋ

ПЕЋКИ ПАТРИЈАРХ И ОХРИДСКИ АРХИЕПИСКОП НИКОДИМ

У разматрању нејасних односа између Пећке патријаршије и Охридске архиепископије у XV веку до сада је највише места добило питање опстанка српске цркве после њеног пада под турску власт. Већина истраживача уложила је посебне напоре да из ретких преосталих вести наслути стварни положај који је српској патријаршији — суоченој са старим тежњама охридске цркве да је врати под своју јурисдикцију — донело најпре турско освајање духовних средишта у Пећи и Жичи (1455), а затим и читаве земље (1459). Неколико година пре тога извори су забележили и занимљиву појаву да су се на челу двеју великих црквених организација у ово време налазиле особе истог имена — у Пећи патријарх, а у Охриду архиепископ Никодим. Необична подударност није остала без одјека у радовима посвећеним везама између ових духовних центара. Сплет посебних околности — пре свега, широко прихваћено мишљење да је Охридска архиепископија по успостављању турске власти једну за другом захватала све српске епархије, а затим и загонетни смисао једног записа патријарха Никодима, где се уз пећку спомиње и охридска црква као равна с њом — није допустио да се присуство двојице истоимених духовних поглавара схвати као пука случајност, а њихове личности протумаче као две сасвим независне историјске појаве. У том светлу, ово слабо познато поглавље у историји хришћанских цркава на Балкану постало је још неизвеснијим, па су и предложена решења показала знатне међусобне разлике. Извесна опрезност код већине аутора сасвим је разумљива ако се узме у обзир да највише коришћени подаци не пружају довољно чврсту основу. Питање веза између црквених средишта у Пећи и Охриду и њихових највиших достојанственика заслужује због тога да се још једном пажљиво проучи, утолико пре што поједини извори до сада уопште нису узимани у обзир и што се чини неопходним да се решавању неких нејасних места приступи са сасвим других основа.

Патријарх Никодим је дошао на чело српске цркве у другој половини 1445. године. У својој повељи Карејској испосници, издатој 15. јуна 1450, навео је да је пета година како је ступио на престо светог Саве,[1] а најранији његов помен забележен је 14. јануара 1446, када

[1] *B. Korablev*, Actes de Chilandar, II, Византийский временник XIX, Приложение N° 1 (1915) 565; *М. Пурковић*, Прилошци српској историји, 5. Кад је Никодим постао патријарх? Гласник Скопског научног друштва XXI (1940) 168.

је једно јеванђеље поклонио „Великој цркви архиепископији и патријаршији“,[2] и то изгледа Жичи, а не Пећи, јер је 1445/6. године „Великој цркви патријаршије Жиче“ даровао и један пролог који је крајем прошлог столећа припадао збирци Богородице Перивлепте у Охриду.[3]

Пре избора за патријарха Никодим је, изгледа, једно време био студенички игуман, а затим рашки митрополит.[4] Као патријарх, повремено је боравио можда и у Жичи о којој се старао, али је 1450. био на престолу у Пећи. Крајем пролећа обрели су се пред њим угледни представници хиландарског братства — сам игуман, јеромонах Роман, проигуман Варнава и старци Теодосије и Сава — да „Велику цркву српске патријаршије“ подсете на њену обавезу да Карејској испосници даје свој „приложак“ који јој је завештао још њен оснивач св. Сава.[5]

---

[2] *С. Ристић*, Дечански споменици, Београд 1864, 44.

[3] *П. Н. Милюков*, Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1898-м году, Известия Русского археологического института в Константинополе IV 3 (София 1899) 139; *Й. Иванов*, Български старини из Македония, София 1908, 215; 1931², 43; *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, I, Београд 1902, 90, број 283; IV, Сремски Карловци 1923, 28, број 6137. Пролог се данас чува у рукописном одељењу Бугарске академије наука (No 74). Један од листова овог рукописа однео је у Русију Е. Гиљфердинг и сада је у библиотеци „Салтиков-Шчедрин” у Лењинграду (No F. I. 488). Запис патријарха Никодима последњи је објавио *Б. Ангелов*, Извороведчески приноси, Старобългарска литература. Изследване и материали, София 1971, 355—357, уз опаску да су ранији издавачи *Й. Иванов*, на нав. месту, и *Х. Кодов*, Опис на славянските ръкописи в БАН, 147—150, где је пролог подробно обрађен, погрешно прочитали годину 1446 (‚ѕцнд) уместо 1476 (‚ѕцпд). Нисмо у прилици да непосредно проверимо запис, али нам се чини мало вероватним да је заиста у питању грешка патријарха Никодима, а затим и старијих поменутих научника. Слово н (50) и п (80) врло слично се пишу, па је можда у питању и превид самог Ангелова, тим пре што је годину 6954. из патријархове белешке преписао већ Гиљфердинг на листу који је понео собом. Б. Ангелов, зачудо, није скренуо пажњу да година 1476. не одговара ни времену патријарха Никодима ни деспота Ђурђа који се у запису такође спомиње.

[4] *И. Руварац*, О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557—1690), Задар 1888, 5; *исти*, Рашки епископи и митрополити, Глас СКА XLII (1901) 23. Не би требало сумњати у његово мишљење да је у питању иста личност. Митрополит Никодим је очевидно био близак деспоту Ђурђу, с којим је 1439. напустио Србију, а 9. маја 1443, у друштву смедеревског митрополита Атанасија, у Дубровнику примио 12.000 аспри из деспотовог поклада (*М. Пуцић*, Споменици српски, II, Београд 1862, 101).

[5] *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 474. Обавеза коју је утврдио св. Сава односила се на српске архиепископе и подразумевала, касније, да испосница добија по четрдесет перпера и једну мазгу годишње. У XIV столећу обавезу је обновио хиландарски игуман, доцнији архиепископ Никодим који је и сам једно време боравио у келији св. Саве у Кареји. Свакако у вези са тим Никодим је наложио да се начини један препис Карејског типика који је требало да се чува у архиепископској ризници (*М. Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови у средњем веку, Београд 1972, 101—102). Економски положај испоснице нарочито се побољшао средином века заузимањем царице Јелене која га је видела у тешком стању када је са мужем и сином боравила у Светој Гори (опширније в. *Р. Грујић*, Царица Јелена и Ћелија Св. Саве у Кареји, ГСНД XIV, 1935, 43—57; *М. Живојиновић*, Светогорске келије, 98—99). У наведеној повељи од 15. јуна 1450. патријарх Никодим је удовољио и захтеву Хиландараца да се њихов посед у Пећи, који се састојао из куће, ступа земље и винограда, ослободи давања и других обавеза (*С. Новаковић*, Законски споменици, 475). Пре тога, краљ Милутин је допустио поглаварима српске цркве да убирају данак са хиландарских метоха, уз обавезу да Карејској испосници сваке године дају по четрдесет перпера, осам мазги и два кожуха (*М. Живојиновић*, Светогорске келије, 102).

Патријарх се посаветовао са „сабором црквеним Дома Спасова", монасима и властелом, утврдио оправданост хиландарског захтева и приметио да се са давањем престало још после смрти цара Душана. Скуп је зато потврдио ову стару обавезу Патријаршије према Карејском пиргу, али је нагласио услов да се у испосници одржава типик св. Саве. Ускоро, 1450/1, по жељи патријарха Никодима, на Светој Гори је преведен са грчког Шестоднев Јована Златоустог,[6] који је он следеће године поклонио „Великој цркви патријаршије", оставивши у рукопису и записе са својим именом.[7]

Деспот Ђурађ се у то време старао да пренесе у земљу мошти апостола Луке које су лежале у Епиру. О припремама током 1452. сведоче занимљиви описи транслације светитељевог тела из Рогоса у Смедерево,[8] где је оно стигло 12. јануара 1453.[9] Деспот се у вези са реликви-

[6] *И. Руварац*, О каталозима пећских патриараха, ГСУД XXIII (1868) 242; *Љ. Стојановић*, Записи I, 92, број 293.

[7] *М. Вукићевић*, Из старих Србуља, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XIII (1901) 311; *Љ. Стојановић*, Записи, 1, 92—93, број 296 и 297.

[8] Описи су сачувани у рукописима манастира Крушедола (*I. Ruvarac*, O prienosu tiela sv. Luke u Smederovo, Rad JAZU V, 1868, 178—186) и париске Националне библиотеке (*И. Павловић*, О св. Луци и пренашању његовог тела. Рукопис српски друге половине XV века, ГСУД LI, 1882, 70—100).

[9] Оба описа транслације настала су пре 1459, јер наводе да се тело св. Луке још налази у Смедереву, где је остало до краја самосталности. При томе се и један и други састав одликују непосредним сведочењем и живописним појединостима, иако И. Павловић наглашава да су разлике међу њима велике и да се париски истиче знатно једријим и подробнијим казивањем (*И. Павловић*, О св. Луци, 72—73). Спис који је он издао, заиста, уз годину преноса светитељевих моштију (*исто*, 94), доноси и имена особа чије се присуство само спомиње, као и више других вредних података којих у другом тексту нема, али и крушедолски састав садржи низ драгоцених вести, посебно о смедеревским храмовима и даровима при проласку тела св. Луке, уз певање и молепствија која су у престоници била прожета надом да ће зидине утврђеног града под заштитом светитеља постати још снажније. Нарочито је вредан пажње податак да је сама Мара Бранковић (дшти првородна) начинила — свакако имајући у виду да је апостол Лука био из Антиохије — фелон од сиријске тканине са златом. Израђен је затим и нови кивот од позлаћеног сребра у који је положено његово тело. По саставу из Крушедола, ковчег је начињен по налогу „самодржавног деспота", како писац назива Ђурђа (*I. Ruvarac*, O prienosu, 186), док је према париском скупоцени ковчег даровао деспот Лазар, уз „завесе . . . украшене златним образима" (*И. Павловић*, О св. Луци, 95). Сама чињеница да се Лазар овде јавио са звањем деспота не би говорила да је текст настао тек у време када је он био на престолу, с обзиром да је титулу добио знатно раније, већ приликом женидбе крајем 1446 (*Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 191—192). Али истицање заслуга деспота Лазара у изради кивота за који се у другом рукопису наводи да је Ђурђев поклон — заслугâ, дакле, које нису неоспорне — и истовремено изостављање вести да је Мара Бранковић начинила за светитеља украшени фелон упућују, морамо то рећи уз опрезност, на доба владе деспота Лазара или чак на месеце после смрти деспотице Ирине, почетком маја 1457, када је део владарске породице са слепим Гргуром и царицом Маром побегао на султанов двор. Да је париски опис транслације — бар у сачуваној редакцији — настао нешто касније говори и занимљиво место у крушедолском рукопису о сумњи „малодушних" у мирисе који су се ширили из светитељевог ковчега као ливан, крин, различити цветови или јабука — сумњи, отворено изреченој, да неко ставља арому у кивот (*I. Ruvarac*, O prienosu, 185; уп. *Л. Павловић*, Из византијско-српских и млетачких односа. Транслација и проблеми аутентичности тела еванђелиста Луке, Неки споменици културе, II, Смедерево 1963, 39; *исти*, Музеј и споменици културе Смедерева, Смедерево 1972, 163). Ову вест непосредно изазвану појавом неверице у редовима савременика париски рукопис није донео, него је посебна пажња — у одвојеном поглављу — посвећена чудима која су у ранијем спису само уопштено назначена (*И. Павловић*, О св.

јама — писала је десетак година касније његова унука удата за Стефана Томашевића — распитивао код патријарха Никодима, али га је он упутио на прота Свете Горе,[10] свакако имајући у виду да су монаси на Атосу боље обавештени о судбини цариградских светиња којима су до IV крсташког рата припадале мошти св. Луке.[11] Деспот је на Свету Гору послао смедеревског митрополита Атанасија и добио од прота — касније, изгледа, и у личном сусрету с њим — уверавања да је то заиста тело св. Луке.[12] Затим је упутио посланике у Једрене и, вероватно уз помоћ султаније Маре[13] која се претходне године вратила на очев двор, добио од Мехмеда II одобрење да преузме мошти.[14] За светињу која је његовој младој престоници требало да подигне углед[15] деспот је издао 30.000 дуката.[16] По зими, његови представници са призренским митрополитом Михаилом отишли су у Рогос[17] и, изгледа, са задржавањем уз пут у Грачаници, пренели драгоцену реликвију у земљу. У време доласка свечане поворке патријарх Никодим је био слабог здрав-

---

Луци, 95—96). Међу њима, описано је и излечење свештеника који није веровао да је пред њим заиста тело св. Луке — чудо истакнуто у жељи да се отклоне недоумице које су мошти стално окружавале. Најзад, остало је непримећено да се у париском рукопису за смедеревског митрополита каже правещоу же тогда прѣстоль тоѥ митрополїє прѣѡсвещенномоу митрополитꙋ кѵр Аѳанасїю (*И. Павловић*, О св. Луци, 94), што свакако говори да је спис настао после његове смрти (27. марта 1456 — уп. нап. 29). Разуме се, треба да се испитају и упореде сва места у којима се текстови разликују и делом допуњују, а затим и да се шире утврди њихов међусобни однос који овде наслућујемо. По свему судећи, крушедолски састав настао је само неколико месеци после доласка реликвија у Србију, у првој половини 1453, а париски свакако после смрти митрополита Атанасија марта 1456, вероватно чак након одласка царице Маре и деспота Гргура на Порту маја 1457.

[10] *F. Rački*, Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina, Rad JAZU I (1867) 161.

[11] Тело јеванђелисте Луке налазило се у храму Светих апостола, где је 357. положено уз мошти св. Тимотеја и Андреја — *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, I, Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique, tome III, Les églises et les monastères, Paris 1953, 47, 50. Познато је, иначе да су драгоцености из царских гробова и део реликвија чуваних у познатој престоничкој цркви однели крсташи после 1204 (*исто*, 50). Од руских путописаца мошти апостола Луке, због тога, спомиње једино новгородски архиепископ Антоније који је Цариград посетио пред његов пад под латинску власт (*П. Саввaитов*, Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия, Санктпетербург 1872, 111), док их каснији поклоници — анонимни писац са почетка XIV века, новогородски архиепископ Стефан (око 1350), Игњатије из Смоленска (1389—1405), писар Александар (1393) и ђакон Зосим (1419—1421) — не наводе, иако описују друге драгоцености (*B. de Khitrowo*, Itinéraires russes en Orient, Genève 1889, 123, 136—137, 162, 203—204; *М. Н. Сперанский*, Из старинной новгородской литературы XIV века, Ленинград 1934, 57, 136).

[12] *F. Rački*, Prilozi, 161. У свом писму војводи Иванишу Влатковићу (1463) краљица Јелена (Марија) не доноси име личности која је у то време била на челу светогорске управе. Као бивши прот, јула 1452. спомиње се Доротеј из манастира Симонопетре, док у другом документу, такође из јула 1452, у замрљаном потпису прота стоји, изгледа, име Неофит — *J. Darrouzès*, Liste des prôtes de l'Athos, Le Millénaire du Mont Athos 963—1963, I, Chevetogne 1963, 436; Actes du Prôtaton, I, éd. *D. Papachryssanthou*, Paris 1975, 142.

[13] *Р. Ћук*, Царица Мара, ИЧ XXV—XXVI (1978—1979) 68.

[14] *I. Ruvarac*, O prienosu, 183; *И. Павловић*, О св. Луци, 92.

[15] *С. Ћирковић*, Смедерево — престоница српске деспотовине, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867. год., Београд 1970, 65.

[16] *F. Rački*, Prilozi, 161.

[17] *И. Павловић*, О св. Луци, 92.

ља.[18] Један од описа транслације бележи да он због болести није могао да учествује у „светлом празнику“ који је надмашио „олимпијско позориште“.[19]

Око 1453, упркос тешким приликама, српска црква је пружила доказа о свом још увек високом угледу у суседним православним земљама. На молбу молдавског војводе и клира, патријарх Никодим је тада рукоположио кир Теоктиста за митрополита Молдавије.[20] То је истовремено била и последња непосредна вест о њему. Не зна се, међутим, када је обављено хиротонисање молдавског митрополита. Околност да је Теоктист дошао у Србију за владе војводе Александра (1448—1455) одредила је само шире хронолошке границе овог догађаја, док се устоличење најчешће ставља у 1451—1452. или 1453. годину.[21] Чини нам се да прве од предложених година свакако треба одбацити. Одлука молдавског војводе и клира да се будући митрополит упути на рукополагање у Србију — и тиме призна надлежност њене, а не више Цариградске патријаршије — била је, по свему судећи, у непосредној вези са турским освајањем византијске престонице маја 1453. године. Молдавија је, наиме, у измењеним условима морала да потражи нову аутокефалну цркву чији би поглавар могао да рукоположи њеног митрополита. Прилике су биле такве да је приступ Цариграду био отежан и пре његовог пада,

---

[18] Описи различито приказују учешће патријарха Никодима у дочеку светитељевих моштију. Париски рукопис истиче да је сам поглавар у пратњи епископа и клира изашао пред тело апостола Луке и дочекао га на Морави (*И. Павловић*, О св. Луци, 93), док крушедолски објашњава да Никодим — и поред деспотове поруке патријарху, митрополитима и игуманима да крену са даровима у сусрет светитељевим моштима чим чују да оне стижу у земљу — због болести, није могао да им се придружи (*I. Ruvarac*, O prienosu, 183). Он је зато послао клир да светињу дочека на начин који је уобичајен за литије, па су је митрополити и игумани пресретали и затим, уз песме, пратили са свећама и кадионицама у рукама (*исто*, 183—184). Писац крушедолског текста сигурно је био обавештен да Никодим није био у дочеку када је, говорећи о овом догађају, одступио од уобичајене схеме: нагласио је да патријарх није био присутан, иако је требало да учествује у тако значајном чину у животу цркве. Можда ће пажљивија анализа показати да је париски, каснији састав изоставио ову епизоду да се ништа не би одузело свечаном карактеру догађаја и поштовању којим су реликвије примљене у Србији, па је чак истакао да је патријарх *први* дочекао тело апостола Луке на Морави. Поред осталог, последица прераде — уколико није реч о сасвим другом тексту — могло је бити и навођење имена оних особа које су у крушедолском саставу само поменуте (призренског митрополита Михаила и др.), као и бележење *године* са датумом транслације — године за којом се у првом саставу, због близине догађаја, није осећала потреба.

[19] *I. Ruvarac*, O prienosu, 180.

[20] *I. Bogdan*, Vechile cronice moldovenesci până la Urechia, Bucarest 1891, 144. Тумачећи вести из молдавских летописа о посвећивању Теоктиста за митрополита, И. Богдан у личности патријарха Никодима није видео поглавара српске него охридске цркве. Неспоразум је отклонио М. Ласкарис, подсетивши, поред осталог, да се у хроници монаха Азарија посебно истиче да је рукополагање молдавског архијереја обављено за владе деспота Ђурђа — *M. Lascaris*, Joachim, métropolite de Moldavie et les relations de l'Église moldave avec le patriarcat de Peć et l'archevêché d'Achris au XVe siècle, Academie roumaine, Bulletin de la section historique XIII (1927) 6—9 (посебан отисак), где се наводе и извори са старијом литературом о овом питању.

[21] У румунској науци било је распрострањено уверење да је избор Теоктиста за митрополита 1451. или 1452. био последица отпора према унији коју је заступао ранији митрополит Јоаким са једним делом клира. М. Ласкарис је изложио и могућност да је Теоктист због опсаде византијске престонице посвећен у Србији 1453. или у жељи да се молдавска црква ослободи зависности од Цариградске патријаршије 1454—1455. године — *M. Lascaris*, Joachim, métropolite de Moldavie, 4—5.

али војвода свакако није журио с овим чином у месецима неизвесности, ако је већ пре тога био упражњен духовни престо, него је сачекао коначни расплет догађаја и прихватио надлежност Српске патријаршије тек када је до њега доспела вест о крају Византијског царства и новом положају васељенског поглавара. С друге стране, рукополагање сигурно није обављено ни знатно касније, јер је већ следеће године постало јасно да ће цариградска црква продужити свој живот и да је турска власт неће спречавати у увођењу нових подручних архијереја у њихова звања. У пролеће 1454, уз посебне знаке султановог поштовања, за цариградског патријарха изабран је Генадије Схоларије. Рукополагање кир Теоктиста било је, дакле, изведено највероватније у другој половини 1453. године.

Нови продори Турака после пада Цариграда учинили су да се ускоро и сам српски владар нашао суочен са питањем да ли сме да напусти традиционалну праксу при постављању црквеног поглавара у својој земљи. Већ крајем пролећа 1455, заједно са суседним градовима и областима, у турски посед је доспело и седиште српске патријаршије у Пећи,[22] а споразумом деспота Ђурђа са Мехмедом II крајем исте или почетком следеће године Турској су препуштени сви крајеви јужно од Крушевца и Западне Мораве, чиме се и Жича трајно нашла под османском влашћу.[23] У измењеним политичким приликама доведен је у питање канонски положај поглавара српске цркве: с обзиром да се ниједно од старих средишта самосталне цркве није више налазило у границама Деспотовине, било је неизвесно да ли се српски патријарси могу да поставе на другом месту. Разуме се, ово питање постало је актуелно

[22] Мишљење А. Гегаја да се власт Дукађина већ у XV веку простирала на област Пећи (*A. Gegaj*, L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle, Louvain — Paris 1937, 13) није прихватио И. Божић, сматрајући да се „административни појам неке османске управне јединице која је носила назив Дукађини" тек касније, повремено, ширио на Пећ, Ђаковицу и Призрен (*И. Божић*, О Дукађинима, Зборник Филозофског факултета VIII, 1964, 395, нап. 2 = Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 345, нап. 60). С. Ризај, полазећи од чињенице да ниједан од извора не доноси вест да је 1455. у турске руке — заједно са Новим Брдом, Приштином и Трепчом — пала и Пећ, изразио је мишљење да је она припадала полуслободним пределима Дукађина који су се налазили у вазалном односу према султану и да је освојена вероватно тек 1462 (*S. Rizaj*, Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka, Priština 1968, 24; уп. *исти*, О дефтеру скадарског санџака из 1485. год., ЈИЧ XIX 1—2, 1980, 107—108, где истиче да је попис „без околине Пећи, Ђаковице, Призрена, Истока и Ђураковца, која није припадала Области Вука"). — Професор С. Ћирковић љубазно ми је препустио да саопштим његове закључке у вези са овим документима који другачије сведоче. Опширни катастарски попис области Бранковића, састављен одмах по заузимању ових крајева 1455, наводи и села удаљена свега двадесетак километара од Пећи. Овде је, дакле, изузета непосредна околина Пећи, као и, јужније, подручје дечанског властелинства, али границе чини сасвим разумљивим већ сам карактер наведеног дефтера: попис из 1455. односи се изричито на Vilâyet-i Vlk, тако да су овде набројани само поседи који су некада били у Вуковој власти, а не и они који су припадали Пећкој патријаршији и манастиру Дечанима; при подели ових освојених крајева у црквена имања се није дирало (уп. Oblast Brankovića, Opširni katastarski popis iz 1455. godine, izd. Orijentalnog instituta u Sarajevu, 1, Sarajevo 1972, карта у прилогу; Историја српског народа, I, Београд 1981, 505, карта властелинства манастира Дечана према нацрту М. Благојевића). Пећ се, према томе, већ 1455. нашла у широком захвату Мехмеда II Освајача који се тек пошто је у целини покорио ово подручје окренуо ка северу. Професору С. Ћирковићу и овде изражавам пријатељску захвалност.

[23] *К. Јиречек*, Историја Срба, I, Београд 1952^{2}, 382.

тек у тренутку када се јавила потреба да се изабере нови духовни поглавар. Објашњење канонских начела затражено је од самог васељенског патријарха, ученог Генадија Схоларија, првог који је после пада Цариграда изабран на духовни престо (1454—1456). Велики беседник и ватрени противник уједињења са католичком црквом одговорио је деспоту Ђурђу на питања која су се тицала различитих области црквеног живота.[24] На најзанимљивије — да ли владар (ὁ αὐθέντης τοῦ τόπου) и сабор епископа могу поставити архиепископа и патријарха и у случају да се у земљи више не налази место где је некада био духовни престо — Генадије је одговорио потврдно и навео живе примере из свога доба и ближе прошлости: митрополит Навпакта ни тада се није налазио у свом месту, јер је оно било под Латинима, док се руски митрополит с правом назива и кијевским иако столује у Москви; најзад, ни цариградски патријарси нису током латинске владавине боравили у својој старој престоници него у Никеји. Једино није допуштено — истакао је на крају Схоларије — да у месту где се поставља патријарх или архиепископ постоји и неки други епископ који обавља своју дужност.[25] На начелно постављено питање српски деспот је добио одговор који му је пружао могућност да у преосталом слободном делу своје земље постави новог духовног поглавара.

По свој прилици, већ је сам патријарх Никодим дочекао пад старих црквених средишта и суочио се са положајем у који је доспео његов престо освајањем некадашњег језгра земље. Мало је у ствари вероватно да је он умро пре лета 1455, јер је 4. јула те године са великог сабора у Ђуру, где је учествовао и деспот Ђурађ, страсни заговорник похода против Турака, фрањевац Јован Капистран писао папи Калисту III о условима под којима могу да се окупе хришћанске снаге, напомињући да Срби de oboedientia papae nihil curant, dicentes quod patriarcha Rascianorum est eorum papa.[26] Истина, патријарха Никодима извори последњи пут помињу још почетком 1453. у вези са преносом тела св. Луке, док Капистран у наведеном писму не доноси његово име. Али у то време на престолу српске цркве свакако није био Арсеније II. Као Никодимов непосредни наследник и последњи патријарх уз чије име летописи бележе да су Турци покорили земљу, а српској цркви наметнули велики данак, Арсеније није могао да буде изабран пре средине 1455.[27] Све до краја те године није било јасно да је Жича коначно изгубљена, тако да до тада ни деспот није имао разлога да се обрати

---

[24] *E. Dobschütz*, Ein Schreiben des Patriarchen Gennadios Scholarios an den Fürsten Georg von Serbien, Archiv für slavische Philologie XXVII (1905) 246—257; *L. Petit, X. Siderides et M. Jugie*, Oeuvres complètes de Gennade Scholarios, IV, Paris 1935, 207—211; *Д. Анастасијевић*, Питање најпобожнијег деспота српског, Господина Ђурђа, Његовој Светости Васељенском Патријарху, Господину Генадију Схоларију. — Одговори Патријархови, Гласник Српске православне цркве XXVII 10, 11 и 12 (1946) 218—223.

[25] *E. Dobschütz*, op. cit, 248—249; *Д. Анастасијевић*, нав. дело, 219.

[26] *P. Eusebius Fermendžin*, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XXIII, Zagrabia 1892, 226; *М. Пурковић*, Српски патријарси средњега века, ГСНД XV—XVI (1936) 315—316.

[27] ГСУД VI (1854) 44. — Наиме, Капистранов помен могао је да се односи само на Никодима или на неку сасвим непознату личност која би заузимала место између њега и Арсенија, али на такву могућност ни посредно не упућује ниједан извор.

патријарху Генадију у вези са избором новог духовног поглавара.[28] Јула 1455. морао се, дакле, на њеном челу још увек налазити Никодим.

Према наведеном тумачењу Генадија Схоларија, у месту где је требало да буде постављен патријарх или архиепископ није смео да постоји и други, локални архијереј. Уколико је, дакле, деспот Ђурађ намеравао да седиште српске цркве премести у своју престоницу, за питање када је могао да се рукоположи нови поглавар значајна је околност да је смедеревски митрополит Атанасије умро тек 27. марта 1456.[29] Истина, сама вест не сведочи да се до тада није поступило по упутствима Генадија Схоларија, тј. да до пролећа није обављено устоличење Никодимовог наследника, јер се у ствари не зна где је требало да буде његов престо — да ли у неком од манастира северне Србије или, чини нам се вероватније, после искуства са падом старих црквених средишта, у добро утврђеном Смедереву, где је деспот безбедније могао да склони свога духовног старешину. Излажући услове под којима може да се постави нови поглавар, искусни Схоларије је претпоставио и могућност да локални епископ који се налази у његовом будућем месту не прихвати премештање на други престо, ако се тиме излаже опасности да постане „троструки епископ", па је саветовао да архијереј у том случају живи повучено ради општег добра.[30] Али нема места ни претпоставци да је митрополит Атанасије под посебним условима боравио у Смедереву после избора новог поглавара.[31] Време од коначног пада јужних крајева

---

[28] *И. Зеремски*, Патријарси до пропасти српске државе, Гласник Српске православне патријаршије XI 10 (С. Карловци 1930) 155—156.

[29] *М. Пурковић*, Српски патријарси средњега века, Диселдорф 1976, 155.

[30] *E. Dobschütz*, Ein Schreiben, 249; *Д. Анастасијевић*, Питање, 219. Напомињући да реч τρισεπίσκοπος дословце значи „троструки епископ", Анастасијевић је претпостављао да је у питању „неправи" епископ који поред патријарха борави у његовом стоном месту (*Д. Анастасијевић*, Питање, 219, нап. 5). У вези са патријархом Спиридоном, за кога је такође речено да је трисепископ, И. Зеремски је мислио да се израз односи на незаконито присвајање надлежности другог епископа, тј. на држање три епископије и закључио да је патријарх Спиридон имао под собом две, а можда и три епархије — *И. Зеремски*, Патријарси до пропасти српске државе, Гласник Српске православне патријаршије XI 8 (С. Карловци 1930) 117. Схоларије је, међутим, имао у виду могућност да се у месту где треба да буде постављен нови патријарх већ налази локални архијереј који је пре тога мењао свој престо, тако да би се одласком у нову, трећу епископију изложио опасности да наруши допуштену праксу, тј. опасности да на тај начин он постане „троструки епископ". Иначе, примери одступања од оваквих прописа и оштар став Васељенске патријаршије управо према српским архијерејима сигурно су били познати Генадију Схоларију. Пола столећа раније, као што је приметио већ И. Зеремски, у приручнику цариградских патријарха било је забележено упутство да се у писмима пећком патријарху Спиридону изостави реч „саслужитељу", због тога што је ступањем на пећки престо, након управљања другим двема епископијама, постао трисепископ (*И. Зеремски*, на нав. месту; cf. *J. Darrouzès*, Ekthesis nea. Manuel des pittakia du XIVe siècle, Revue des études byzantines XXVII, 1969, 41). Догматску страну питања троструког епископата, канонске одредбе и одступање у пракси темељно је истражио *V. Laurent*, Le trisépiscopat du patriarche Matthieu I (1397—1410). Un grand procès canonique à Byzance au début du XVe siècle, Revue des études byzantines 30 (1972) 5—166, о патријарху Спиридону 64—65; такође *И. Ђурић*, „Ектесис неа" — византијски приручник за „Питакиа" о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века, Зборник ФФ XII 1 (1974) 415—432; *Ф. Баришић*, Измирење између српске и византијске цркве 1375. године, ЗРВИ 21 (1982) 159—182.

[31] Атанасије се дуго налазио на челу смедеревске епархије, уживајући поверење деспота Ђурђа. Не зна се тачно када је устоличен, али је, по свему судећи,

земље са старим средиштима српске цркве, крајем 1455. или почетком 1456, до смрти митрополита Атанасија марта 1456 — највише три месеца — и иначе је једва било довољно да се оствари преписка са цариградским патријархом и затим устоличи нови поглавар. Његово рукополагање, дакле, у сваком случају није могло да се обави пре пролећа 1456.

Обично се узима да је последњи патријарх слободне земље — личност за чије је постављање деспот тражио тумачење васељенског патријарха — био Арсеније II. Као што је напоменуто, један број извора наводи да су Турци у његово време освојили земљу: **Прн семь патріарсе прнмише Агарене срьбскую землю и царство срьбское попрано бисть безбожними Агарени и наложише Турцн белнкꙋ дацію на престол срьбскн, патріаршкꙋю власть.**[32] Међутим, известан број „сказанија“ о патријарсима и поменика који доносе њихов редослед не наводи увек Арсенија као последњег, него као претпоследњег у низу из доба самосталности.[33]

био први митрополит са престолом у Смедереву. Распрострањено је, иначе, мишљење да је овде премештено седиште браничевске митрополије из Ждрела (*С. Новаковић*, Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице, Годишњица НЧ IX, 1887, 21; *К. Јиречек*, Историја Срба, II, Београд 1952², 395; *М. Пурковић*, Српски епископи и митрополити средњега века, Хришћанско дело III 4—6, Скопље 1937, 45; *С. Ћирковић*, Смедерево — престоница српске деспотовине, 65). Митрополит Атанасије је 1439. са деспотом Ђурђем напустио Србију и следећих година у два маха обављао за њега послове у Дубровнику — 25. јануара 1441. са властелином Паскојем Соркочевићем донео овде на чување владареве драгоцености (*М. Пуцић*, Споменици српски, II, 96), а 9. маја 1443, са рашким митрополитом Никодимом, каснијим патријархом, подигао из његове оставе 12.000 аспри (уп. нап. 4; *М. Пуцић*, нав. дело, 101). На преговорима о склапању мира 1444. Атанасије је са једним логотетом био деспотов изасланик у Једрену (*М. Пурковић*, Српски патријарси средњега века, Диселдорф 1976, 146), а његов печат са натписом Athanasii Metropolitani de Zendereo налазио се на уговору између деспота Ђурђа и Јанка Хуњадија из 1451 (*I. Ruvarac*, O prienosu, 185, нап. 1). Најзад, вероватно 1452, митрополит Атанасије је био на Светој Гори, где се распитивао о моштима апостола Луке (*F. Rački*, Prilozi, 161), а почетком следеће године учествовао у њиховом свечаном дочеку у Смедереву.

[32] Са малим разликама, углавном у изразима и спомињању још *бугарске* и *срйске земље*, записе су донели и други летописи — ГСУД VI (1854) 41—44; *И. Руварац*, О каталозима пећских патриараха, ГСУД XXIII (1868) 240—243; *Љ. Сшојановић*, Стари српски родослови и летописи, С. Карловци 1927, 108—109.

[33] Први је овим изворима поклонио већу пажњу *И. Руварац*, О каталозима пећских патриараха, ГСУД XXIII (1868) 240—253, користећи се и рукописима који су делом остали необјављени. Они су послужили као основа његовом касније широко прихваћеном закључку да је на чело српске цркве Арсеније дошао после Никодима (*исшо*, 243). Такав редослед, уз белешку да је у Арсенијево време земља пала под турску власт, доносе „сказанија” из Драгосављевићевог и Руварчевог летописа (*Љ. Сшојановић*, Стари српски родослови и летописи, С. Карловци 1927, 108—109) и родослова из манастира Хиландара (ГСУД VI, 1854, 44). У поменику цркве св. Николе у Бијелом Пољу, патријарх Никодим долази након Кирила (уместо Никона), при чему се у наставку не наводе други поглавари све до патријарха Јована — *Д. Анасшасијевић*, Споменици из старих цркава у „Санџаку” неиздани или са погрешкама издани, Богословље VI (Београд 1931) 69. У Дечанском поменику, међутим, нема управо Никодима тако да иза Кирила и Никона одмах следи Арсеније II (*С. Рисшић*, Дечански споменици, Београд 1864, 20). Крушевски (*С. Новаковић*, Српски поменици XV—XVIII века, ГСУД XLII, 1875, 18) и Водичнички поменик (*исшо*; уп. *Љ. Сшојановић*, Каталог рукописа и старих штампаних књига, Збирка СКА, Београд 1901, 092—210, број 138) заустављају се на самом патријарху Никодиму, не наводећи пре

Врло су ретки, ипак, научници који су се ослонили само на ове изворе и одступили од распрострањеног схватања да је Арсеније владао после Никодима.[34] Међу њима, белешку о пропасти српске земље J. Трифонов је протумачио као освајање Деспотовине 1439, а не 1459. године.[35] Његово мишљење није имало већег одјека, јер је чинило део шире изложене и углавном неприхваћене тезе о уједињењу српске и охридске цркве средином XV века.

Разлике у схватању места патријарха Арсенија омогућио је недостатак ближих вести и особито непосредних хронолошких података о њему.[36] Знатан број поменика доноси имена само неких поглавара

тога Арсенија, због чега се може узети да је поменик настао — или се са даљим уписивањем застало — у време освајања Деспотовине. — Насупрот томе, Даничићев летопис у низу српских патријараха после Никона помиње Арсенија на деветом, а Никодима на десетом месту — *Ђ. Даничић*, За црквену историју србску. Из рукописа XVII века у библиотеци Друштва Србске Словесности, ГСУД XI (1859) 164—165; *Љ. Стојановић*, Родослови и летописи, 106. Исти редослед имају Пећки поменик (*С. Новаковић*, Српски поменици XV—XVIII века, 34; *Љ. Стојановић*, Каталог рукописа, број 61, кат. број 139) и Општи лист Пећке патријаршије — *М. Милојевић*, Обшти лист Патријаршије пећске, ГСУД XXV (1872) 74; *Д. Вуксан*, Рукописи манастира Пећке патријаршије, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, I, Скопље 1936, 186—188; *В. Мошин*, Рукописи Пећке патријаршије, Старине Косова и Метохије IV—V (Приштина 1968—1971) 129—135. Као деветог по реду, патријарха Арсенија бележи под 7. децембром и пролог за септембар-фебруар из Пећи — *Д. Вуксан*, нав. дело, 174; *В. Мошин*, нав. дело, 98, кат. број 96.

[34] Ђ. Даничић на основу летописа који је сам објавио (ГСУД XI, 1859, 165) узима патријарха Никодима за Арсенијевог наследника (*Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских, II, Београд 1963, 159). — У вези са различитим редоследом у изворима, Б. Ђурђев је опрезно оставио могућност да је на престолу српске цркве био још један патријарх по имену Арсеније после Никона, а да се одговарајућа варијанта извора, која га ставља на ово место, завршавала Никодимом као последњим патријархом *у Пећи*. „Она је могла споменути Арсенија који је био пре Никодима, али не Арсенија који је био после Никодима. А варијанта са Арсенијем као последњим патријархом у старом низу могла је изоставити Арсенија пре Никодима. Тим пре се то могло догодити што летописи у којима је садржана та варијанта иду до Арсенија III и касније, па се морао начинити ред. Арсеније III је трећи само по варијанти која је важила у пећкој патријаршији као званична традиција, а можда је стварно четврти" — *B. Djurdjev*, Odnos izmedju ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pećke patrijaršije (1557), Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XXVIII (Sarajevo 1970) 193, нап. 38. По нашем мишљењу, никако нису могла постојати два патријарха овог имена у деценијама око средине XV века. Пре свега, мало је вероватно да би извори увек спомињали само једног патријарха Арсенија а испуштали другог, и то и у оним рукописима који су се завршавали већ Никодимом (Крушевски и Водичнички поменик). Још је мање прихватљива могућност да Арсеније III и Арсеније IV из тих разлога нису били означавани као *четврти* и *пети* поглавар са овим именом, тим пре што су и сами уз своје име стављали наведене редне бројеве. За последњег патријарха Арсенија из времена самосталности тражено је тумачење из Цариграда и његов избор био је канонски. Разлога за његово изостављање, дакле, није било.

[35] *Ю. Трифонов*, Съединението на Ипекската патриярщия с Охридската архиепископия в XV в., Списание на Българската академия на науките, III, Клон историко-филологичен и философско-обществен 2 (София 1912) 18. Његовој претпоставци нису се супротстављали други подаци о патријарсима овог времена: претходни поглавар, Никон, последњи пут је споменут 1435 (*М. Пурковић*, Српски патријарси средњега века, Диселдорф 1976, 145—147), док је Никодим, видели смо, дошао на престо тек 1445.

[36] У запису једног париског рукописа забележено је име првопрестоног митрополита Арсенија који је у манастиру Кончулу радио на преписивању дванаест минеја

цркве, често и у нетачном следу, док се више необичних грешака — на пример, навођење Павла после Макарија — појављује у свим рукописима „сказанија" о патријарсима и многим поменицима који се, иначе, не чине међусобно сродним. Могућа филијација ових вести још увек није довољно сагледана, тако да сведочење већег броја извора у прилог одређеног редоследа само по себи нема већу тежину.[37] С друге стране, летописи врло слично говоре о поседању Србије 1439. и 1459. године, спомињући увек само пад *Смедерева*,[38] док белешке уз Арсенијево име наводе освајање *срӣске* или *срӣске и бугарске земље*, и то на сасвим другачији начин.[39] Сам карактер казивања, због тога, не пружа поуздану основу у трагању да ли се напомена крај имена патријарха Арсенија односи на први или други пад Деспотовине. Не би се, дакле, сасвим смела одбацити могућност да је патријарх Арсеније био претходник Никодимов. Ипак, уверење да се белешка о успостављању османске власти над Србијом и увођењу великог данка на Патријаршију односила на 1459. годину и да је, према томе, Арсеније II био последњи поглавар српске цркве пре губитка самосталности има озбиљан ослонац у чињеници да поменици који прате патријархе само до Никодима II и који би својим пореклом требало да буду најближи овом времену уопште не спомињу Арсенија. У исти мах, управо рукописи који доносе белешку о турском освајању земље у време Арсенијеве владе без изузетка наводе њега као десетог по реду патријарха и Никодимовог наследника.

Временски оквири у којима се окончао живот патријарха Никодима и затим били створени услови за постављање Арсенија II на његово место могу се сада ближе одредити. Пре краја 1455. деспот Ђурађ није имао разлога да затражи објашњења у вези са устоличењем новог духовног поглавара, јер су тек у то време јужне области земље трајно препуштене Турцима. С друге стране, деспот није до самог краја своје владе био у прилици да се обрати васељенском патријарху.[40] Под притиском оптужби, Генадије Схоларије се раније повукао са престола и

(*Љ. Сӣојановић*, Записи, I, 96, број 316). Рукопис је свакако настао у доба деспота Ђурђа, јер се њему у другој белешци обраћа „задушник царства", митрополит Генадије који се вероватно налазио на челу рашке епархије (*исӣо*, број 317). *Р. Грујић* у приказу књиге И. Снегарова (ГСНД XII, 1933, 6) с разлогом верује да је Арсеније, који је тада носио високу титулу првопрестоног митрополита, касније изабран за патријарха, али је тешко рећи којом је епархијом управљао као митрополит. О београдским митрополитима којима је пре тога припадало звање првопрестоних нема после 1427. године никаквих података.

[37] Одређене вести, наиме, очигледно имају исти извор, а јављају се више пута. Белешка уз Арсенијево име о паду Србије и наметању данка Патријаршији толико је особена, без обзира на варијанте, да нема сумње да је порекло заједничко. На известан начин то потврђује и чињеница да сви рукописи са наведеном белешком после патријарха Макарија стављају Павла. Ова грешка се, с друге стране, јавља и у низу поменика, што такође открива њихове међусобне везе. Необични облици, карактеристичне грешке и одређена одступања од поретка омогућили би, чини се, да се пажљивим поређењем изворни број састава сведе на свега неколико.

[38] *Љ. Сӣојановић*, Родослови и летописи, 232, број 660 и 244, број 735.

[39] Уп. нап. 32.

[40] За горњу временску границу писма патријарху Схоларију често се узима датум деспотове смрти, 24. децембар 1456.

већ почетком маја 1456. био на Светој Гори.[41] Питања деспотова била су, према томе, упућена и одговори патријархови написани у прва четири месеца 1456, после чега је могао да буде изабран нови поглавар српске цркве. Стари патријарх Никодим, који је пред своју смрт већ видео незадрживо надирање Мехмеда II и могао да наслути коначну пропаст земље, умро је можда нешто пре тога, али свакако не пре сабора хришћанских владара и великаша који су се јула 1455. у Ђуру договарали о рату против Турака.

За разлику од многобројних вести које се односе на патријарха Никодима и које сведоче да је на престолу провео десетак година — од друге половине 1445. до последњих месеци 1455. или почетка 1456 — појаву истоименог и истовременог охридског архиепископа спомиње само један извор, натпис из цркве манастира Свих светих крај села Лешана, северно од Струге. Његову поруку, у основи једноставну и уобичајену по начину излагања, забележио је познати руски истраживач Виктор Григорович приликом свога путовања по Македонији 1845[42]:

Жиздесе и пописасе св. вжественныи храмъ великихъ мученикъ всихъ святыхъ съ трудомъ и попеченїемъ рава Божїа Ни ... Божикева изъ града Охрида въ дни архїепископа Никодима въ лѣто ,ѕцξ.

Стицајем прилика, Григоровичево сведочење је остало усамљено, јер је већ у следећим деценијама црква била преграђена, а натпис сасвим уништен. Манастир у којем је он прочитао Никодимово име удаљен је од Охрида свега тридесетак километара, тако да је искључена била могућност да је на овом месту — са титулом архиепископа, а не патријарха — био наведен поглавар пећке цркве. Крај око Лешана налазио се у надлежности Охридске архиепископије, и то у смислу њене непосредне управе. Како, с друге стране, охридски Никодим није био познат из других извора, најпре је могло бити речи о особи која се није дуго задржала на положају архиепископа. Ако се уз то има у виду да су подаци о прошлости Охрида у XV столећу и иначе врло оскудни, није било чудно да се фигура на челу његове црквене управе у изворима јавила само једном.

Лешански натпис са поменом архиепископа Никодима широко је ушао у стручну литературу и, поред осталог, нашао своје место у познатом корпусу записа и натписа Љ. Стојановића.[43] Искусни познавалац средњовековне епиграфске грађе штампао је текст белим словима, показујући да не поклања пуно поверење препису који је начинио Григорович. Његово читање је, заиста, откривало видно одступање од облика и ортографске праксе који су били на снази у Македонији у XV веку. Сасвим је било очигледно да руски научник, у то време млад, није познавао одговарајућу врсту наших старих натписа и њихову редакцију и да чак није уложио ни посебан напор да верно пренесе сваки сачувани

---

[41] *М. Гедеон,* Πατριαρχικοὶ πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριάρχων Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακεὶμ Γ′ τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης 36—1884, Κωνσταντινούπολις 1890, 472—473.

[42] *В. Григорович,* Очерк путешествия по Европейской Турции, Москва 1877^{2},107.

[43] *Љ. Стојановић,* Записи, I, 93, број 300.

знак. Разлози за сумњу у тачност Григоровичевог преписа очигледно су постојали, али је она ретко и само неодређено изражавана, јер није било непосредне основе за ревизију. Да би се потпуније разумео значај лешанског натписа у напорима да се истражи црквена повест XV века, потребно је да се нешто шире размотре услови у којима је његово сведочење добило посебну вредност.

На међусобне односе охридске и српске цркве од краја XIV века почела је да утиче и Османска држава која је покорила јужне крајеве земље са епархијама Охридске архиепископије. Судбине ових духовних целина, преплитање њихових путева и, особито, питање међусобних граница у многоме измичу нашим сазнањима, због чега су се појавили врло различити погледи на прилике у овом периоду. Познато је да је још И. Руварац изложио схватање да је српска црква после гашења државне самосталности била укинута, а њено подручје, са свим епископијама, потчињено Охриду.[44] Теза о непрестаном ширењу Охридске архиепископије на рачун освајаних српских земаља почивала је на уверењу да је она, као прва хришћанска црква која се у пуном свом опсегу нашла на територији Османског царства, једина била званично призната од Порте. Недостајале су при томе вести о Пећкој патријаршији под новом влашћу, а олако се прешло преко исто тако карактеристичног одсуства непосредних података да су — сем у једном случају, и то знатно касније[45] — некадашње српске епископије у XV столећу признале јурисдикцију охридске цркве. Расуђивање И. Руварца било је, међутим, широко прихваћено, особито у бугарској стручној литератури, али је и најчешће једноставно преношено, без посебне заинтересованости да се цело питање темељно претресе.

Другачију оцену положаја српске цркве после успостављања турске власти дао је најпре Љ. Стојановић, расправљујући о њему поводом објављивања нове грађе о сукобу митрополита Павла са Охридском архиепископијом.[46] По његовом мишљењу, српска црква није своју независност изгубила одмах по паду Деспотовине, него тек у трећој деценији XVI столећа, када је одређеним султановим актом била подређена Охриду.[47] Стојановић је при томе скренуо пажњу да извори с краја XV и почетка XVI столећа спомињу имена неколико српских

---

[44] *И. Руварац*, О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III, 3—4.

[45] О односима између Охридске архиепископије и епархија које су раније биле под влашћу Пећке патријаршије сачувана је из овог времена једино вест о кратовској области. У запису на крају Номоканона који је преписао дијак Дмитар наводи се да је архиепископ Доротеј 1466. или нешто пре тога, обилазећи „села и градове по области власти своје", посетио Кратово, где је са клиром, монасима и властелом разговарао о црквеним питањима. Том приликом затражио је и да му се препише Законик за охридску саборну цркву „на српском језику" (*V. Kačanovskij*, Njekoliko spomenika za srbsku i bugarsku poviest, 3. Биљежка ђакона Мите у послесловју Номоканона год. 1466, Starine XII (1880) 254—257; *Љ. Стојановић*, Записи, I, 99—102, број 328.

[46] *Љ. Стојановић*, Српска Црква у међувремену од патријарха Арсенија II. до Макарија (око 1459—63 до 1557 г.), Глас СКА CVI (С. Карловци 1923) 113—131.

[47] *Исто*, 122, 126.

архиепископа који се нису нашли у познатим поменицима поглавара српске цркве пре Макарија.[48] Зачудо, његова оцена дуго није прихватана чак ни у радовима домаћих научника. Тек последњих деценија, када су се испитивачи српске црквене историје и права — посебно Б. Ђурђев[49] и М. Мирковић[50] — вратили анализи недовољно искоришћених извора, основна теза Љ. Стојановића поново је добила на снази, а његова аргументација проширена низом нових доказа.

Овде не треба још једном у целини претресати питање судбине српске цркве у XV веку: упркос тешкоћама које причињава недостатак грађе, оно је у досадашњим радовима добило исцрпно и поуздано тумачење. Но, задржавање на појединим његовим странама неће моћи сасвим да се избегне, с обзиром да је личност архиепископа Никодима објашњавана на врло сложен начин и да се њено место у историографији не може разумети издвајањем из оквира у којима је оцењивана.

Видели смо да је појава охридског архиепископа привукла на себе посебну пажњу захваљујући околности да се у исто време и на челу српске цркве налазио поглавар по имену Никодим. Највећи значај овој необичној подударности дао је Ј. Трифонов, изневши мишљење да је у питању била иста личност и да се иза ње крило остварено јединство двеју цркава.[51] Он је, наиме, дошао до закључка да је за време патријарха Никодима, највероватније 1445—1446. године, дошло до њиховог спајања и да се на челу уједињене цркве налазио једновремено патријарх и архиепископ, који се у зависности од подручја јављао са једном или другом титулом.[52]

Своје смело и широко образложено тврђење Трифонов је заснивао на низу, по његовој оцени, изузетних појава које су се једино у овом светлу могле до краја разумети: патријарх Никодим се потписивао зеленим мастилом, као што су то чинили охридски архиепископи од којих је и старешина српске цркве преузео тај обичај приликом уједињавања; у белешци на дечанском рукопису из 1446. године српски патријарх је навео да прилаже књигу „Великој цркви архиепископији и патријаршији, равној са охридском јустинијанском“, што је значило да су охридска и пећка црква истоветне;[53] најзад, у вези са рукополагањем митро-

[48] *Исто*, 123 — 125.

[49] *B. Djurdjev*, Uloga srpske crkve u borbi protiv osmanske vlasti, Pregled 1 (Sarajevo 1953) 35—42; *isti*, Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557. godine, Историски преглед IV 1 (Загреб 1958) 20—28; *исти*, Положај и улога српске цркве, Историја народа Југославије, I, Београд 1960, 98—101, 105—108; *isti*, Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda, Sarajevo 1964, passim; *isti*, Odnos izmedju Ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pećke patrijaršije (1557), Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, XXXVIII (Sarajevo 1970) 185—209; *исти*, Столкновение между охридской и смедеревской церквами в первой половине XVI века, Македония и македонцы в прошлом, изд. Институт за национална историја, Скопье 1970, 85—102.

[50] *М. Мирковић*, Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459—1766), Београд 1965, 38—82.

[51] *Ю. Трифонов*, Съединението на Ипекската патриаршия с Охридската архиепископия в XV в., 12—42.

[52] *Исто*, 30.

[53] *Исто*, 29—30. Запис патријарха Никодима са напоменом о једнакости српске и охридске цркве налазио се, према С. Ристићу, у једном четворојеванђељу

полита Теоктиста, извесни румунски извори спомињали су Никодима и као српског архиепископа, а не само као патријарха, што је — с обзиром на позније вести о подређености молдавског митрополита Охриду — представљало знак да је у питању био исти архијереј који је различито титулисан. Разлоге који су довели до уједињења дуго времена супарничких цркава Трифонов је видео у опасности која им је заједнички претила од Рима, решеног да тешку ситуацију православних балканских земаља, упућених на помоћ Запада, искористи за превођење у католичку веру или бар наметање уније.[54]

Ма како мало изгледала уверљива теза Трифонова већ због тога што је подразумевала спајање двеју црквених организација које су живеле у сасвим различитим политичким оквирима, она се није могла побити без дубљег залажења у више врло сложених проблема из историје хришћанских цркава на Балкану. Тога осетљивог и одговорног посла прихватио се М. Ласкарис и утврдио да сва нејасна и спорна места из међусобних односа румунске, српске и охридске цркве потичу из заблуда молдавских писаца XVII века.[55] Уклонивши један за другим слојеве неспоразума који су се временом наталожили и тешко оптерећивали историографију, Ласкарис је, поред осталог, доказао да је неодржива мисао да су се Пећка патријаршија и Охридска архиепископија ујединиле у XV веку. Потписивање зеленим мастилом, као прерогатив црквених старешина — подсетио је Ласкарис — било је у пракси и српских, а не само охридских архијереја;[56] реч „равна", којом је у запису патријарха Никодима одређен однос између српске и охридске цркве, подразумевала је да су оне једнаке по значају и достојанству,

---

манастира Дечана *(С. Ристић*, Дечански споменици, Београд 1864, 44—45). Ову белешку пренео је затим *Љ. Стојановић*, Записи, I, 90, број 282, а касније објавио и низ стручњака који су покушавали да одгонетну нејасни смисао њене поруке. Ниједан од писаца, међутим, није се вратио оригиналу, иако је већ *Ј. Трифонов*, Съединението, 29, нап. 2, изразио жаљење што није у могућности да значајни запис непосредно провери. У новом издању његове садржине, *Љ. Стојановић*, Записи, IV, 28, број 6138, донео је препис Г. Елезовића, али без занимљивог завршетка који говори о једнакости цркава. То је навело Д. Кашића да истакне и могућност да је наведени део касније неко дописао *(Д. Кашић*, Престо светог Саве, Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175—1975, Београд 1977, 338, нап. 33). Чудно је, међутим, да није до сада примећено да се запис, познат у различитим редакцијама — према сведочењу особа које су их једине виделе — налази у различитим рукописима и чак различитим збиркама. Загонетку, с друге стране, увећава чињеница да се ниједан од рукописа са овим записом не налази у објављеним каталозима рукописних фондова Дечана и Пећи, који су, штавише, и у последње време проверавани — *Д. Вуксан*, Рукописи манастира Пећке патријаршије, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, I, Скопље 1936, 133—189; *В. Мошин*, Рукописи Пећке патријаршије, Старине Косова и Метохије IV—V (Приштина 1968—1971) 5—135. И поред љубазног настојања колега из Археографског одељења Народне библиотеке Србије, као и професора Д. Богдановића, којима топло захваљујем, нисам успео да утврдим који је од рукописа у питању, где се данас налази и да ли је наведени запис у целини био везан за личност патријарха Никодима.

[54] *Ю. Трифонов*, Съединението, 36.

[55] *M. Lascaris*, Joachim, métropolite de Moldavie et les relations de l'Église moldave avec le patriarcat de Peć et l'archevêché d'Achris au XVe siècle, Academie roumaine, Bulletin de la section historique XIII (1927) 1—31 (посебан отисак).

[56] *Ibid.*, 27—28.

а не да су истоветне и да представљају једну целину;[57] напокон, Влашка и Молдавија никада нису признавале надлежност Охрида као црквеног средишта, па је без основа било и схватање да је спомињање српског поглавара — у појединим изворима као патријарха, а у другим као архиепископа — значило да је реч о истој особи.[58]

У својој анализи расположивих извора, М. Ласкарис је отишао знатно даље од других истраживача, изразивши сумњу и у поузданост Викторовичевог податка о охридском архиепископу Никодиму. „Чак и ако бисмо прихватили да је 1452. године у Охриду постојао један архиепископ Никодим (што није сасвим сигурно) — писао је тада млади грчки научник — ништа не доказује да је тај архиепископ Никодим био једна личност са пећким патријархом истога имена".[59] Као што ће се видети, научна интуиција М. Ласкариса била је у том тренутку испред доказа којима је непосредно располагао.

Изванредни резултати његове студије суштински су изменили слику низа значајних питања из црквене повести XV века, али су ипак дуго времена одбијани или примани са великом уздржаношћу. Такав став, чак и код угледних наших научника, могао се објаснити једино чињеницом да је његовим радом из основе било померено схватање о односима између балканских црквених организација у првом столећу турске власти.

Разуме се, најпре је сам Ј. Трифонов великим прилозима везаним за ову тему покушао да своје тврђење оснажи и тиме одбрани од критике М. Ласкариса, али није донео ниједан нов аргуменат вредан пажње.[60] Његов основни став, штавише, није без резерве примао ни И. Снегаров када је расправљао о могућности да је охридска црква била уједињена са пећком.[61] Он се, ипак, залагао за мисао да је охридски, а не пећки поглавар рукоположио кир Теоктиста за митрополита.[62] Помињање српског патријарха на овом месту у молдавским изворима Снегаров је протумачио неспоразумом који је настао због тога што је охридска црква називана и српском, свакако у вези са чињеницом да су и сами охридски архиепископи у својој титули истицали да су они и духовне старешине Срба.[63]

Схватање да је патријарх Никодим био иста личност са охридским архиепископом овог имена у нашој науци нашла је место једино у прилозима које је за Народну енциклопедију — управо у време штампања Ласкарисовог рада који тада вероватно није ни стигао да упозна —

---

[57] *Ibid.*, 28.

[58] *Ibid.*, 27—28.

[59] *Ibid.*, 27. На другом месту, Ласкарис је у истом смислу напоменуо да је охридски архиепископ Никодим познат једино по несигурном препису Григоровича и да година 1452. није поуздана; у овим условима, додао је он, чак и ако би се прихватило да је у Охриду постојао Никодим, било би смело тврдити да је био архиепископ управо 1452 (*ibid.*, 8).

[60] *Ю. Трифонов*, Отношенията на сръбската ипекска църква към охридската в началото на турското владичество, Македонски преглед IV 4 (София 1928) 43—78; *исти*, Зависимост на молдавската църква од охридската в половината на XV в., Македонски преглед V 1 (София 1929) 45—70.

[61] *И. Снегаров*, История, II, додатак: Кога Охридската архиепископия е подчинила Ипекската патриаршия?, 501—508.

[62] *Исто*, 14—15, нап. 1.

[63] *Исто*, 507.

припремао Р. Грујић.[64] Сама мисао о уједињењу српске и охридске цркве под Никодимом није шире прихваћена,[65] а М. Пурковић је чак изнео више аргумената против тумачења да је Никодим био поглавар сједињене пећко-охридске цркве, испољавајући и сумњу у аутентичност лешанског натписа.[66] С друге стране, низ старијих и млађих научника једноставно је оставио по страни питање Никодимове улоге и изразио уверење да је *йосле* пада Деспотовине дошло до спајања двеју цркава или потчињавања Пећке патријаршије Охридској архиепископији.[67]

Истраживање охридских уметничких споменика XV века донело је нову грађу која подстиче да се поново размотри садржина натписа у Лешанима. У непосредној близини Охрида, у цркви села Велестова, откривена су два натписа која говоре о сликању њене унутрашњости средином XV века — старији, на северном зиду, у виду дуже белешке из 1444, и млађи, изнад западног улаза, који је 1450/1. означио довршетак посла, навео имена ктитора и поседе које је црква имала у око-

[64] У свом делу Православна српска црква, Београд 1920, где је чак једно поглавље носило назив Српска црква под Охридском архиепископијом, Р. Грујић ово питање уопште није дотакао, али у Народној енциклопедији СХС — издатој 1928. године — Грујић је навео да је патријарх Никодим „неко време (око 1451—1453) управљао и охридском архиепископијом, те је рукоположио митрополита Теоктиста за старешину православне цркве у Молдавској" (НЕ, III, Загреб 1928, 69, s. v. Никодим). На другом месту, Грујић је напоменуо да је деспот Ђурађ „после смрти патријарха Никодима II или одласка његова за охридског архиепископа био присиљен да пита цариградског патријарха Генадија Схоларија да ли се може поставити нови архиепископ и патријарх и у том случају, ако није више у његовој држави место које је дотле било катедра архиепископа и патријарха" (НЕ, III, s. v. Пећска патријаршија, 374). Изврсни познавалац српске црквене историје овим питањем се касније, на жалост, није бавио, али је прихватио извесне погледе М. Ласкариса (уп. његов приказ књиге *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия — патриаршия, II, София 1931, објављен у ГСНД XII, 1932, 292—293). Чудно је да је Грујић помишљао на могућност да је патријарх Никодим отишао на положај охридског архиепископа, а престо српске цркве оставио упражњеним, иако се из хронолошких података којима је располагао видело да је у охридској средини архиепископ Никодим споменут 1451/2, док се патријарх истог имена у Србији јављао и следеће, 1453, а на престолу остао свакако до 1455. године. Овај превид, зачудо, провукао се касније и у раду *B. Đurđeva*, Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda, Sarajevo 1964, 87. — И. Зеремски је, међутим, независно од претпоставке Трифонова и Ласкарисовог суда о овом питању, одбацио мишљење Н. Дучића (Историја српске православне цркве, Београд 1894) да су архиепископ и патријарх Никодим били иста особа — *И. Зеремски*, Патријарси до пропасти српске државе, Гласник Српске православне патријаршије XI 10 (С. Карловци 1930) 155, нап. 147.

[65] М. Мирковић је у схватању Ј. Трифонова о Никодиму као заједничком поглавару српске и охридске цркве видео државно-правне тешкоће, јер би то значило да су истог духовног поглавара признавале српска и турска власт (*М. Мирковић*, Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу, 59).

[66] *М. Пурковић*, Српски патријарси средњега века, ГСУД XV—XVI (1936) 314—316; *исти*, Српски патријарси средњега века, Диселдорф 1976, 154.

[67] *К. Јиречек*, Велики везир Мехмед Соколовић и српски патријарси Макарије и Антоније, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 390; *В. Ћоровић* (приказ *M. Lascaris*, Joachim, métropolite de Moldavie), ПКЈИФ IX (1929) 263; *Р. Грујић* (приказ *И. Снегаров*, История, II), ГСНД XII (1932) 292; *Д. Кашић*, Српска црква под Турцима, Српска православна црква 1219—1969, Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд 1969, 139.

лини.[68] Својим излагањем последњи текст је унеколико одступио од уобичајене садржине ктиторских натписа, па је сликар — недовољно припремљен — испустио и затим накнадно, у нижим редовима, додао речи које помињу носиоца духовне власти у Охриду: вь дьни архиепископ(п)а Николоу.

Вест да се на престолу Охридске архиепископије 1450/1. године налазио Никола, чије име иначе није оставило трага у домаћој средини, сама по себи није искључивала могућност да је у месецима после украшавања велестовског храма дошло до промене на архиепископском трону, тако да је већ 1451/2. на челу охридске цркве могао да буде Никодим кога спомиње натпис из манастира Свих светих у Лешанима.[69] Ипак, сличност имена двојице архијереја захтева да се пажљивије осмотри карактер касније уништеног текста за који се могло опазити да садржи више несигурно преписаних речи, прилагођених руским облицима и правопису. Поређење Григоровичевог преписа са сличним епиграфским споменицима XV века у Македонији, чије су особине данас боље познате, открило је да лешански натпис садржи уобичајене изразе који се јављају чак и у карактеристичним спрегама, а шире образују и сличне целине. Уочљиво је, с друге стране, да се део белешке са Никодимовим именом у Лешанима непосредно настављао на помен ктитора Николе Божићевог из Охрида, иако је обично бар тачком такво место одвајано од осталог текста. Хронолошки најближи, велестовски натпис ставља, на пример, испред речи вь лѣт(о)·,ѕ҃·ц·и·н҃·ѳ҃· један декоративни интерпункцијски знак, а иза последњег броја — са тачком на крају — доноси у следећем реду и помен архиепископа Николе.[70] Треба, према томе, претпоставити да је одређени знак постојао и у лешанском натпису иза речи које спомињу архиепископа. Наведено место је уз то, можда, било и оштећено, с обзиром да ни име Николе Божићевог није било прочитано у целости. Ако се погледају сачуване ознаке светитеља и преостали натписи на композицијама у лешанској цркви, опажа се изузетна сличност у начину писања слова д и л. Зато је сасвим вероватно да је уместо речи въ дни архіепіскопа Никодима въ льто ѕцξ, стајало вь дни архіепіскопа Николи·а вь лѣто ,ѕцξ. На месту тачке, а можда и слова а могао се налазити и интерпункцијски знак од неколико тачака које су Григоровича подсетиле на слово м. Уз могуће мање разлике у ортографији, по нашем уверењу, лешански натпис је гласио:[71]

Сьз(и)да се и пописа се сьи в(о)жест(а)вьни храмь великихь моученикь всихь светихь сь троудомь и потьщаниемь рава вожиіа Ни[...] Божикева изь града Охрида· вь д(ь)ни архіепіскопа Николи·а вь лѣто ,ѕцξ.

---

[68] Натпис су открили и објавили његову садржину *А. Николовски, Д. Ќорнаков, К. Балабанов*, Споменици на културата во СР Македонија, Скопје 1971², 212. Нешто потпуније читање и цртеж: *Г. Суботић*, Охридска сликарска школа XV века, Београд 1980, 63—64.

[69] *А. Николовски, Д. Ќорнаков, К. Балабанов*, на нав. месту, претпостављају да је архиепископ Никола умро крајем 1451. или почетком 1452, после чега је на охридски духовни престо дошао Никодим.

[70] *Г. Суботић*, нав. дело, 63, цртеж 40.

[71] *Исто*, 71.

На крају излагања које се завршавало годином са последњом бројном вредношћу десетице (60), могао се налазити само још словни знак јединице. По свему судећи, последњи део није био оштећен. Но, могућност да је натпис настао и коју годину касније не утиче на сазнање да се на охридском престолу у ово доба налазио архиепископ Никола. Немамо, иначе, разлога да сумњамо у основну поруку лешанског натписа. Њену тачност, штавише, потврђују и други извори.

У Житију цариградског патријарха Нифона II, које је по жељи молдавског војводе првих година XVI века написао прот Гаврило у Светој Гори, описује се његов боравак у Охриду у годинама после пада Цариграда (1453).[72] Драгоцени део овог сведочења односи се, дакле, управо на време архиепископа Николе чије се име наводи међу особама које је каснији поглавар васељенске цркве срео у Охриду.

Као млад монах, пореклом из племићке породице у Мореји, Нифон је на почетку своје духовне каријере променио више места пре него што је у Нарти упознао духовног оца Захарија из Свете Горе.[73] У то доба, прича прот Гаврило, православни свет су потресали немири због одлука Флорентинског сабора о унији са католичком црквом. Учитељ и ученик, одани ортодоксним схватањима, прешли су у Аскалон да проповедима делују против црквене политике Јована VIII, коју је затим, после његове смрти, напустио последњи византијски владар Константин XI.[74] Након пада Цариграда, у тешким временима која су наступила, Нифон се са Захаријем склонио у једну пусту гору и отуда прешао у Охрид. У угледном црквеном средишту образовани монаси нашли су места у манастиру Богородице,[75] свакако Богородице Перивлепте, где је нешто касније био премештен трон охридских архиепископа из катедрале Свете Софије. У то време, наставља Нифонов биограф, преминуо је архиепископ Никола, па су се у Охриду сабрали епископи, клир и народ да изаберу новог поглавара и обратили се старцу Захарију с молбом да се прими архиепископског достојанства.[76] Гаврило не наводи колико је времена Захарије провео пре тога у Охриду, али нема сумње да се њему није могла препустити судбина дијецезе пре него што је дужим боравком и радом стекао поверење у средини која га раније није познавала. Тада су се раздвојили и животни путеви монаха Нифона и његовог духовног оца: после Захаријевог рукополагања за поглавара охридске цркве ученик је отишао на Свету Гору.[77]

---

[72] *К. Дукакис*, Μέγας συναξαριστὴς πάντων τῶν ἁγίων τῶν καθ'ἅπαντα τὸν μῆνα αὔγουστον ἑορταζομένων, 'Αθῆναι 1894, 158; Афонский патерик или жизнеописание святых на Святой Горе просиявших, II, Москва 1897⁷, 128—129.

[73] *К. Дукакис*, нав. дело, 155—157; Афонский патерик, 125—128.

[74] *К. Дукакис*, нав. дело, 157; Афонский патерик, 128.

[75] *К. Дукакис*, нав. дело, 158; Афонский патерик, 128—129.

[76] *К. Дукакис*, нав. дело, 158; Афонский патерик, 129.

[77] Нифон је по доласку на Атос боравио извесно време у Ватопеду, а затим отишао у Кареју где је на власти био прот Данило (*К. Дукакис*, нав. дело, 158—159; Афонский патерик, 129—130). Захваљујући још неиздатим документима, Д. Папахрисанту је поуздано утврдила да је Данило на челу светогорске управе био 1471. године (Actes du Prôtaton, I, éd. D. Papahrissanthou, Paris 1975, 142). Пре тога, Ж. Дарузес, располажући само исправом манастира Кастамонита из 1471, која му се чинила

Време смрти архиепископа Николе, види се, у Житију није ближе одређено.[78] Захарије је са младим Нифоном стигао у Охрид вероватно у другој половини 1453, пошто је у неспокојном раздобљу након освајања Цариграда једно време провео у некој пустој планини, али се не може рећи колико је још времена протекло до његовог уздизања на положај старешине охридске цркве. У сваком случају, Захарије је непосредно наследио Николу на престолу древног духовног средишта. Како је стари архиепископ поменут већ у велестовском натпису 1450/1, а владао и извесно време после доласка Нифона и Захарија у Охрид, где су стигли најраније у лето 1453, сигурно је да се и у натпису из Свих светих крај Лешана налазило име архиепископа Николе, а не Никодима.

Загонетна и спорна личност охридског архиепископа Никодима, која је изазвала многе недоумице и подстакла научнике на различите претпоставке о односима између Пећке патријаршије и Охридске архиепископије у годинама око средине XV века, уопште није постојала.

Преглед охридских духовних поглавара XV века овим је изгубио једну личност у своме и иначе оскудном низу познатих архиепископа, али се стекла могућност да се поузданије сагледа њихов редослед од средине столећа, који до сада није био јасан. Са̂мо Нифоново житије сведочило је да су Никола и Захарије владали један за другим, и то је до сада једино било сасвим поуздано. Није, међутим, био одређен њихов однос према другим архијерејима, тако да су неизвесни остали и хронолошки оквири њихове управе. Е. Голубински је због тога опрезно истакао да су Никола и Захарије били на власти, један за другим, или пре или после бившег цариградског патријарха Марка Ксилокарависа[79]

сумњивом, није веровао да је Данило тада био прот. Уколико је заиста у то време постојао светогорски старешина овог имена — напоменуо је Дарузес — не би га требало мешати са протом Данилом из 1430, споменутим у житију патријарха Нифона који је изабран за солунског архиепископа 1439 (*J. Darrouzès*, Liste des prôtes, 435—436). Његовом мишљењу да се будући васељенски патријарх (1486—1489, 1497—1498. и 1502) тако рано попео на престо солунске дијецезе противречи низ података несумњиве вредности у његовој биографији. Уосталом, још почетком века *L. Petit*, Les évêques de Thessalonique, Echos d'Orient V (1901—1902) 96, није прихватао мишљење да је каснији патријарх Нифон био на престолу солунске архиепископије од тридесетих до осамдесетих година XV века, упозоравајући да је претходник солунског архиепископа Нифона из прве половине столећа био Григорије, док се у житију патријарха Нифона у Солуну пре њега помиње Партеније. Поред вести из биографије патријарха Нифона, схватање да је у питању била једна, а не две личности истог имена на престолу солунске дијецезе оспорава и велестовски натпис. Нифон је, наиме, тек после смрти охридског архиепископа Николе, који се у њему помиње 1450/1, отишао на Свету Гору, а достојанство солунског архиепископа стекао након дужег боравка на Атосу — у Ватопеду, Кареји, Пантократору, Лаври св. Атанасија и Дионисијату (*К. Дукакис*, нав. дело, 158—160).

[78] У вези са тим, тешко је тачније утврдити и време Нифоновог одласка на Свету Гору. У Кареји је Нифон затекао прота Данила који се у документима помиње 1471, али је неизвесно колико је дуго пре тога боравио у Ватопеду. Нешто ближе може се сагледати једино тренутак када је Нифон стигао у средиште Свете Горе: на дужности прота 1466/7. још се налазио Доротеј, а као бивши прот Данило се потписао јула 1472 (Actes du Prôtaton, I, 142).

[79] *Е. Голубинский*, Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской, Москва 1871, 134.

који је јануара 1467, уз клетве, осуђен на сабору васељенске цркве.[80] После дубоких понижења у Цариграду, Ксилокаравис је дошао на престо Охридске архиепископије по наредби самог султана.[81] Нешто пре тога, почетком јесени 1466, на повратку из похода против Скендер-бега, Мехмед II је протерао архиепископа Доротеја са једним делом клира и властеле.[82] Никола и Захарије су били, дакле, на челу охридске дијецезе не само пре Марка Ксилокарависа него и пре Доротеја[83] чија нам је занимљива личност позната једино из записа дијака Дмитра на крају поменутог преписа црквеног Законика.[84]

Иако још увек оскудни, извори данас допуштају да се шире одреде временске границе у којима су архиепископи Никола и Захарије управљали охридском црквом. Никола је споменут у велестовском натпису 1450/1. и налазио се на престолу свакако још неколико година после пада Цариграда (1453). Након његове смрти био је изабран Захарије за кога није везан ниједан одређен датум, али се може претпоставити да га је непосредно наследио Доротеј који је у јесен 1466. био изгнан у Цариград. Најзад, на упражњено место, вероватно већ у пролеће или лето следеће године, постављен је Марко Ксилокаравис. Његова влада није била дуга. Некада борбени егзарх цариградске цркве на Криту, који се истакао ватреним проповедима против уније и свакако њима дуговао свој брзи успон у духовној хијерархији, умро је ускоро

---

[80] *А. Пападопулос-Керамевс*, Μᾶρκος Ξυλοκαράβης, πατριάρχης οἰκουμενικὸς καὶ εἶτα πρόεδρος Ἀχριδῶν, Византийский временник X (1903) 413—415.

[81] *Љ. Стојановић*, Записи, I, 99, број 328.

[82] *Исто*. Уп. и запис из једног пролога у Хлудовској библиотеци који говори о протеривању Охрићана 2. октобра 1466 — *А. Попов*, Описание рукописей Хлудова, Москва 1872, 382; Й. Иванов, Български старини из Македония, София 1931², 44.

[83] Без сигурног хронолошког ослонца, њихово место у редоследу охридских поглавара погрешно је одређивано. Е. Н. Ружичић је ставио архиепископе Николу и Захарија после Никодима, Доротеја и Марка Ксилокарависа, у крај девете деценије XV века, када је на власти био патријарх Нифон II — *Е. Н. Ружичић*, Именик (каталог) цариградских патриара, римских папа, српских првојустинијанско-оридских архиепископа и жичко-пећских архиепископа и патриара, Београд 1897, 51. М. Гелцер је навео мишљење Голубинског да су Никола и Захарије могли да буду на охридском престолу и пре и после Ксилокарависа, али се определио за могућност да су били после њега *(M. Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden, Leipzig 1902, 24). Са схватањем Гелцера сложио се *И. Черемски*, Српска црква под Охридском архиепископијом, Гласник Српске православне патријаршије XI 11 (Сремски Карловци 1930) 169, а затим и И. Снегаров, стављајући једног за другим Ксилокарависа, Николу и Захарија *(И. Снегаров*, История, II, 184—186). Између Доротеја и Ксилокарависа Снегаров је, зачудо, навео и Доситеја *(исто*, 184), иако запис дијака Дмитра, чију садржину он иначе вишеструко користи, изричито наводи да је Ксилокаравис непосредно наследио Доротеја. За архиепископа Доситеја се, иначе, не зна када је живео. Снегаров се у свом мишљењу ослања на Љ. Стојановића, сматрајући да је запис са његовим именом у изгорелом рукопису београдске Народне библиотеке настао у XV веку *(Љ. Стојановић*, Записи, II, 467, број 4614), а не крајем XV или почетком XVI столећа, као што мисли *И. Черемски*, на нав. месту. Једино је Н. Јорга — без доказа којима данас располажемо — тачно претпоставио да су архиепископи Никола и Захарије претходили Ксилокаравису, али је навео да је султан на место архиепископа Захарија (а не Доротеја, кога је испустио из вида) поставио бившег патријарха Марка Ксилокарависа — *N. Iorga*, Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt, III, Gotha 1910, 200.

[84] *Љ. Стојановић*, Записи, I, 99—100, број 328.

по доласку у Охрид,[85] оставивши трага једино можда у Светом Николи Болничком. Зидне слике у јужном параклису овог храма настале су управо шездесетих година XV века, када је овде боравио некадашњи патријарх, а њихова садржина открива идејну поруку која је могла бити карактеристична за личност из кругова старе престонице.[86] По свему судећи, и само прекривање ранијег живописа са портретима српске владарске породице у задужбини архиепископа Николе, из средине XIV столећа, било је израз нерасположења према традицији претходне власти. Насупрот архиепископу Доротеју који је, по речима дијака Дмитра, наручио да се за потребе охридске Велике цркве препише Номоканон „на српском језику", јер га она има само на грчком,[87] словенски карактер охридског наслеђа и особито охридске цркве морао је бити стран представнику цариградске средине чије је идеје и интересе непомирљиво бранио.

Пола столећа након протеривања архиепископа Доротеја и кратке владе Марка Ксилокарависа немамо готово никаквих вести о духовном животу Охрида, нити знамо имена особа на челу охридске дијецезе.[88] Тек од двадесетих година XVI века, када је она у личности Прохора добила поглавара достојног високих тежњи из прошлости, која је нагло проширила њене границе према северу и понела титулу **архїепископь прьвїи Іѹстїниани, Бльгаром и Срьблем и Грь(к)ѡ(м)**,[89] повест старог црквеног средишта, испуњена борбом за престиж, поново је осветљена већим бројем извора.

GOJKO SUBOTIĆ

NICODÈME, PATRIARCHE DE PEĆ ET ARCHEVÊQUE D'OHRID

Les relations entre le patriarcat de Peć et l'archevêché d'Ohrid au XVe siècle ne sont pas encore entièrement éclaircies. On s'est surtout préoccupé jusqu'à présent de la question de la survivance de l'Église serbe après l'instauration du pouvoir turc. Quelques années après la chute des anciens centres spirituels de Serbie, d'abord Peć et Žiča en 1455, puis de toute la Serbie en 1459, on trouve, d'après les sources, à la tête de l'église serbe, comme patriarche, et de celle d'Ohrid, comme archevêque, deux personnages nommés l'un et l'autre Nicodème. Cette coïncidence a amené J. Trifonov

---

[85] *I. Bekker*, Historia politica et patriarchica Constantinopoleos, Bonnae 1849, 107.

[86] *Г. Суботић*, Два споменика охридског зидног сликарства XV века, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 321—326, 328—331; *исти*, Охридска сликарска школа XV века, Београд 1980, 104—109.

[87] *Љ. Стојановић*, Записи, I, 99—100, број 328.

[88] М. Гелцер и И. Снегаров у својим листама охридских црквених поглавара исправљају Е. Голубинског који је овде ставио архиепископа Зосима, личност из друге половине XVII века (*M. Gelzer*, op. cit., 24; *И. Снегаров*, История, 186—187, нап. 6). О архиепископу Доситеју нема одређених хронолошких података (уп. нап. 83).

[89] *Љ. Стојановић*, Записи, I, 177, број 552.

à la conclusion que ces deux circonscriptions ecclésiastiques s'étaient réunies dans les années 1445—1446. La thèse de Trifonov n'a généralement pas été acceptée, mais l'existence de deux personnages ecclésiastiques homonymes continue à poser problème.

Nicodème a été patriarche de Serbie pendant une dizaine d'années (de 1445 à 1455 ou 1456), ce qui est confirmé par différentes sources. Cependant, le nom de l'archevêque Nicodème d'Ohrid n'est mentionné qu'une seule fois en 1451/52 sur l'inscription du donateur dans l'église de Tous les Saints à Lešani, à une trentaine de kilomètres d'Ohrid. Cette inscription, aujourd'hui détruite, avait été relevée par l'historien et philologue russe renommé V. Grigorovič en 1845, lors de son voyage dans cette région. La copie de Grigorovič contient certaines russismes linguistiques que l'on peut comprendre vu son jeune âge alors et son manque de connaissance de l'épigraphie en Macédoine. Le contenu du texte correspond toutefois dans l'ensemble aux inscriptions de l'époque; son authenticité a rarement été mise en doute. Mais si on tient compte par ailleurs des caractéristiques de l'écriture et de l'orthographe des inscriptions conservées sur les fresques de Lešani et en particulier de la ressemblance des lettres д et л, on peut rectifier la version de Grigorovič en remplaçant въ дни архіепіскопа Никодима въ льто ѕцξ par вь дни архїепїскопа Николи·а вь лѣто ,ѕцξ, ce qui parait plus vraisemblable. Cela signifierait que l'inscription de Lešani ne mentionnerait pas Nicodème mais Nicolas.

La question de l'identité du chef de l'église d'Ohrid du milieu du XVe siècle est aujourd'hui éclaircie par d'autres sources aussi. Il est fait mention de l'archevêque Nicolas dans une inscription de l'Église de la Vierge du village Velestovo daté de 1450/51. Un personnage du même nom est cité dans la biographie du patriarche constantinopolitain Niphon II, comme étant venu jeune moine à Ohrid après la chute de Constantinople, probablement dans la deuxième moitié du 1453. A cette époque, note le biographe, l'archevêque Nicolas se trouvait à la tête de l'église d'Ohrid. Cette découverte confirme l'hypothèse selon laquelle c'était bien le nom de Nicolas qui figurait sur l'inscription de Lešani de 1451/52. L'archevêque d'Ohrid, Nicodème, dont le nom a posé tant de problème dans la recherche historique des églises de Serbie et d'Ohrid au XVe siècle, n'aurait donc pas existé. Cela éliminerait du même coup l'hypothèse de l'unité des églises de Serbie et d'Ohrid à cette époque.

Dans la biographie du patriarche Niphon il est mentionné qu'après la mort de l'archevêque Nicolas, le père spirituel de Niphon, Zacharias a été élu chef de l'archevêché d'Ohrid. On ne trouve pas de trace de Zacharias dans les sources d'Ohrid et on ne peut pas préciser l'époque exacte de son règne. Jusqu'à présent la littérature spécialisée mentionnait les archevêques Nicolas et Zacharias comme se succédant, sans pouvoir les situer avant ou après le patriarche de Constantinople, Marc Xylokaravis. On peut maintenant préciser la chronologie des chefs de l'église d'Ohrid de la deuxième moitié du XVe siècle, dont les noms nous sont parvenus. L'archevêque Nicolas, mentionné pour la première fois en 1450/51, était en place probablement quelque temps après la chute de Constantinople. Son successeur Zacharias, arrivé après mai 1453, avait dû gagner une certaine confiance des milieux ecclésiastiques de la région, pour parvenir à la tête de l'église renommée d'Ohrid. Le successeur direct de Zacharias a été probablement Dorothée,

dont on sait qu'il a été emmené en 1466 à Constantinople avec une partie du clergé et de la noblesse d'Ohrid. Peu de temps après, le sultan Mehmet II a nommé à sa place Marc Xylokaravis, déposé de son siège de Constantinople. Xylokaravis n'a pas survécu longtemps aux humiliations et vexations qu'il a subies à Constantinople. Nous manquons de documents sur les chefs de l'église d'Ohrid dans les dernières décennies du XVe siècle.